

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/272785006>

Rangelova, R. (2014). The Agriculture as a Factor for Changes in the Bulgarian Village. Paper presented at the National Conference “Villages for Sale”, organized by the Institute o...

Conference Paper · June 2014

CITATIONS

0

READS

260

1 author:

[Rossitsa Rangelova](#)

Bulgarian Academy of Sciences

169 PUBLICATIONS 152 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Economic Aspects of Demographic and Migration Processes in the EU and Bulgaria [View project](#)

RECOVERY OF THE ECONOMIC GROWTH IN THE EUROPEAN UNION [View project](#)

Институт за изследване на обществата и знанието при БАН – секция “общности и
идентичности”

Българска социологическа асоциация – ИК “Социология на селото и аграрна
социология”

Съюз на учените в България – секция “Социологически науки”

Център за демографски изследвания и обучение

Институт „ОМДА”

СЕЛА ЗА ПРОДАН

Сборник

Съставители д-р Галина Колева

д-р Дона Пикард

Издателство "Омда"

ISBN 978-954-9719-79-6

2015

АНОТАЦИЯ

Книгата предлага многообразни гледни точки към социално-икономическата и демографска ситуация в българските села, както и размисли за съдбата на обезлюдените и изоставени селища. Поставя въпроси, очертава проблемни кръгове, насочва към изводи и възможни рецения. Дискутират се теми, свързани с разпореждането и стопанисването на земеделската земя, нагласите за продажба на земеделски имоти, както и състоянието на пазара на земя в България.

Текстовете в книгата са главно въз основа на изнесените доклади на проведената през месец юни 2014 г. традиционна годишна конференция по проблеми на българското село.

*Тази книга е и израз на дълбока благодарност и преклонение пред паметта на големия изследовател на българското село проф.дсн **Веска Кожухарова-Живкова**, която повече от 20 години бе вдъхновител, неуморен организатор, душа и сърце на ежегодните конференции, посветени на селото и руралната социология.*

СЪДЪРЖАНИЕ

Минка Анастасова и Нона Маламова – Демографска проекция и обезлюдяването на българските села до 2020г.

Геновева Михова – Феноменът „села за продан“ и демографските трансформации в българското село

Росица Рангелова – Селското стопанство като фактор за промени В българското село

Таня Неделчева – Битийната вкорененост на българското село

Пенка Найденова – Търсене и предлагане на стоката „село“ или предателство с националното богатство?

Максим Мизов – Четвъртвековната продажба на българското село

Светлана Стаменова – Завладяването на земя в периода на глобализацията - световни практики и българският опит

Боян Ерменов – Българското село – под пресата на сериозни и многопластови проблеми (само продажбата ли е вариант)?

Галина Колева – Пазарни ниши за българското село – традиционни и ситуативни траектории

Мария В. Шишманова – Села за продан или модел за съхранение и грижа

Богдана Тодорова – “Новите актьори” в българското село

Красимира Трендафилова – Продажбата на села – оцеляване или фалит?!(нови идеи и стара реалност)

Цочо Златков – Българското село – постоянният губещ

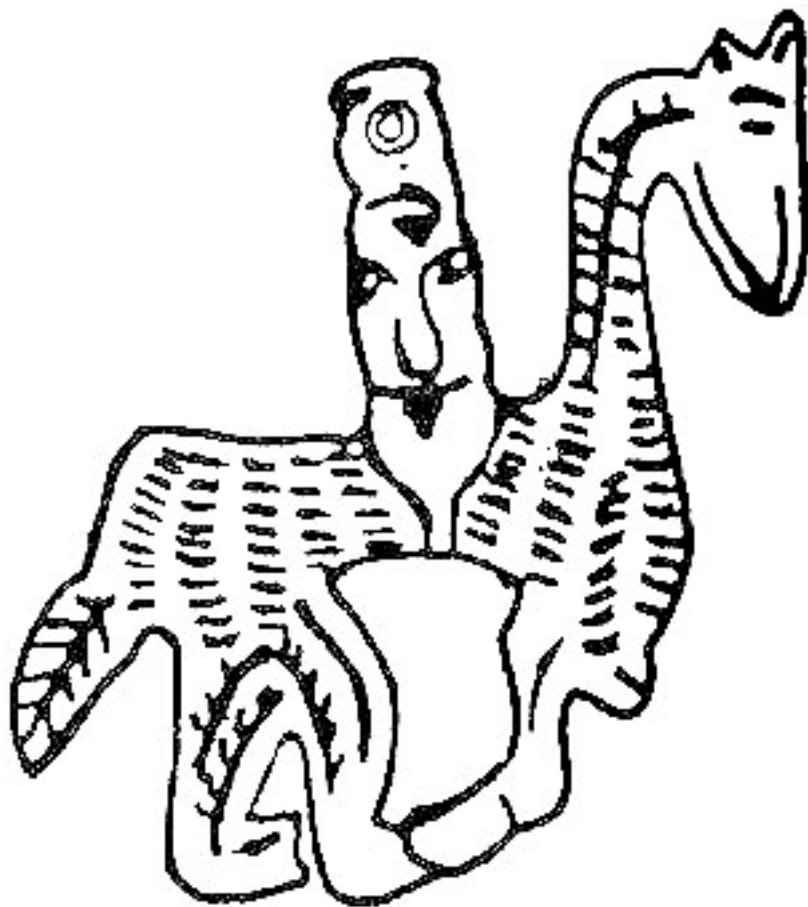
Петрана Стойкова – „Бягството” от селото в област Благоевград

Камелия Петкова – Обезлюдяването на българското село отблизо: случаят с Крушовица, община Елин Пелин

Румяна Буджева – Умиращите села на северозападната граница (паралел между съдбата и състоянието на Граничните български и сръбски села)

Евелина Трайкова – Схеми за неправомерен пласмент на селскостопанска продукция без ДДС

Вяра Ганчева – Екосистемните услуги и устойчивото развитие на селските райони

Доц.д-р Минка Анастасова, Доц.д-р Нона Маламова
Институт по аграрна икономика

Демографска проекция и обезлюдяването на българските села до 2020г.

Demographic projection and depopulation of Bulgarian villages by 2020

Senior Researcher Ph. D Minka Anastasova, Senior Researcher Ph. D Nona Malamova
(IAE), Sofia, Bulgaria

(summary)

The purpose is to present the main results of demographic projections and expected depopulation of villages by 2020. The total rural population in 2020 is expected falling to 1.7 million -1.8 million people according to the forecast. Components method for demographic forecasting is used.

The following more important conclusions are made: Permanent and irreversible reduction in the total number rural population is expected to have its projection in the new programming period; Average annual rate of decline is expected to be approximately 1.6%; In different regions projected trends will occur at different rates; North West, North Central and South Central are areas where the expected reduction of rural population is the greatest; Over the next 10 years will continue the process of full and partial depopulation of villages, which will cover about 31% of the total number in 2010; It is necessary for implementation of a comprehensive approach to overcome the heavy demographic crisis in rural areas do not underestimate any of the reasons leading to it.

In accordance with the dominant role of negative natural growth needed adequate changes in the demographic policy to sharply stimulate the birth rate so little other birth contingents be motivated to have more children. Simultaneously mobilizing the efforts of local government for faster absorption of EU funds under the Program for Rural Development (RDP) will limit further outflow of population from villages.

Увод: Демографската криза в българските села, която датира от десетилетия насам и която според някои мнения вече е прераснала в катастрофа, води до съответни

изменения в структурата на населените места според броя на техните жители. През годините на периода 2003-2010г. както преди 2007г., така и след приемането ни в ЕС преобладават малките населени места с жители под 200 души. Техният относителен дял само за последните 4 години нараства с 2,3% и съставлява малко повече от половината от общият брой на селата.

Съгласно резултатите от последното преброяване на населението през 2011г. в 181 населени места не живее никой, в 21% от тях живеят под 50 човека, а в 36% живеят между 100 и 500 души. Това означава, че обезлюдяването на малките села е в пълен ход и може да събуди интерес и желание у някои чуждестранни граждани да ги претежават под една или друга форма.

Дали ще се сбъднат подобни опасения в голяма степен зависи от по-нататъшното протичане на демографските процеси в селата и очакваната демографска прогноза към 2020г.

Целта на доклада е да се представят основните резултати от изготвената демографска прогноза и обезлюдяването на селата до 2020г. Прогнозата е част от разработен през 2011-2012г. научноизследователски проект „Обща селскостопанска политика на ЕС и развитието на селските райони”, с р-л: доц.д-р И.Янакиева в ИАИ.

Резултати и изводи:

Съгласно получените прогнозни резултати по метода на компонентите за прогнозиране на селското население, общият брой на селското население през 2020г. се очаква да падне до 1 700 000 -1 800 000 души (Табл. 1).

Според прогнозата селата ще загубят още 330 570 човека, или общата численост на човешкия потенциал в селата през 2020 г. ще се стопи с още 15,5% спрямо 2010 г. В цялата страна към 2010 г. броят на селата с население под 20 човека възлиза на 659 (около 13%), а на тези в които живеят между 20 и 100 човека – 984 (20,4% от всички села). Това означава, че през следващите 10 години със сигурност близо 700 села ще бъдат обхванати от пълно обезлюдяване и приблизително 1/5 от частична де-популация.

Таблица 1. Очаквана обща численост на селското население по полово-възрастови групи в страната през 2020 г. и изменението ѝ спрямо 2010 г.

Възрастови и групи	Мъже	Жени	Общо			
	2020- абсол. брой	Изменение %	2020- абсол.брой	Изменение %	2020- абсол.брой	Изменение %
под 9	87 270	-8,2	79 121	-12,2	166 391	-10,2

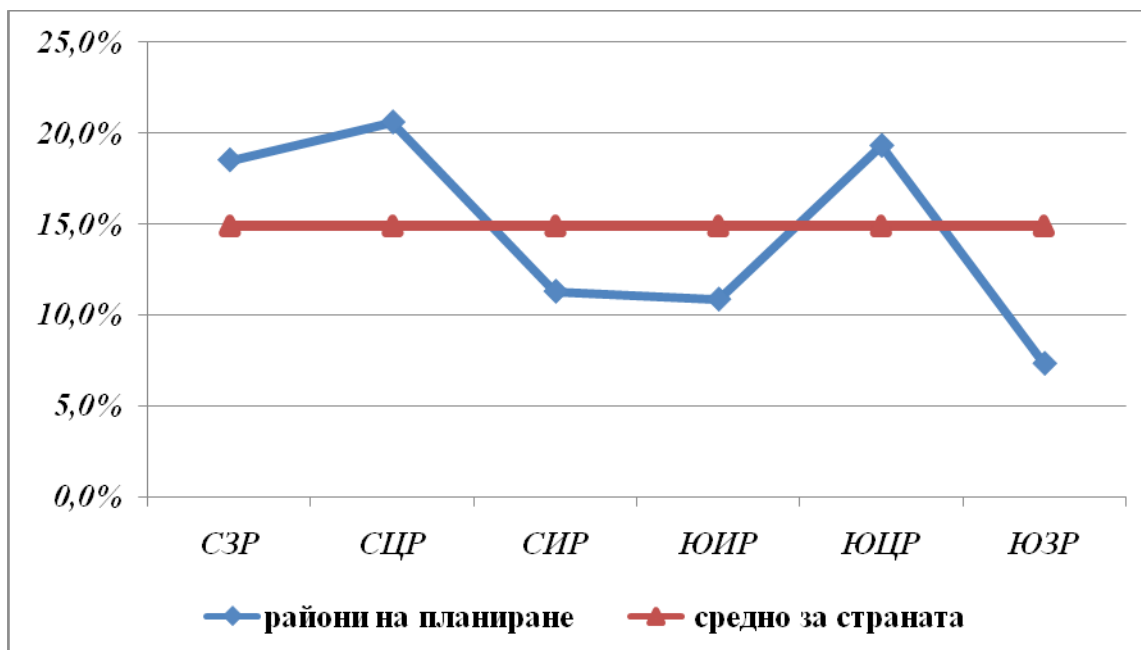
от 10 до 19	86 624	-18,0	80 764	-18,4	167 388	-18,2
от 20 до 29	83 376	-34,2	72 902	-33,8	156 278	-34,0
от 30 до 39	107 727	-21,1	94 318	-21,2	202 045	-21,2
от 40 до 49	120 543	-14,3	106 287	-13,7	226 831	-14,0
от 50 до 59	131 647	-6,8	121 253	-9,8	252 900	-8,3
от 60 до 69	125 574	-10,8	136 872	-19,2	262 446	-15,4
от 70 до 79	94 937	-17,3	133 083	-15,5	228 020	-16,3
над 80	50 610	6,9	86 320	11,2	136 929	9,6
Всичко	888 309	-15,3	910 920	-15,7	1 799 229	-15,5

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Тенденцията към депопулация ще продължи, ако няма целенасочена държавна политика за развитие на селата и се запази досегашният подход към усвояването на еврофондовете предназначени за развитието на селските райони. Селата, като съставна част на общините са изолирани от европейските средства, тъй като по различните европейски програми могат да кандидатстват общините като юридически лица, а не кметствата. Досегашната практика показва, че административните общински центрове усвояват ресурсите от оперативните и европейски програми, без това да се отрази на селата. Би следвало да се помисли и въведе такъв механизъм за разпределение на бюджетните и европейски средства, че до селата да стигат полагащите им се капиталови средства. По този начин селата ще имат възможност да привличат инвестиции, да се развиват, да създават работни места и станат привлекателно място за живеене за онези млади хора, които не харесват големите градове и нямат желание да продължават да живеят там. Така, те биха могли да реализират желаната промяна свързана с териториално преселване и работа на село.

Установената тенденция на по-нататъшно намаление на селското население в страната е характерна за всички райони на планиране, но равнището и темповете на това намаление не са еднакви, което е видно съответно от фигура1.

**Фиг. 1. Очакван темп на намаление на селското население през 2020 г.
в районите на планиране, %**

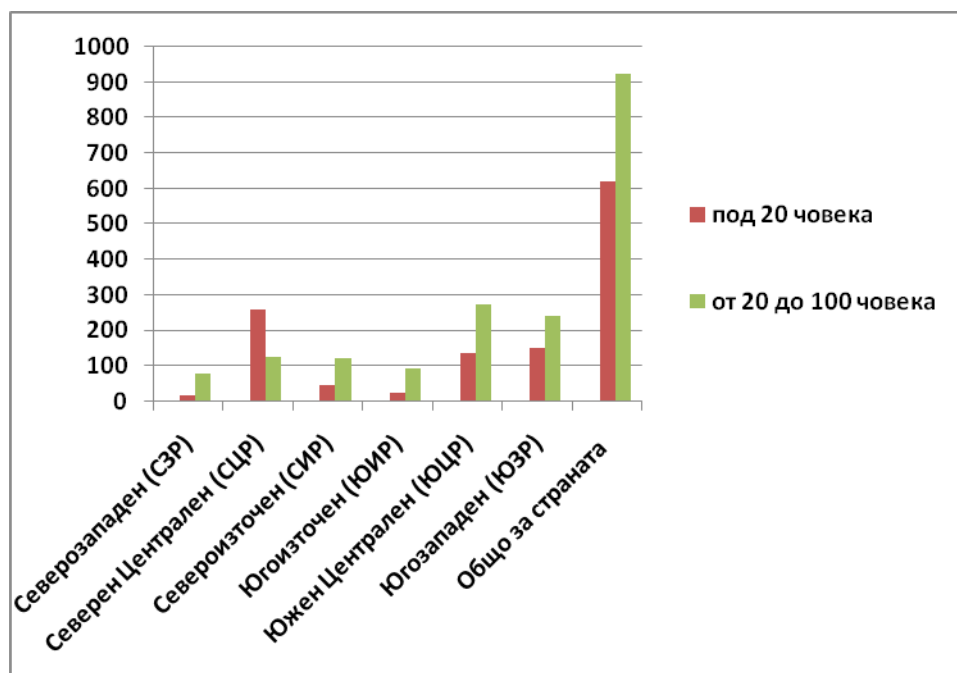
Източник: НСИ и собствени изчисления

Съвсем отчетливо се открояват районите, в които се очаква по-висок от средният за страната темп на намаление на селското население. Това са Северозападният, Северният Централен и Южният Централен район. Особено тук е, че на квадратен километър в тези региони има най-много села. Това са Централна Стара планина, Габрово, Елена, Трявна и се стигне до Северозападна България, а в Южна България - Кърджалийско, Смолянско и някои общини на Хасковска област. Предвид това обстоятелство, по-бързото топене на селското население ще доведе до почти пълното обезлюдяване на голяма част от селата в тези области, в които понастоящем живеят под 20-30 човека и то все хора в напреднала възраст. Голямата разпокъсаност на селата и на малките селски общини изискват особени грижи и по-голяма внимание на общините към селските териториални единици.

Под средното за страната намаление на селското население се очаква в останалите три района, като най-малко засегнати от този негативен демографски тренд ще бъдат селата в Югозападният район. Получените различия в прогнозираните темповете на изменение в числеността на селското население в отделните райони на планиране, се дължат основно на исторически установилите се различия в тяхното демографско и икономическо развитие.

На фигура2 са представени данните за броя на най-малките села: тези с население под 20 човека и с население от 20 до 100 души в отделните райони на планиране.

**Фиг.2. Разпределение на селата с население под 20 и между 20 и 100 човека
общо за страната и по райони на планиране (абсолютен брой)**

Източник: Национален регистър на населените места в България

Както се вижда, най-многоброен от гледна точка на наличието на малки села е Северният Централен район, следван от Южен Централен и Югозападен райони. Общият брой на селата в СЦР възлиза почти на 1 000 (965 села) като само Южният Централен район е с по-голям брой села. Или средно в едно село живеят приблизително по 250 човека, което е индикатор за наличието на малобройни села. Характерен белег на СЦР е именно това, че той съдържа общини, на които са разположени много на брой малки разпръснати населени места от селски тип, махали или колиби. Като типични примери могат да се посочат следните общини: Габрово, В. Търново, Елена, Севлиево, Трявна, Дряново и др. В 259 от селата на СЦР (26,8%) живеят под 20 човека, в 12,8% живеят между 20 и 100 човека.

Тези села в СЦР съставляват 40% и 12,6% съответно от всички села в страната, попадащи в посочените две групи. Това означава, че според прогнозата най-вероятно около 200-250 села в СЦР през 2020г. ще останат без нито един жител и почти е сигурно, че други 124 села ще споделят съдбата на частичната депопулация в региона. Очаква се ново и то значително обезлюдяване на селата в СЦР основно в Габровската и Великотърновската общини. Очевидно, в тези малки села вече е твърде късно да се заделят средства за сериозни инвестиции в техническа и социална инфраструктура, защото те са обречени на необратимо изчезване. Но дотогава е напълно възможно и хуманно общинските центрове да се обърнат с лице към решаването на ежедневните

жителски проблеми на старите хора в тези села. Така например, би могло да се организират и заделят необходимите средства за изпращането на съответни екипи по тези места и оказване на своевременна медицинска помощ, или снабдяване с необходимите хранителни продукти от първа необходимост, лекарства и т.н. По този начин тази категория села няма да се съживят, но поне останалото възрастно население в тях в някаква степен няма да се чувства напълно изоставено и изолирано от света.

Вторият район по степен на обезлюдяване на селата е ЮЦР. На неговата територия съществуват приблизително 134 села с население под 20 човека, т.е. техният обхват е около 20,3% от общият брой на всички подобни малки села в страната. С висока степен на вероятност може да се твърди, че след 10 години посоченият брой села в ЮЦР ще бъдат без нито един жител. В това отношение най-силно засегнати ще бъдат Смолянска и Кърджалийска области. Следват Хасковска, Пловдивска и Пазарджишка области. Освен очакваното пълно обезлюдяване на селата с под 20 души население, ще продължи по-нататъшното частично обезлюдяване на селата с население между 20 и 100 човека. Техният брой в региона достига 272, което ориентировъчно представлява почти 1/3 от всички в страната села попадащи в тази категория (27,6%). По отношение на очакваните процеси на обезлюдяване на селата, този район в много голяма степен е сходен със СЦР.

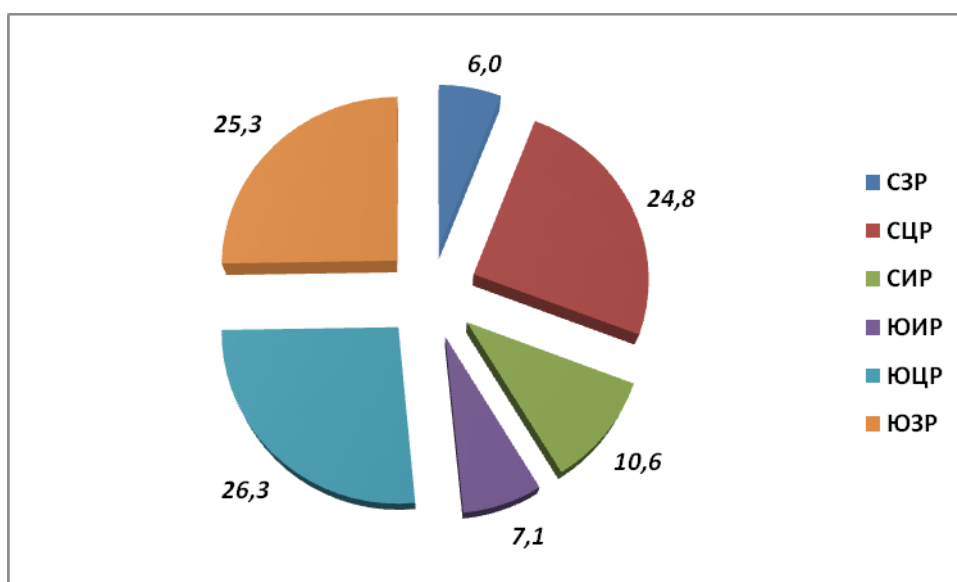
Следващият район по обхват на обезлюдяване на селата е ЮЗР. Въпреки, че в него се очаква най-нисък темп на намаление на селското население през 2020г. спрямо 2010г., (близо два пъти по-малко от средното за страната) и тук процесът на обезлюдяване протича на високи обороти. На територията на целият регион има 905 села, като 150 от тях са с по-малко от 20 човека. Най-много такива села се срещат в някои общини на Кюстендилска област (Трекляно, Невестино); Пернишка (Трън, Брезник) и от Благоевградска общините Струмяни и Сандански. Броят на селата с население от 20 до 100 човека достига 240. Това означава, че към 2020 г. със сигурност 16-17% от всички села в ЮЗР ще останат без нито един жител, и други 26% ще бъдат засегнати от по-нататъшно макар и непълно обезлюдяване. Може да се направи извода, че селското население ще продължи да се концентрира в близост до столицата и другите областни центрове в региона за сметка на селата намиращи се в периферната му част.

За селата на този район са характерни определени различия между протичащите там миграционни процеси и тези в останалите села на страната, които се изразяват по отношение на тяхната посока и равнище. Докато за всички села в страната миграцията е

отрицателна величина (минус 3,2 ‰), то в ЮЗР броят на заселниците в селата надхвърля броят на изселниците с близо 4-5 човека на 1 000 души от селското население. Следва да се отбележи, че първенство по този показател държат областите София-град и Перник, докато селата на София-област не са толкова привлекателно място за постоянно живеене и там има нестабилно равновесие между процесите на изселване и заселване. Очевидно е, че не само столицата, но и близките села около София и занапред ще си останат голям притегателен център в избора на място за живеене.

В структурата на общият брой на очакваните пълно и частично обезлюдени села в страната и по райони на планиране с най-висок относителен дял са разгледаните вече три региона (фигура 3.)

Фиг.3. Структура на селата подлежащи на пълно и частично обезлюдяване до 2020г. (%)

Източник: Собствени измисления

Както е видно близо по $\frac{1}{4}$ от всички предполагаеми обезлюдени села в страната през 2020г. се очаква да се намират на територията на ЮЦР, СЦР и ЮЗР.

В останалите три райони очакваното обезлюдяване е по-слабо изразено. На територията на СЗР са разположени 622 села като 16 от тях са с население под 20 човека. Това са предимно села във Видинска област. Други 76 села (12,2%) функционират с население в тях между 20 и 100 човека. В тази категория освен села от област Видин, които са преобладаващи има и такива от областите Монтана, Враца и Плевен. Може да се направи извода, че след 10 години в СЗР ще бъдат напълно и частично обезлюдени съответно около 2-3% и 12% от всички села в региона.

В СИР общият брой на селата е 693, т.е. средно в едно село живеят около 410 души. Относителният дял на селата с под 20 жители е близо 6% (42 на брой) от всичките подобни села в страната и 12,3% (121 на брой) от общият брой села с население между 20 и 100 човека. Това означава, че през 2020 г. процесът на пълното и частично обезлюдяване на селата в СИР няма да има големите мащаби, характерни за СЦР. Съгласно прогнозата абсолютният брой на селското население в СИР през 2020 г. се очаква да намалее с 11,3% спрямо 2010 г., което е под средното за страната намаление. Това се дължи на факта, че в този район от редица години насам се регистрират едни от най-ниските отрицателни стойности на коефициента на естествен прираст на 1 000 души от селското население. За 2010 г. той е минус 9,5‰ срещу минус 12,1‰ за всички села в страната. С най-добри показатели на естественото движение на селското население са общините Търговище и Шумен, при които коефициентът на естествен прираст през 2010 г. се движи в границите от минус 6‰ и до минус 8,3‰.

Съгласно направените разчети към 2020 г. общият брой на селското население в ЮИР ще намалее с 11,7%, което е под очакваното средно намаление в цялата страна. Главната причина за това е свързана с по-доброто състояние на естественото движение в селата на Сливенска област, в които преобладава ромското население. И тук естественият прираст е с отрицателна стойност (минус 5,7‰), но е далеч по-нисък от средният за страната (минус 12,1‰). Друго обяснение за очакваният по-нисък спад на селското население в района може да се свърже с присъствието на привлекателни с потенциала си за развитие морските курорти селища по Южното ни Черноморие. Освен това през последните няколко години се правят успешни опити в областта и на селският туризъм, който се реализира в селища навътре в планината и ангажира част от селските жители. На територията на ЮИР са разположени близо 650 села, което означава че средният брой жители в едно село е приблизително 500. Следва да се отбележи наличието на малки, откъснати от каквото и да е голям селищен център села както в Странджанската, така и в Старопланинската част. Типичен пример за това са селата в община Малко Търново, разположени на голяма територия в Странджа планина. Броят на селата с население под 20 човека е около 20 (по-малко от 3% от всички в страната села с под 20 жители). Т.е. в региона през следващите 10 години най-малко тези 20 села се очаква да бъдат напълно обезлюдени. Очакваният брой на селата, които ще претърпят частично обезлюдяване в района е приблизително 90 (9,3% от всички в страната).

Следва да се отбележи, че ако се прибавят към разглежданата група от малки села и тези с население от 100 до 200 души, които в по-голямата си част след 10-на години ще бъдат с население под 100 души, то процесът на трайното обезлюдяване изглежда необратим и обхватът на частично обезлюдените села в страната ще се увеличи допълнително с около 10%.

От направения анализ на очаквания демографският потенциал в селата през 2020г. и последващото им обезлюдяване могат да се направят следните основни **изводи**:

- *Трайното и необратимо намаление на общата численост селското население се очаква да има своята проекция и през новият програмен период ;*
- *През следващото десетилетие селското население в страната се очаква да спадне до 1мл. и 800хил. души, като средногодишният темп на намалението се очаква да бъде приблизително 1,6%.*
- *В отделните региони прогнозираните тенденции ще протичат с различни темпове, като СЗР, СЦР и ЮЦР са районите, в които се очаква намаление то на селското население да бъде най-голямо;*
- *И през следващите 10 години ще продължи процесът на пълното и частично обезлюдяване на селата, което ще обхване около 31% от общият им брой през 2010 г.*

С оглед на това да не се реализира очертаната тревожна прогноза и за преодоляване на демографската криза в селските райони е необходимо прилагането на *комплексен подход*. Следва да не се подценява нито една от причините довели до тази незавидна демографска ситуация в селските райони. Мобилизирането на усилията на местната власт за по-бързо усвояване на средствата от Европейските фондове по ПРСР от една страна, може в някаква степен да ограничи по-нататъшното изтичане на население от селата. От друга страна, едновременно с това и в съответствие с доминиращата роля на отрицателният естествен прираст са необходими адекватни промени в демографската политика с оглед рязко стимулиране на раждаемостта така, че и малко останалите родилни контингенти да бъдат заинтересовани да раждат повече деца. Тук се има предвид значително повишаване на плащанията при раждане, например по 3-5 хил. лв. на живородено дете. Тези средства ще бъдат инвестиции в човешки капитал, а оттам и в работна сила за всички области на икономиката и социалния живот.

Един възможен начин за осигуряване на финансовите средства за драстично повишаване размера на плащанията при раждане е формирането на специален фонд за

демографското спасение на българските села. Акумулираните в него средства могат да дойдат по линия например на мерките по ОСП, които не са особено атрактивни и почти не се усвояват, както и от Европейския социален фонд. Средствата от този фонд би следвало да се използват за изплащане на високи по размер поощрения (както еднократното плащане при раждане, така и месечните плащания по майчинство). Въвеждането на такава спасителна мярка е целесъобразно от гледна точка на спецификата на тежкото демографско състояние на българските села. Разбира се средствата от подобен фонд е правилно да се изплащат на лица, които отговарят на определени изисквания. Едва ли ще бъде справедливо и оправдано високи плащания за раждане да се прилагат на всяка цена, а те трябва да бъдат обвързани с изпълнението на някои условия (например, бъдещата майка да не е по-млада от 18 г.; равнището на образование на родителите да позволява те да възпитат и отглеждат пълноценни хора, които да бъдат основата за формиране на качествен трудов потенциал в бъдеще; наличие на жилище отговарящо на определени условия за приличен стандарт на живот и др.).

Литература:

Русенски университет, Трудове от юбилейна научна конференция, том 44.

3. Национален регистър на населените места в България, НСИ. София.

5. Янакиева, Я., Р.Попов, М. Анастасова, Н.Маламова, П.Йовческа, Б.Иванов, С.Шопов, А.Митов, Е.Соколова, 2012. „Обща селскостопанска политика на ЕС и развитието на селските райони”, научен проект, ССА,ИАИ, С.

Доц. д-р Геновева Михова, Център за демографски изследвания и обучение

Феноменът „села за продан“ и демографските трансформации в българското село

Разсъждавайки по проблема, избран за тема на конференцията по повод на настоящия доклад, се натъкнах в печата на информация, която се родее с нашата проблематика. Живописен остров на име Повелия във Венецианската лагуна е обявен за продан, по точно за придобиване право на собственост за идните 99 години. Уникалното природно кътче пустее от 60-те години на миналия век и сградите в него, между които църква, болница и др. се рушат безвъзвратно. Някогашните му обитатели го напускат, след като островът е превърнат в карантинен лагер на болните от чума по време на епидемията през XVIII век. От тогава тръгват и редица поверия за обречеността на мястото. За обезлюдяването е допринесло по всяка вероятност и наличието на затвор на тази сравнително малка територия, обградена отвсякъде от водни пространства. На обявения търг като потенциален купувач се явява Асоциацията на жителите на Венеция, мотивирана от идеята да съхрани острова за своите граждани и да го превърне в място за културен туризъм. За целта асоциацията разгръща специална кампания за набиране на средства, в която се включват 4 000 дарители. В акцията са събрани 400 000 евро. Но в пазарни условия и при подобни наддавания благородните намерения, чувствата и емоциите нямат приоритет. Търгът се печели от италиански бизнесмен, който залага за острова 513 хиляди евро. В плановете му е да инвестира допълнително 20 млн. евро, с които да възстанови рушащите се сгради, да изгради според съвременните критерии инфраструктурата му, да преобрази облика на острова и да го направи отново достъпен за хората (В-к „Преса“, 15.05.2014).

С какво впечатлява случващото се по повод на тази продажба?

Преди всичко с това, че **съдбата на подобни изоставени райони, селища или на отделни обекти привлича все по-настойчиво вниманието на заинтересованите институции, на по-широка общественост и че се експериментират различни подходи за намиране на решения, свързани с предназначението им в бъдеще.** В масов търг в Италия са обявени общо 40 обекта, с което се разчита да се подпомогне държавния бюджет и да се привлекат инвестиции, за да се възродят за нов живот

територии и сграден фонд, загубили предишните си функции, лишени от човешко присъствие и обречени на разруха. Безспорно проблемът не е само български.

При търсенето на по-радикални решения в подобни ситуации от значение е наличието на добре осмислени **национални политики, в които да се открие държавническото отношение към този назрял проблем, да се определят подходите и приоритетите, да се набележат конкретните мерки за осъществяването им в практиката.** И тъй като у нас участието на обезлюдените селища все още не е изведена като общонационален проблем и цялостна програма за намиране изход от него липсва, днешният научен форум има предназначението да приведе нови аргументи за неговата злободневност, да предизвика допълнителна загриженост относно неотложността на обществените реакции, да предупреди за последствията от negliжирането му, да направи препоръки за управленски решения.

В случая от особена важност са **инициативата, настойчивостта и предприемчивостта на регионалните и местните структури на властта, на организациите от неправителствения сектор** – асоциации, фондации, сдружения и др. обединения от обществена полза. Заразяващ е примера на Асоциацията на гражданите на Венеция, въпреки неуспеха на търга.

Вникването в **причините, обстоятелствата и факторите, пораждащи явления от рода на обезлюдените територии и селища**, израз на които е възникването на феномена „села за продажба“ дава ключ към съдържателните направления на политиките и практиките в полза на неутрализиране на процесите, за влияние върху тях в позитивна посока, за постигане на очаквани и желани резултати. Не става дума за самоцелно връщане към миналото. Отправната точка на тези анализи са бъдещите действия, обосноваването на възможните промени и идентифицирането на подходите, механизмите и мерките, които биха допринесли за изхода от ситуацията.

По видимите признаци на случващото се в обезлюдените райони е очевидно, че става дума за предизвикателства от демографско естество, за драматични проявления на дълбоката демографска криза у нас и за последиците ѝ върху развитието на българското село. Но би било дълбоко несправедливо да се ограничим само с тази констатация, да обясним сложилите се нови реалности от подобно естество единствено със съвременните тенденции в демографското развитие и да припишем на демографския фактор главната вина и отговорност. Тук се налага да припомним **двупосочния характер на връзката между икономическата и демографската система.** Наистина икономическият растеж е в зависимост от динамиката на демографските процеси и

структури, от броя и темпа на нарастване на населението, от състоянието на качествените му характеристики, свързани с търсенето и предлагането на труд и работна сила. Но от друга страна, за състоянието на основните демографски показатели и тенденции се търсят обяснения в социално-икономическите условия на живот и за демографско възпроизводство. В съвременния свят тази връзка се задълбочава, а нагласите за създаване на семейство, за отглеждане на деца все повече се влияят от икономическите фактори – възможностите за заетост, за израстване в професията, за осигуряване на добър материален статус и стандарт на живот, от стремежа за конкурентоспособност. От тези условия в най-голяма степен зависят мобилността и избора на местоживееене (Михова, Г., 2014, с.179-180). Ето защо **демографските трансформации в българското село следва да се разглеждат не само като израз на закономерностите в обективния ход на демографските процеси, но и като следствие на социално-икономическите преобразования в прехода.**

Появата на феномена „села за продан“ безспорно е свързан с **диспропорциите в териториалното разпределение на населението и обезлюдяването на определени райони.** Този проблем има отношение към общото значително намаляване на населението на страната и в частност на селското население. Той е свързан с протеклите през 60-70-те години на миналия век интензивни миграционни движения от селото към града, с емиграцията в преходния период, с концентрацията на населението към най-големите градове. Фактите в тази насока са неопровержими.

Към 31.12.2013 г. населението на страната е разпределено в 5 268 селища - 257 града и 5 268 села. **Селищата, в които вече никой не живее са 169 на брой.** Закритите с Решения на Министерския съвет села само през миналата година са 10, от които 6 са присъединени към други селища. От 2008 г. насам са обезлюдени нови 47 села. По време на преброяването на населението през 2011 г. в 181 села няма преброени лица. Най-много „населени“ места без население има в областите Габрово, Велико Търново и Кърджали. Всяка година към тях се прибавят нови с опустели къщи и загаснали огнища. **Селищата, в които живеят от 1 до 50 човека са достигнали 117, което представлява 21.4% от общия им брой.** Ако се съди по сегашните темпове на обезлюдяване на малките селища, за голяма част от тях съществува рискът в недалечно бъдеще да последват участието на тези, изчезнали от географската ни карта. **В една трета от населените места жителите им са от 100 до 500 души.** Всъщност те следва да бъдат поставени на специален фокус в политиките за възраждане и стабилизиране на селата, за задържане и привличане на население на основата на осигуряване на

поминък, благоприятна среда за живеене и социална сигурност. С над 100 000 души са 7 града, в които живее 34.3% от населението на страната. Освен към чужбина, погледът на потенциалните мигранти е отправен основно към тях (НСИ. Население ..., 2014).

Наред със задълбочаването на различията в броя на жителите на населените места продължава тенденцията на увеличаване на градското население и съответно на намаляване на живеещите в селата. Към 31.12.2013 г. градовете за предпочетени като местоживееене от 5 291 675 човека, т.е. от 73% от цялото население на страната. В селата са останали 1 954 002, а относителният им дял е сведен до 27%. **За пръв път в демографската история на България селските жители са по-малко от 2 милиона** (НСИ. Население...,2014).

Обезлюдяването на селата протича с най-бързи темпове в пограничните райони, в планинските и полупланински местности. Задълбочаващата се диспропорция в териториалното разпределение на населението и демографското състояние на селищата в районите на северозападната граница и тези в югоизточна посока освен с последиците за националната сигурност предизвикват загриженост с дестабилизирането на икономическото и социално развитие на значителни територии от страната, обричащо на бедност и безперспективност хората, поддържащи все още човешкото присъствие в тези краища. Така наред с урбанизационните процеси, в порочен кръг си взаимодействат демографски, икономически и социални следствия, пораждащи застой в националното ни развитие.

Вътрешните миграционни процеси и доминиращите в тях посоки на движението на населението не дават особени надежди за бъдещо стабилизиране на населението в селата и за известно нарастване на живеещите там. Водеща тенденция в тях е концентриране на населението в по-малък брой населени места и обезлюдяване на селища от периферните райони. Въпреки териториалната изтощеност на селата, от тях към градовете през 2013 г са поели 21.6% от общия брой на мигрантите. Известна утеха се съдържа във факта, че малко повече е относителният дял на тези, поели в обратното направление – 23.5%. Напускайки градовете, те са мотивирани от надеждата тук да оцеляват по-успешно, да живеят в по-добри екологични условия, да намерят по-голямо спокойствие в сравнение с динамиката и напрежението на градския начин на живот. Всеки десети от мигрантите (9.4%) е сменил местоживееенето си от едно в друго село. Останалите 45.5% са от направлението град-град.

Що се отнася до общия обхват на мигрантите, той се стеснява и през последните четири години е намалял почти двойно – от 151 694 през 2010 г. на 86 378 лица през

2013 г. Остава валидна тенденцията преселващите се да са предимно в репродуктивна възраст – една трета от тях са между 20 и 39 години, а една четвърт – под 20 години (НСИ. Население..., 2014). Това се отнася най-вече за направлението град – град и село – град, което изсмуква и без това ограничените фертилни контингенти на селата и създава непреодолими бариери пред обновлението на поколенията в тях. Що се отнася до привличането на имигранти с български исторически корен, в прехода бяха пропуснати реални възможности да се поощри този процес. Основната причина за това се корени в недалновидната ни имиграционна политика, в която не се заложи на предимствата, които дават общия език, традиции и култура и главно на обстоятелството, че тези потенциални имигранти са предимно селско население, упражняват селскостопански професии и са в репродуктивна възраст. Продължителното чакане за придобиване на българско гражданство, отсъствието на специални привилегии за устройването им на българска земя, недостатъчното съпричастие с типичните за всеки имигрант проблеми, при това наши сънародници, намали интереса към България от тяхна страна и угаси надеждата за завръщането и приобщаването им към намаляващата българска народност. За сметка на това сега ни се налага да интегрираме имигранти от други националности, с далечна за нас езикова култура, религия, бит, манталитет.

Какви са шансовете да се заложи на вътрешни ресурси в посока на подобряване на основните демографски показатели в селските райони. Определено може да се каже – нереалистични. През последните 3 години **коэффициентът на обща раждаемост** у нас отново се понижава, след като за известен период следваше средноевропейските стойности. През 2013 г. той е 9.2‰. По данни на Евростат за 2012 г. за ЕС-28 показателят е 10.4‰. В селата равнището на раждаемостта е още по-ниска – 8.7‰, срещу 9.3 за градовете.

Устойчивото проявление на тази тенденция у нас има за първопричини **намаляването на фертилните контингенти** (жени на 14-49 години) и тяхната плодовитост. През 2013 г. родилният ни контингент е намалял спрямо 2001 г. с 306 000 жени. Значителните промени в относителният брой на населението от 0 до 14 години включително води до стесняването на този контингент в перспектива, което се отразява върху възпроизводството на населението. През 1992 г. относителният дял на тази възрастова категория е 19.0%, а през миналата година -13.7%. В репродуктивното поведение на жените настъпват промени както по отношение на желания брой деца, така и относно времето на ражданията. Те все повече се изместват във възрастовата граница 30-39 години. Само за едно десетилетие (2001-2010 г.) тези раждания нарастват

със 17%. Променя се и средната възраст, в която жените раждат първите си деца. От 23.6 години през 1992 г. тя нараства на 25.1 през 2001 г., а през предходната година се установява на 26.5 години. **Средният брой живородени деца, които една жена на 12 и повече години ражда** в селата е по-висок, в сравнение с градовете – съответно 1.7 срещу 1.3 деца при общо за страната 1.4 деца. Това е обяснимо с обстоятелството, че в селата живее близо половината от ромското население и по-голямата част от българските турци, при които тоталният коефициент на плодовитост има по-високи стойности – съответно 2.0 и 1.7, докато при жените от българската народност той е 1.3 деца. В селата все по-често се раждат извънбрачни деца и относителният им дял към 31.12.2013 г. е вече 68.4% (Белчева, М., 2003; Преброяване..., 2012).

Отрицателният естествен прираст в страната и в частност в селските райони се дължи на **високата смъртност**, поддържана вече три десетилетия, без шансове за позитивна промяна до средата на настоящия век. По последни данни тя е 14.4‰, докато в страни около нас и в по-далечни европейски страни тя е с много по-ниско равнище – Турция 6.3, Испания – 8.4, Франция – 8.5, Великобритания - 8.8, Гърция -9.6‰ и др. Общо за ЕС-28 тя е 9.9‰. Различията в смъртността на градското и селското население са силно изразени. Коефициентът на смъртност в селата е 20.5‰, а в градовете 12.1‰. Броят на живородените деца у нас е близо 2 пъти по-малък от умрелите лица (съответно 66 578, от които 49 526 в градовете и 17 052 в селата, срещу 104 345 умрели. Макар достигнатото равнище на детска смъртност през 2013 г. да е най- ниско в демографската история на България – 7.3 на хиляда, само Румъния от страните в ЕС-28 има по-висока стойност на този показател от нашата страна. За сравнение в Словения той е 1.6‰, във Финландия - 2.4, а общо за ЕС – 3.8‰.

Териториално преразпределение на населението е израз на **задълбочаващите се различия между условията на живот в градовете и селата**, между възможностите за заетост, за придобиване на образование, за достъп до духовна атмосфера. Тук се причисляват и различията в шансовете за избор на семеен партньор и за наличие на лично пространство. За това допринася отсъствието на активна инвестиционна политика, адаптирана към новите реалности в българското село, която да осигурява поминък на селското население, доходи от труд, заемащи все по-предно място в ориентациите и решенията за създаване на семейство, за отглеждане на деца, за изграждане на балансиран межпоколенчески отношения. Съвременните критерии на младите генерации влизат в остро противоречие с битовата ретрограднаост в селата.

Докато в редица развити страни изравняването на условията на живот в

градовете и селата отдавна е решен проблем, у нас действителността е съвсем друга. Жилищният фонд в значителна част от българските села е износен, руши се непрестанно, без собствениците му или техните наследници да са в състояние да го поддържат, да го реновират в съответствие с новите потребности. Състоянието на инфраструктурата е в крайно неблагоприятно състояние. От десетилетия не е ремонтирана селищната и междуселищната пътна мрежа, не се влагат средства в хигиенизиране и благоустрояване. Едва 2.1% от селските жители са включени към канализация спрямо 70.2% от живеещите в градовете. Това предполага начин на живот при примитивен бит, далеч от съвременните възможности и удобства. Мобилността, неотменна характеристика на днешния пазар на труда се сблъсква с реалностите на нарушените транспортни комуникации на селата. Като се има предвид възрастовата структура на селското население, още по-очевидни стават проблемите, свързани с достъпа и качеството на здравните услуги.

Темповете на **застаряване на населението** в селата изпреварват тези, проявяващи се в градовете. Понастоящем всеки четвърти селски жител е на 65 и повече години, докато общо за страната това съотношение се отнася за навършилите 60 и повече години. Деформираната възрастова структура в селата нарушава естествения ход на възпроизводството на населението, което от своя страна се отразява неблагоприятно върху формирането на трудовия им потенциал. А когато липсва подходяща социално-икономическа среда за реализация, тогава изтича и ограничения състав лица в трудоспособна възраст.

Един от признаците за деструктивното влияние на демографските промени е състоянието на **коефициента за възрастова зависимост**, изразяващ броя на населението в „зависимите“ възрасти (под 15 и на 65 и повече навършени години) на 100 лица в „независимите“ възрасти (от 15 до 65 години). Докато общият коефициент на възрастова зависимост за страната е достигнал към 31.12.2013 г. 50%, (през 2005 г. той е бил 44.5 %), то за селата той е значително по-висок – 65.8%. В сравнение с този в градовете разликата е повече от 20 пункта (процентът за градовете е съответно 44.8%). Подобна разлика съществува и по отношение на средната възраст на градското и селско население. По последни данни към 31.12.2013 г. достигнатата средна възраст общо за страната е 43.0 години, показваща увеличение спрямо 2001 г. 2 години и 8 месеца. В селата тази възраст е сравнително по-висока – 45.9 години срещу 41.9 години в градовете. Този факт потвърждава по-високия темп на остаряване на селското население.

Показателно за задълбочаването на процеса на стареенето е възрастовото деструктуриране на българското село. То протича на фона на дълбоки промени в основната възрастова структура на населението – под, във и над трудоспособна възраст. Въпреки нарастващите граници за населението в трудоспособна възраст (60 години и 8 месеца за жените и 63 години и 8 месеца за мъжете), както и на изискванията за по-дълъг трудов стаж, трудовите ресурси на селото намаляват, а работната сила остарява, отразяващо се неблагоприятно върху професионалните й компетенции, образователното равнище, цената на труда. Към края на 2013 г. в над трудоспособна възраст са 1 718 хил. души или 23.7%, а под трудоспособна възраст – 1 056 хил. души или 14.6% от населението на страната. Свидетелство за задълбочаващата се криза във възпроизводството на трудоспособното население е променящият се в негативна насока **коефициент на демографско заместване**, показващ съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 -19 години) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60-64 години). През 2001 г. 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 124 млади хора. Към 31.12.2013 г. това младо попълнение се равнява на 62 души. В област Габрово, един от районите, в които са най-много останалите без население селища и рисковете от обезлюдяване са най-големи, влизащите в трудоспособна възраст са сведени до 46 души. Тази драстична разлика трудно може да бъде подмината, както и отражението й върху бъдещото социално-икономическо развитие на страната и върху протичащото в тези реалности териториално разпределение на населението. Свиването на демографския и икономически потенциал прави несъстоятелно осъществяването на концепцията за устойчиво развитие и растеж в селата, а от тук се пораждат множество проблеми, които задържат икономическия растеж на страната.

Селското население у нас изостава чувствително по **образователно равнище**, в сравнение с това на градовете. Докато 71.6 % от градското население е вече със средно и висше образование, в селата средните и висшите са с над 30 пункта по-малко – 40.1%. Отсъствието на училища в голяма част от селата, което предполага децата да посещават учебни заведения в други селища, усложнява обхвата на подлежащите на задължително обучение и задържането им в училище до навършване на предвидената по закон възраст.

Този проблем има връзка с променящата се **етническа структура на селското население**, от което произтича определена специфика. Присъствието на двете основни етнически общности (турската и ромската) в него нараства и относителният им дял е

по-висок в сравнение с този, отнасящ се до цялото население и в частност до живеещите в градовете (табл. 1).

Таблица 1

Разпределение на големите етнически общности в България по местоживеене според Преброяванията през 1992, 2001, 2011 г. (в %)

Населено място	Българи	Турци	Роми						
			2011	1992	2001	2011	1992	2001	2011
Град	71.6	73.5	77.5	31.6	37.0	37.7	52.3	53.8	55.4
Село	28.4	26.5	22.5	68.4	63.0	62.3	47.7	46.2	44.6

Източник: НСИ. Преброяване на населението...[за съответните години]

Очевидна е тенденцията на концентрация на българската народност в градовете. Относителният ѝ дял там расте и вече в тях са съсредоточени три четвърти от лицата с българска национална идентичност. Обратно, българският елемент в селата намалява и понастоящем само 22.5% от българската етническа общност са запазили местоживеенето си там. При българските турци живеещите в градовете през последните две десетилетия са нараснали с 6 пункта за сметка на обитаващите селата. Въпреки това мнозинството от тях продължават да живеят в селски населени места. През 2011 г. там е предпочитаното място на 62.3% от тях, докато през 1992 г. изборът на местоживеене на село е споделян от 68.4 % от принадлежащите към турската етническа общност. В селата живеят почти половината от ромите. През 1992 г. тук са съсредоточени 47.7% от тях, като този дял е намалял с 3 пункта през 2011 г. (Преброяване...,1992, 2011; Найденова, П., Г.Михова, 2011, с. 59-77; Михова, Г. 2013, с. 185). Тези различия в избора на местоживеене по признака етническа принадлежност се отразяват върху етническия облик на населените места. Сред градското население понастоящем принадлежащите към българската народност са 90.3%, към турската – 4.6%, към ромската – 3.7%, а към малките етнически групи – 0.7%. Друга е етническата картина в селата. Лицата от българската народност сред селските жители са 70%, от турската – 20.2%, от ромската – 8%, а от малките етнически групи – 0.8%. Не са се самоопределили 0.7% от градските и 1% от селските жители (Преброяване...2011, 2012, с. 122-127).

Извеждането на българското село от сегашното му състояние на застой и разруха, обръщането на негативните тенденции в демографското му развитие и

стабилизирането на населението, овладяването на процесите на обезлюдяване, съживяване на икономиката и възраждането му като средище на духовен живот – това все повече се очертава като **общонационална мисия, достойна за усилията на всички държавни и обществени структури, на цялото гражданско общество.** Защото умира ли селото, след него настъпва края на държавата. Възраждането на селото в икономически, социален и духовен план не може да бъде дело само на регионалните и местните управленски структури, на местното население. **Големите градски центрове, стопанските организации** не могат и не бива да остават безучастни в този процес. Много често решаването на неотложни проблеми, жизнено важни за селското население, са твърде елементарни за техните възможности. Инициативи и начинания в посока на благоустрояване, разширяване на комунално-битовите услуги, прехвърляне на определени стопански дейности в селата биха се оказали неоценими, за да се вдъхне надежда, че изход в една или друга насока има. Ако се обърнем назад, ще открием в българските практики подобни традиции на **солидарност между града и селото**, на сътрудничество между тях. Не е невъзможно те да бъдат адаптирани към новите условия, принципи и механизми на пазарното стопанство, да бъдат съобразени с назрели социални потребности на населението в селските райони. Не е неестествено големите градски центрове да възприемат благоустрояването на заобикалящите ги по-слабо урбанизирани райони като присъща тяхна дейност в полза на природната и жизнената среда на тяхното население, в интерес на неговото благосъстояние.

Доколко е възможно да се възродят за нов живот селата със сравнително запазени функции и налично население зависи от комплексния характер на мерките, които могат да направят реанимацията им реален факт. Но едва ли някой може да си представи, че това ще стане без **осигуряване на алтернативна заетост, свързана с реални разчети на местни природни ресурси, с възможности за възраждане на традиционни местни занаяти и услуги**, предизвикващи интерес и задоволяващи потребностите на населението от близкия район и евентуално на гостите при залагане на туризма в специфичните му проявления за региона. Заетостта и възможностите за доходи от труд са от първостепенно значение за задържане на останалото селско население, за завръщане на предишни жители на селата, които по тази причина са потърсили убежище в градовете или в чужбина, както и за привличане на нови заселници. Насъщна е потребността от преосмисляне на **жилищната политика** в селските райони, включително на кредитирането на ново строителство, за реновирането на износения сграден фонд, за оползотворяване на необитаеми жилищни, училищни,

производствени постройки с оглед възникващите нови потребности. Нов смисъл придобива създаването на общински жилищни фондове за привличане и устройване на млади семейства и други заселници – българи и чужденци, за инициране на местни политики в полза на демографското обновяване и за справяне с обезлюдяването. Това е в съответствие с предвидения на национално равнище дългосрочен план за реконструкция и модернизация на сградния фонд в региони и райони със значително намаляване на населението и с тенденция към обезлюдяване. Един от акцентите в него е стимулирането на проекти за изграждане в тях на териториални комплекси за възрастни хора.

Една мисия – спасяването и възраждането на селата в демографски риск – търси поддръжници, които да оценят нейната неотложност, да повярват в шансовете за промяна, да проявят готовност за участие с идеи и практически действия. Струва си представителите на научната общност да бъдат сред тях и да приемат това като израз на гражданска позиция и отговорност.

Литература:

Белчева, М. 2003. *Състояние, тенденции и проблеми на раждаемостта в Република България*. - София : НСИ.

Михова, Г. 2013. *Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измения*. - София : Акад. изд. Проф. М. Дринов.

Михова, Г. 2013. Национални специфики на остаряването на населението в България. – *Население*, 1-2, 176-195.

Найденова П., Г. Михова. 2011. Демографският профил на етническите общности в България. – *Население*, 1-2, 59-77.

НСИ. 2014. *Население и демографски процеси през 2013 година*. - София : НСИ.

НСИ. 1993. *Преброяване на населението и жилищния фонд през 1992 г.* Т.1. Население, кн. 2. Демографски и социални характеристики. - София : НСИ.

НСИ. 2012. *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Т. 1. Население, кн.2. Демографски и социални характеристики. - София : НСИ.

НСИ. 2012. *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Т. 1. Население, кн. 8. Раждаемост. - София : НСИ.

В-к „Преса”, 16 май 2014 г.

The phenomena “Villages for sales” and the demographic transformation of the Bulgarian village

Genoveva Mihova

It is presented the augmenting problem of the depopulation of the significant part of Bulgarian rural area, expressing an element of the demographic crises. Derivative of this problem is the question about the life revival of it by human presence, renovation of the dwelling and land cultivation. There are explained the determinants of the rural population, because of the economic and social reshaping.

There are presented issues regarding the needed policies in resolving the problem of preservation of Bulgarian villages at local, regional and national level, i.e. the need of unified efforts of the state and the civil society.

XX

**Проф.д.ик.н Росица Рангелова, Институт за икономически
изследвания при БАН**

СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО КАТО ФАКТОР ЗА ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

***Резюме:** Проследява се развитието на аграрния сектор в България в дългосрочна ретроспектива, с акцент върху настоящето, като определящ облика на българското село и селския живот. Заключва се тезата, че под влияние на вътрешни и външни за страната фактори животът в селските райони постепенно започва да не се доминира от селското стопанство. Направен е опит за очертаване на перспективи за развитието на българското село.*

България разполага с благоприятни природно-климатични условия и традиции в селското стопанство, което винаги ѝ е давало конкурентни предимства при излизането на международните пазари и което предопределя по-значимото място на сектора в икономиката на страната.

Селското стопанство до средата на XX век

През първата половина на XX век България е типично земеделска страна, характеризираща се с голяма свръхнаселеност и скрита безработица в селата. Над 80% от икономически активното население е селско (към 1945 г. те са 82.4%). Традиционно голямото българско семейство по това време, както и начинът на наследяване на земите са основните фактори, допринасящи за по-нататъшното ѝ раздробяване. Средният размер земя на едно стопанство намалява от 5 декара през 1934 г. на 4 декара през 1945 г. (Рангелова, Р, 2006, 34-44). Това е характеристика както за дребния характер на стопанствата в страната (водещ до по-ниска производителност и доходност, което от своя страна е причина за нарастване на бедността на селското население), така и за протичащия процес на по-нататъшна фрагментация. При това най-голяма е

фрагментацията при най-малките стопанства (притежаващи земя от 2 до 3 декара) и най-голямо окрупняване - при най-големите (притежаващи земя между 400 и 500 декара), с което се увеличава диференциацията между тях. Въпреки това износът на България се състои почти изцяло от селскостопански продукти, като за повечето от годините страната осъществява положителен търговски баланс.

През XX век настъпват значителни промени в демографското поведение на хората в България, които преобладаващо живеят в селата. То е в синхрон с настъпилите демографски промени и в другите страни в Европа. Значително намалява раждаемостта на 1000 души - от 39 през първата половина на 20-те години на 20.6 през първата половина на 50-те години и намаление на смъртността на 1000 души - съответно от 20.8 на 9.9 (табл. 1). На тази висока раждаемост и висок естествен прираст съответства структура с голям дял младо поколение. През 1900 г. децата до 14 годишна възраст са 40.2% при само 5.1% възрастни на и над 65 г. С времето делът на младото поколение намалява за сметка на увеличаващото се в работоспособна възраст и се запазва делът на възрастните хора. Към 1946 г. младите до 14 г. са 27.9% от общия брой население при 5.8% на 65 и повече години.

Таблица 1. Основни демографски показатели за България, 1921-2013 (на 1000 души)

Година (период)	Раждаемост	Смъртност	Естествен прираст
1921-25	39.0	20.8	18.2
1931-35	29.3	15.5	13.8
1941-45	22.4	13.4	9.0
1951-55	20.6	9.9	10.7
1961-65	16.4	8.2	8.2
1971-75	16.2	9.8	6.4
1981	14.0	10.7	3.3
1991	11.1	12.8	-1.7
1995	8.6	13.6	-5.0
2000	9.0	14.1	-5.1
2001	8.6	14.1	-5.5
2002	8.5	14.3	-5.8
2013	9.2	14.4	-5.2

Източник: НСИ

През този период селското стопанство е доминиращият отрасъл, осигуряващ над 50% от националния доход в страната. То определя и облика на селата, в които се

организира селскостопанската дейност и в които протича обществен живот. Връзката между селското стопанство, селата и селския живот е силна и естествена.

Щрихи на селското стопанство в условията на социализма

Към средата на 40-те години на XX век България е изостанала аграрна страна със слабо развита индустрия. Със смяната на политическото управление и икономическата система е възприет съветският модел на социализма, характеризиращ се с индустриализация и коопериране на земята. Идеята е индустриализацията и електрификацията да помогнат на селското стопанство, а то да осигурява суровини за промишлеността.

През XX век на два пъти в България в доста кратък срок се извършват драматични промени в българското селско стопанство, което има дълготрайни последици върху облика на селото. Първата промяна е свързана с колективизацията на селското стопанство след започване изграждането на централно-планираната (социалистическа) икономика.¹ Втората промяна е в началото на 90-те години при прехода към пазарна икономика, свързан с реформирането на аграрния сектор.

По това време в световен мащаб се отбелязват няколко крупни промени с огромно влияние върху по-нататъшното развитие на селското стопанство, между които: започва производство и използване на пестициди и други вещества, увеличава се производителността на труда, започва така наречената зелена революция, следва окрупняване на земите и се развива агробизнес, показващ голямата и нарастваща роля на корпорациите, появяват се и генно-модифицираните организми (ГМО) и т.н.

Промените в аграрната политика в България в средата на века са насочени към засилена (и в известна степен насилствена) колективизация и механизация и водят до повишаване на производителността на труда и качеството на продукцията.² Социализмът гарантира правото на труд на членовете на ТКЗС, но с развитието на технологичния прогрес и нарастване на производителността на труда възникна

¹Усиленото коопериране на поземлената собственост започва от 1948 г. и в общи линии приключва към 1956 г.

²По признанието на историка-балканист Е. Никова единствено БКП по време на своето управление полагаше грижи за българското село - като вложени капитали и политика (Никова, Е., 2014).

въпросът за свръхзаетостта в селското стопанство. В последвалите процеси на урбанизация значителна част от земеделските стопани преминават на работа в крупните индустриални проекти. В резултат на приетите програми и усилията за динамично развитие на икономиката на страната селата получават нов, модерен облик – нови и електрифицирани къщи и улици, подобряване на цялата инфраструктура, включително водоснабдяване и пътищата до тях и т.н.

Този драстичен и бърз акт на колективизация и уедряването на земеделското производство в България през 50-те години на XX век си има своята цена. Една последица е създаването на отчуждение към селото и труда в селското стопанство на значителна част от населението, мигрирало към градовете, но още повече на две поколения, създадени и израснали в годините на социализма.

Периодът 1960-2000 г. е белязан от бързи демографски промени в България. Масштабната индустриализация през 50-те и 60-те години предизвиква динамичния процес на урбанизация, което води до намаление на броя на селското население и промяна във възрастовата му структура. Периодът 1970-1989 г. се характеризира със сравнителна стабилност на демографските процеси. Но за целия период на социализма делът на младите хора до 14 г. в общия брой население намалява с около една трета - от 27.9% през 1946 г. на 20.1% през 1990 г., а на възрастните на и над 65 г. се увеличава над два пъти – съответно от 5.8% на 13.4%. Броят на селското население нараства до 1946 г., след което започва бързо да намалява. Броят на градското население е по-малък от този на селското до 1965 г., след което нараства с високи темпове и през 2013 г. превишава селското 2,7 пъти.

Разрасналите се и модернизирани градове стават притегателен център за голяма част от селското население. Променя се типологията на селищната мрежа в страната, изразяваща се в намаляване на влиянието и тежестта на селата. По-развити села получават административен статут на селища от градски тип През 80-те години се развива концепцията за села със затихващи функции (която в наше време стана се появи с цялата си острота), но не се стигна докрай в реализацията ѝ.

Селското стопанство при прехода и новите пазарни условия

Реформирането на българското селско стопанство през последните двадесет и пет години беше дълъг и труден процес. Възприетият начин на връщане на земите (при закон, съобразен с реалностите от 1946 г.) и премахване на старата система на кооперативни стопанства доведе до продължително и трудно възстановяване на

собствеността.³ В резултат на това докато в Румъния към края на 1995 г. беше раздадена на собствениците 90% от обработваемата земя и 85% от селскостопанските животни, в България в края на 1996 г. беше върната едва 53.8% от подлежащата на реституция земя, като само на 12% от собствениците бяха дадени нотариални актове, което затрудняваше юридическите действия с нея.

В страни от ЦИЕ, сегашни членове на ЕС, не настъпи масово излизане от производствените кооперативи или тяхното масово разтурване. Като че ли социалнопсихологическата неподготвеност на селяните към настъпващите изменения в съдбата им, към приемането на риска за към самостоятелно стопанисване, недостигът на знания и опит за това, а също и на финансови и материални средства ги спираше. В Чехия, Словакия и Унгария много от производствените кооперативи преминаха на пазарни начала без да се разтурят чрез създаване на акционерни дружества - с начисляването на дивиденди от печалбата на кооператива и с право на излизане от него заедно със земята, но с задължението да бъде използвана за селскостопански цели и след това. В някои от тези държави бяха използвани повече и по-гъвкави форми на връщане на земята, отколкото повеляваше законът в България.

В резултат на реституцията се формира неблагоприятна за развитието на сектора структура: 51% от земята отиде при градски жители, които не се занимават със земеделска работа, 30% - при възрастни хора (пенсионери) и само 18% - при селяни в трудоспособна възраст. При това положение преобладаващата част от собствениците (над 80%) не участват с труда си в дейността на кооперациите. Освен това поземлената реформа създаде много на брой дребни стопанства с малък икономически потенциал, което възпрепятства инвестициите и по-динамичното развитие на сектора.

Започналите от 1991 г. насам реформи в селското стопанство допълнително утежняха ситуацията в сектора. Промяната на поземлената собственост, ликвидирането на ТКЗС и разпределението на имуществото на организациите в ликвидация води до рязък спад на селскостопанската продукция. Развитието на отделните отрасли в него протича неравномерно – приносът на животновъдството за икономиката на страната

³Тези процеси в дълбочина и в сравнителен план с други държави от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) са описани в книгата на Н. Суейн (Swain N., 2013). В изследването за България, проведено през 1995-1996 г., участваха Росица Рангелова и Катя Владимирова.

намалява, а на растениевъдството нараства значително. Животновъдството е по-силно засегнатото, като брутната продукция се понижава с 60.5% през 2009 г. спрямо 1990 г. Съотношението между растениевъдство и животновъдство в структурата на БВП се променя от около 60:40 в полза на първото за 2003 г. на 70:30 за 2013 г. При растениевъдството особено негативно повлияно е производството на традиционни за България култури като плодовете и зеленчуците. В същото време България се специализира в производството на екстензивни култури с по-ниска добавена стойност, които заемат значителен дял в аграрния износ.

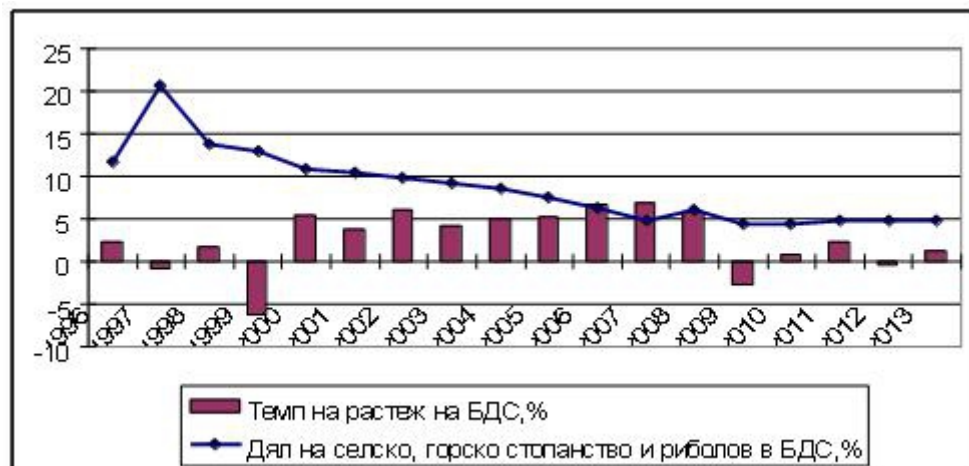
Селскостопанският сектор е изключително чувствителен и зависим от климатичните промени, което го прави обект на засилено държавно подпомагане, изразяващо се в субсидиране, директни помощи за производителите и налагане на търговски ограничения. Тази политика на развитите страни води до изкривяване на търговията с аграрни стоки в глобален мащаб и има негативни последици за развиващите се държави и държави в преход като България.

Подготовката на България за членство в ЕС оказва положително влияние върху селското стопанство. Предприсъединителната програма на ЕС – САПАРД,⁴ прилагана през периода 2001-2009 г., както и досегашната Програма за развитие на селските райони (ПРСР), в сила от 2007 г. до 2013 г., водят до частично разрешаване на проблемите в сектора – правят сектора по-атрактивен за инвеститорите, наблюдава се модернизация на машинния парк и окрупняване на земеделските стопанства. На фона на икономическия растеж в България през първото десетилетие на новия век и до днес обаче приносът на сектор „Селско, горско и рибно стопанство“ в размера на брутната добавена стойност (БДС) намалява - през 2013 г. е 4.7%, като поддържа това ниво от 2009 г. досега (фиг. 1.). Сред факторите за това е и по-големият растеж на другите икономически сектори в страната – индустрията и особено услугите. Въпреки това делът на селското стопанство в БДС остава по-висок от този в повечето страни от бившия социалистически блок, както и от средния за ЕС.⁵

⁴Абревиатурата идва от английски език Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development. Общата селскостопанска политика (ОСП) на ЕС започва да се прилага в България чрез предприсъединителната програма САПАРД и нейния наследник ПРСР.

⁵По данни на Евростат през 2010 г. делът на селското стопанство за България е 5.4% от БДС, при 6.7% за Румъния, но 3.8% за Унгария, 1.7% за Чехия и средно за ЕС-27.

Фигура 1. Темп на изменение на БДС и дял на икономическия сектор селско стопанство, лов и риболов в нея за периода 1996-2013 г., %

Източник: НСИ

Прави впечатление, че за последните десет години делът на аграрния сектор в икономиката се свива почти наполовина, въпреки значителното европейско субсидиране през този период. Главна причина за това е, че субсидиите на единица площ се насочват основно към зърнените и маслодайни култури за сметка на животновъдството и други производства, носещи висока добавена стойност.⁶ Друга причина за тази тенденция е най-вече по-големият растеж на индустрията и особено на услугите.

За България е характерна по-високата заетост в селското стопанство в сравнение с развитите държави, макар и с тенденция на намаление – от 22.1% от заетите в страната през 2003 г. на 19.9% през 2012 г. Висок е делът на семейната работна ръка в общо работната сила в сектора - 93%. При тях се използва предимно собствен труд, а голяма част от произведената продукция е предназначена за собствена консумация. Едва 7% от заетите работят в сектора срещу заплащане. Тези процеси са закономерни с оглед влиянието на различни производствени, демографски и социално-икономически фактори. Сред тях са заместването на работната ръка с механизирана техника, непълната заетост в сектора, причинена от сезонния характер на производството, както и определянето на работата в аграрния сектор като нежелана поради което голяма част от младите хора търсят развитие в други сфери на икономиката. След 1989 г. активното

⁶ По данни на Министерството на земеделието и храните (МЗХ) за финансовата 2012 г. около 80% от директната субсидия за страната отива при 6% от фермите – това са големите стопанства на зърнопроизводителите. В новия период 2014-2020 г. целта е да се подпомогнат малките ферми и да се премахне една несправедливост, валидна за целия ЕС – големите земеделци да усвояват по-голямата част от ресурса на директните плащания.

население от селските райони засилено мигрира към големите градове, поради подобрите възможности за реализация и по-високите доходи, които се предлагат. Делът на заетите лица в аграрния сектор под 34 г. през 2010 г. е едва 9.8% от общия брой заети в селското стопанство. Преобладаващата част от хората, влагащи труд в този сектор (54 %), са на възраст над 55 г.⁷

По данни на Министерството на земеделието и храните (МЗХ) от проведено през 2010 г. преброяване на земеделските стопанства в страната по методология, съобразена със законодателството на ЕС, възстановяването на частната собственост върху земеделската земя след 1989 г. доведе до разпокъсване на площите и създаване на многобройни дребни стопанства, които преобладават - 91,4% от тях притежават по-малко от 5 ха земеделска площ. Липсата на адекватна аграрна политика и неблагоприятната икономическа среда през годините са причината големият брой на дребните стопански единици в страната да се запази и до днес.⁸ Структурата на използваната земеделска площ (ИЗП) е небалансирана – през 2010 г. близо 80% от нея е съсредоточена в едрите стопанства (при 75,6% за 2003 г.), докато многобройните дребни стопански единици обработват едва 6,5% (при 15% за 2003 г.). Това показва уедряване на земеделските стопанства.

Развитието на селското стопанство в България през последните години се обуславя както от икономическата конюнктура в страната и в световен мащаб, така и от организационните, структурни и нормативни изменения, свързани с членството в ЕС.

През последните години се отбелязва прекалено специализиране на страната в производството на екстензивни култури – предимно зърнени и маслодайни растения. Сред основните причини за това са по-ниските производствени разходи и схемата за плащане на единица площ по европейските програми. Заеманата общо от зърнените и маслодайните култури площ през 2011 г. представлява 88% от цялата обработваема земя. За разлика от тях при дейности като лозарството, производството на плодове и зеленчуци, тютюнопроизводството, които са традиционни за страната, се отбелязва постепенно намаляване на заетите площи. За да се осъществи този процес е необходимо договаряне на по-голям дял от европейските средства за тези култури след 2014 г. или увеличаване на националните доплащания към тях (Петков, В., 2013).

⁷Годишен доклад за състоянието и развитието на земеделието. Министерство на земеделието и храните, 2011 г.

⁸Дребните стопански единици също преобладават в ЕС, но техният брой е значително по-малък от този в България – 70% през 2007 г. по данни на Евростат.

Постоянно се увеличава териториалният обхват на малките селища.⁹ Почти всички малки населени места са разположени в планинските, полупланинските (сами по себе си с голям природен потенциал за пасищно отглеждане на едър и дребен рогат добитък) и Западните и Южни погранични територии из страната.

Силно негативен ефект върху осъществяването на селскостопанска дейност през последните две десетилетия оказва и влошаващата се демографска ситуация в страната (табл. 2).¹⁰ Застаряващото население в селските райони в резултат на ниската раждаемост и миграцията на млади хора към градовете води до дефицит на квалифицирана работна ръка в отрасъла.

Таблица 2. Структура на населението в България по възраст, пол и населено място, 2001 и 2013 г., %

Възрастови групи	Общо	В градовете	В селата						
	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени
2001 г.									
0 - 14	15.0	15.8	14.2	15.1	16.0	14.3	14.6	15.2	13.9
15 - 64	68.1	69.5	66.7	71.5	72.6	70.6	60.3	62.8	57.9
65 +	16.9	14.7	19.1	13.3	11.4	15.1	25.1	22.0	28.2
2013 г.									
0 - 14	13.7	14.5	13.0	13.8	14.7	13.0	13.5	14.0	13.1
15 - 64	69.2	64.3	69.0	71.1	67.1	60.3	64.1	56.5	69.2
65 +	19.6	16.3	22.7	17.1	14.2	19.9	26.2	21.8	30.4

Източник: НСИ, достъпно на: <http://www.nsi.bg/otrasalen.php?otr=53>

Каре 1. Съвременни възможни решения

⁹ Според данни в Националния регистър на населените места на НСИ за броя на жителите по селища към 31 декември 2013 г. над една десета от всички 5 009 села в България са тотално обезлюдени. Иначе казано, 564 села са без население или с едноцифрен брой жители. Общият брой на селата с едноцифрен брой жители е 395, а 169 са местата, които вече трудно могат да бъдат наричани населени, тъй като в тях няма нито един постоянен обитател.

¹⁰ Икономическата и социална криза в страната след 1989 г. повлия чувствително за влошаване на демографските процеси. Още през 1990 г. се появи отрицателен естествен прираст на населението. Преди това прирастът беше положителен макар и непрекъснато намаляващ - от 3.4 на 1000 души в 1980 г. и 0.8 в 1989 г., -0.4 в 1990 г., -1.7 в 1991 г., -2.2 в 1992 г. и т.н., като средно за периода 1989-2013 г. е над минус 5 на 1000 души.

Милиардер от Дубай иска да инвестира в строителството на модерна кравеферма за 3 000 животни в гърменското село Ореше. Бизнесменът притежава такава база в австрийския град Залцбург, която е най-голямата в Австрия за производство на мляко, масло и месо. Седалището на фирмата му е в Катар, а той иска да разшири дейността си в Европа. Обещанието е, че това ще бъде най-модерната кравеферма в България и ще се открият десетки работни места. Продукцията ще се изнася за арабските страни. Ореше е харесано от инвеститора заради обширните пасища. В региона няма други едри животновъди. Според инвеститора трябва да се закупят до 200 декара общински земи край високопланинското селище, където да се развива бизнесът. Ще се произвеждат екологично чисти продукти. Подобни съобщения предизвикват противоречиви мнения в обществото. Например това, че в резултат на тази бизнес дейност за българите ще има нископлатен труд и опустошени тучни пасища, а за арабите – екологично чиста храна. Държавата би следвало да не продава с лека ръка природните богатства, а да се опита да инвестира в модерни кравеферми и в хората.

Вж. Милиардер от Дубай хвърли око на наше селце. Вестник „Стандарт”, 24 септември 2014 г. Достъпно на: <http://www.blitz.bg/news/article/292392>

IT специалисти в България имат намерение да организират живота си в малки и чисти населени места. Естеството на работа им позволява да работят дистанционно, като за целта си закупят обезлюдени села. Те са привлечени от спокойния живот, чистия въздух и сърдечните усмивки на хората, живеещи на село. Необходим е само достъп до интернет и стабилно електрозахранване. Освен дългата работа пред компютъра IT специалистите биха могли да комбинират работното си всекидневие с някоя дейност като отглеждане на пчели или градинарство, което ще им помага да живеят природосъобразно и да се снабдяват с екологично чисти храни. Това би довело до откриване на нови работни места за възпитатели и лекари в селата.

Вж. Програмисти купуват обезлюдени села. 28 март 2014 г. Достъпно на: <http://www.blitz.bg/index.php?news=258450#commentsform>

Заклучение

При днешните условия за развитие на селското стопанство чрез увеличаване на производителността на труда в него, няма нужда от голям дял на селско население. Въпросът е да си осигури достоен живот на тези, които живеят в селата. Това са световни тенденции, към които трябва да се адаптира и България.

Българското селско стопанство притежава значителен потенциал, който може да го превърне в един от основните източници растежа на икономиката и на приходи за страната. Необходима е визия която да определи приоритетите му в дългосрочен план и целенасочена политика за тяхното осъществяване. Основен акцент в стратегията за развитие на отрасъла следва да бъде и ангажирането на по-голям брой млади хора, чрез предоставяне на стимули. Това ще засили интереса на инвеститорите към сектора в бъдеще. Така голямата част от селата ще продължат да се развиват.

За значителна част от селата, са важни перспективите, които предоставя безвъзмездната помощ за земеделието за периода 2014-2020г., са насочени към

дребните и средни производители чрез директните плащания. Важно място през новия програмен период по ПРСР (2014-2020 г.) ще заемат и субсидиите за биоземеделие и „зелени практики“, които според предложението на ЕК ще формират 30% от общите субсидии за всяка отделна държава. Очаква се рентабилността на биоземеделието да нарасне и да привлича повече инвестиции и млади фермери и ще спомогне за повишаване на жизнения стандарт в българските селски райони.

За селата с малък брой население трябва да се потърси подходящ подход, било оригинален, било като се потърси опит от досегашната практика в някои европейски държави за нестандартно поддържане и развитие на живота в тях.

Използвана литература:

Годишен доклад за състоянието и развитието на земеделието. Министерство на земеделието и храните, 2011 г.

Никова, Е. Отмиране на балканското село. Лекция, изнесена на 25 март 2014 г. Институт по балканистика при БАН, Американски център, Столична библиотека, София.

Петков, В. Потенциални икономически ефекти от промените в ОСП през програмния период 2014-2020 г. върху българското селско стопанство“. Икономика и управление на селското стопанство, Селскостопанска академия, бр. 3, 2013, с. 34-40.

Рангелова, Р., България в Европа: икономически растеж през XX век, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006.

Swain N. (2013), Green Barons, Force-of-circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors. Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy. Central European University Press, Budapest-New York.

Prof. Rossitsa Rangelova D.Ec.Sc.

Abstract: *The long term retrospective development of the economic sector agriculture in Bulgaria focusing on the present is presented. The sector is regarded as predetermining the villages and rural life in Bulgaria. The paper argues that under the influence of internal and external factors nowadays the country life in rural areas gradually is not dominated by agriculture. An attempt is made to outline the prospects for the development of the Bulgarian village.*

XX

Проф. дсн Таня Неделчева, ИИОЗ - БАН

БИТИЙНАТА ВКОРЕНЕНОСТ НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Темата е фундаментална, защото се отнася не просто и само до бъдещето на българското село, но и до историческото битие на нашия народ. Погледът към българското село е предимно философско-социологически и е насочен към търсенето на обяснение на интуиции, центрирани от някакъв неясен оптимизъм. Наличната фактология сякаш не е в подкрепа на подобни настроения. Пустите изоставените села, осиротелите къщи, които гледат с изтърбушени прозорци и врати, дворовете, потънали в бурен, неизораните ниви, грохналите старци, които се движат като призраци сред изоставени сгради, по-скоро навяват песимизъм. Преди десетилетия Народна Република България се водеше като средно развита индустриална държава. Днес икономиката и селското стопанство са разбити и селото се превръща в място, от където се изсмукват младост, интелектуални и суровинни ресурси. В селото протича непрекъснат процес на икономическа и социално-културна деградация. Селското население е с най-висока смъртност, намаляват младите хора, здравеопазването е в окаяно състояние, инфраструктурата е остаряла. Деиндустриализация, депрофесионализация на заетите в селското стопанство, трайна безработица. България е най-бедната в Европейския съюз, но в селото бедността е ужасяваща, което води до промени в ценностната система на българския селянин. Корупцията, безпринципността, продажността и т.н. вече се приемат като оправдани в битовата и социална сфера. Във всекидневното съзнание думите селянин, работник и изобщо трудец се са свързани предимно с някакви негивни импликации. Пустеещите села показват не само липсата на човешка енергия, но, което е по-трагично, неспособност на държавата да поддържа овластените от нея територии.

Може ли в тази кратина да се открие някаква светлина, някакъв светъл хоризонт за българското село? Вярно е, че има села които процъфтяват или села, които сякаш запазват своя вековен жизнен ритъм, но статистиката сочи и друго. В България има над 160 обезлюдени села, а 10 са закрити само през 2013 г. Дори в с. Скомля кметът издава заповед да не се умира, за да не намалява броят на жителите, които са само 24. Нима това не е елемент от театъра на абсурда?!

Къде да се търси надеждата за българското село? Може би в Хайдегеровото разсъждение за картината на Ван Гог „Селски обувки”: „Чифт селски обувки и нищо повече. И все пак. От тъмния отвор на събутите обувки ни гледа втрещено мъката на стъпките в усилена работа. В спечената тежест на обувките застива бавния ход през

просналите се и винаги еднакви бразди на нивата, над която се носи суровият вятър. По кожата им лежи влагата и плодородието на земята. Под подметките се промъква самотността на пътя в полето, пресичащ припадащата вечер. В обувките шепти глухият повик на земята, тихият дар на зрялото зърно и необяснимата спокойна тъга в пустинната угар на зимното поле. От тази вещ, прости селски обувки, струи смиреният страх на сигурността на хляба, безмълвната радост от победената нужда, тревожното очакване на идващото раждане и трепетът от витаещата смърт. На земята принадлежи тази вещ и е приютена в света на селянката. Из тази приютена при-над-лежност кълни към своето спокойствие вещаещата вещ” (Хайдегер 1993: 82).

В този разказ се открива насоката, в която трябва да се търси отговор. Това е битийната вкорененост на българското село, което не означава нищо друго освен нескритостта на биващото да бъде непосредствено имана. В това намирам осветеност на онова, което ми вдъхва оптимизъм. Казано накратко това е близостта до земята. Земята е точката, от която всичко започва и в която всичко свършва – именно селото е тази точка, тук е мястото, в което говора на битието се чува най-ясно.

Оптимистичният поглед към българското село не означава виждането на светли багри, ода на радостта, а намирането на автентичното, изначалното, а то е предимно в измеренията на трагичната участ на нашия народ, вторачил се не в небето, а надолу, в земята, в браздите, с надежда за някакъв урожай. Може би затова ние нямаме възторжени религиозни песни, а песни в които преобладава тъгата, някаква изначална мъка, израз не просто и само на историческите нещастия, сполетели нашия народ, нашия селянин, но и от предвечните сили на българската селска душа, потопена в труда и земята. В това отношение българският опит е пример за това как страдението е конституитивен елемент в екзистенцията на селския живот. И в днешното българско село. Тъжна е запустелата земя. Къде отиде онзи селски живот, който описва Иван Хаджииски?! Вместо това на повърхността изплува изначална стара, прастара скръб. Селото ни днес е преди всичко едно трагично чувство, изпълнено със съдбовност. Пространство, което няма смисъл, няма значение, а е само абстракция. Селското означава да чувстваш пространството като родно и съдбовно. Това е предимството на селското живеене (пред градското), защото то е напоено с кръвта на предци, през него са минавали вековете на родния дух, то е космически срастнато с природата, то е самостоятелно и самовластно, със своя участ и свой вътрешен живот, със своя собствена история и героизъм. Градското със своята отдалеченост от земята носи други смисли, плод предимно на дискурсивността, на рефлексивността, която се основава на

предлогичното, което се таи в селското. Градското е само носталгия по изгубената първична битийност. Градските циментено-каменни сгради закриват хорозинтите, отнемат небето, а с това и чувството за съдбовност.

В съвременното българско село много ясно изкрystalизира традиция, дълбоко вписана в неговата историческа съдба – тъгата, мъката, скръбта. Колко актуални са думите на българските народопсихолози, пишещи за трагичната съдба на българския народ, респ. българския селянин. “И не са ли тъй многолични думите на печал и жалба в нашия език? Отде иде това? Дали от недрата на тъмното робство? Дали от предвечните сили на българската душа, които са срастнали с черната мъка на труда и земята, и се изливат в горестни песни, в тежки въздишки, каквито отронва осиротялата гора, след като върли вихри са изпокъртили нейните явори?” Трагизмът на нашия наред е изначален. Черните кърпи на нашите майки са “символ на предречена мъка”. По аналогичен начин и Канстантин Гълъбов описва българската историческа съдба, потопена в скръбните звуци на кавала. За него човекът на кавала е изпълнен с мъка, народната песен е глъхнещо ридание. “Човекът на кавала, чийто мъченически дух изпълня цели пет века на робска принизеност, е бил човекът, вгледан в себе си, чужд на външния свят и неговите радости...” (Гълъбов 1930: 7-10). Допълва го Янко Янев: “Идете в което и да е българско село и вие ще почувствате ужаса на някаква предопределена орисия, загнездена неизкоренимо в пазвите на нашия първичен дух. Ще чуете тъпани. Ще видите как сиви селяни пият люта ракия. Ще видите черни биволи, смазани от умора. Ще срещнете *мургави жени*, по чиито лица е кацнала сянката на някаква стара, прастара скръб. Тъжно е селото ни. Тъжна е нашата земя. Тъпани бият за утеха. И хорото на мегданите е също като жарената ракия утеха за една душа, пияна от жажда по волност и небе.” Стоян Костурков цитира англичанинът Брелсфорд, който заявява: “Вековното угнетение е научило българите да страдат. Чудна коравина, издръжливост, любов и преданост към свободата”. (Костурков 1949: 179). Ето защо Т. Панов изтъква като една от характерните черти на българина неговото “безподобно хладнокръвие и стоицизъм към своето нещастие” (Панов 1914: 244).

Селският човек е емпиричен, вплетен в трагедията на земния живот – тук той носи кръста на велико страдание, но като възможност е много по-свободен от градския човек. Емпиричният човек, когато се откъсне от своето първородно битие престава да бъде свободен. Това означава преминаване на човека в царството на причинните отношения и зависимости, което е характерно за градското живеене, формиращо ново съзнание, родено чрез преодоляването на първичната същина на живота. То не се изразява в

нищо друго освен в оценъчното становище към нещата, неговата дейност е само воля за различаване и оправдаване на доброто и злото, на истината и лъжата. Именно това определя съдбата на емпиричния човек. “Този човек носи кръста на своята неразделна, повседневна **грижа**. Нищо друго не определя пулса на този всекидневен или социален човек, освен грижата, черната и жестока **грижа**. Този човек стъпва на земята с едно предопределение, което е всякога трагично. С това влизане в лоното на явленията и нещата небето затваря своите врати. Започва апокалипсисът на човека. Издига се огромният кръст на **грижата**, в чийто пламък земната съдба завършва своя трагичен ход с амин или проклятие”.(Янев).

Като емпиричен човек българинът е захвърлен във външния свят, който разделя свободата и творчеството от необходимостта и различието. В творчеството няма раздвоението между субект и обект, форма и съдържание. В това единство на различията няма никаква грижа, защото то е абсолютен, космичен живот – живот на духа. “Разрушението на този живот и неговото проециране в системата на понятията, на външния пространствен свят, е причина за трагедията на тоя свят, който е непрекъснато подчинен на отношението между действие и следствие. Само в абсолютен творчески живот човекът се освобождава от емпиричното съзнание, от всички видими и невидими противоречия. В този шемет на духа изчезва всяка багра от външния свят, всяка воля за добро и зло, за истина и лъжа. Тук всичко е божество и песен.”

Когато се говори за българското село като скръбно и тъжно, трябва да се има предвид, че това не е деструктивна тъга, защото присъства в хоризанта на вкореността, в първичното прапространство, което е възплъщение на първичното женско начало, на София, и като такова то е изпълнено с мистиката на любовта, търпението, всеотдайността. И с това се издига, задава хоризонти, защото се намира в точката на Хаоса и Сътворението, в безначалието – там, дето всичко е потопени във вечното и всичко се слива в една изначална предопределеност и поради това солидарността, взаимопомощта, доверието, толерантността, усещането за социална сигурност в селота са автентични. Тези феномени са много по-видими, функциите им са по-значими, междуличностната емпатия тук е по-плътна имплантирана в публичния живот. Възможност в селото е възможно постигането точно на този ефект на надграждане на формалените над неформални социални отношения. Естествената, традиционната толерантност е изключително важна за оптималното функциониране на селската общност и за конституирането на човешките взаимоотношения, т.е. тя е основа на всички социални мрежи, в които има висока степен на споделени норми и ценности и е

ресурс при решаването на колективните проблеми, защото е сътрудничество, доверие, оптимистична перспектива за постигането на общите цели по най-оптимален начин. В сравнение с града в селото по принцип съществува по-висока степен на доверие, търпимост, форми на взаимопомощ, защото малкият брой жители обуславя много от социалните процеси и преди всичко социалнопсихичните – познанствата между хората, непосредствеността в общуването, подчинеността на общественото мнение, бързото формиране на нагласи. А те правят “присъствието” и “участието” на всеки в жизнения свят на другите естествена характеристика на частната сфера. Тук като че ли постоянно присъства екзистенциална включеност в едно случващо се битие. Това не означава външна динамичност. Времеви граници като че ли са по-неопределени, което влияе върху цялостното възприемане на заобикалящата действителност, определя в някаква степен първичност на светоусещането, стабилност на света, уравновесеност. Тук хората са непрекъснато сред приятели, роднини, съседи. Във всеки личен живот в някакъв смисъл е проектиран този на другите. Размиват се границите между интимно и публично. Отделният живот не е монаден, затворен, панелен, а отворен, видим, прозрачен, защото в него ”вземат участие” и към него имат реално отношение съселяните. И тази зависимост засилва близостта между малкото хора, които са относително постоянни като състав на жители на конкретното село.

Може би както предсократиците са схващали битието непосредствено, така и в езичеството на българския народ се крият живителните сили, идващи от естествената битийна потопеност. По този повод може да се припомни онова, което казва Петър Мутафчиев: ”Прабългари и славяни, от които се създаде българският народ, се настаниха на полуострова като “варвари”. “Варството” бе, което първоначално ги обединяваше. В този смисъл Византия бе първоначално чувствана от българите като представителка на една враждебна култура. И българската държава намирал тогава своето оправдание в поддържането и съхраняването на езическата традиция. Та от нея тя черпеше своята вътрешна сила. Затова именно езическият период е най-устойчивата епоха в българската история. Скоковете и повратите започват след него.” (Мутафчиев 1994: 361-362). А Иван Хаджийски отбелязва, че “християнството, ако и да игра немалка роля в общия ни държавен и културен живот, не направи скок в нравите и душевността на селото. То не внесе нещо особено в нравите, защото те бяха по-“християнски” от нравите на тези, които държаха евангелието и го каляха с тамян..” (Хаджийски 1974: 41).

Литература:

- Гълъбов К. 1930. Зовът на родината. (Културният път на българина. Литературни опити). София.
Костурков. 1949. Върху психологията на българина. София.
Мутафчиев П. 1994. Поп Богомил и Свети Иван Рилски. Духът на отрицанието в нашата история. Защо сме такива? София.
Панов Т. 1914. Психология на българския народ. София.
Хаджийски Ив. 1974. Бит и душевност на нашия народ. Т. 2. София, Български писател.
Хаджийски Ив. 1974. Оптимистична теория за нашия народ. Т. 1. Български писател.
Янев Я. 1930. Трагичен народ. В: Пряпорец, № 11.
Янев Я. 1925. Трагедията на човека. В: Златорог, № 1.
Янев Я. 1925. За смисъла на историята. Фрагменти. В: Златорог, № 7.
Хайдегер М. 1993. Същности. София.

**проф. дикн Пенка Найденова,
Институт за изследване на населението и човека, БАН**

**Търсене и предлагане на стоката „село“ или
предателство с националното богатство?**

Припомняне на исторически факти

Монетарната икономика и паричните отношения, зародени от първичните принципи на размяна на потребителски продукти и обособяването на парите като еквивалент на вложения труд имат свои научни оценки и исторически доказателства. Трудно е те да бъдат проследени набързо или оценени с лека ръка. Но все пак общите познания могат да бъдат отправен отговор на един колкото общ, толкова и странен въпрос: Какво ни казва историята за продажби на селища и още по-конкретно – на села. Да почнем от понятието село – през вековете, по земите на екватора и на народите на юг и север от него далече до полюсите и за различните раси. Най-общият признак е скупчването на домовете на фамилии на едно място. Било то като колиби, примитивни къщи или просторни сгради, заниманието на населениците е земеделие, скотовъдство (или лов) – общо или по отделни домакинства. Събирателството и допълнителните дейности, оформянето на селата в малки градове са признак на развитието в съвремието, съжителстват с тръстиковите колиби на екваториалните земи, тенекиените къщици на индийските тропици, подвластни на махараджите, напомнящи за феодалните порядки. Но и там преди половин век аграрната реформа направи собственици на земи много безимотни селяни. Земята в Африка по традиция не се продава, едва напоследък стана от интерес покупката ѝ от бившите концесионери. Тя е приета за добър дар от боговете за всички и в полза на всички хора. У нас – поне през последните 150 години селяни значи хора обитаващи села – компактни поселища главно в равнините и притежаващи (в масовия тип) земи от землището с размер достатъчен за изхранване на разширеното семейство (40-60 дка).

Участието на селяните на пазара – е със собствена продукция – пряко или посредством прекупвачи е много по-популярно, отколкото ролята им на купувачи или продаващи земя от съответното селско землище. Видоизменени форми на земепритежание имаме след кооперирането на земите (1948-1989), когато

фактически липсва пазар на земята и малко се продават селски имоти. Връщането на земите след 1989 г., с всички прояви на незаинтересовани от селския поминък наследници на родителите-земеделци вече води до своеобразно коопериране и лишаване от собственост на земя, от селски къщи.

Постепенно стана факт обезземляването чрез продажби и рентниерство в полза на едри и монополизиращи производители. Наследници на къщите на родителите – селяни и притежателите на къщи в селата – отделно и независимо от притежаването на земи-ниви ги продават, разменят или ползват. Следователно земята е отделима от домовете, освен тази като дворни места, покупко-продажбите са единични актове на отделни физически лица и не се свеждат до едновременна и изцяло променена собственост – т.е. продажба на компактно село с домовете и земите му. Дали подобен процес на XXI век, водещ до едро притежание на земи и селища със земи се отличава от формите на феодализма, битували по различни паралели много векове преди нас е трудно да се каже. Знае се обаче, че земепритежанието има държавни ограничения, винаги е предмет на интерес при военни стълкновения и определя надмощието и мощта на всяка държава. А и на висшия държавник. Царе, крале, раджи, султани възнаграждават заслужилите си приближени със земи и селища или ги отнемат от провинили се и набедени. Историята напомня, че продаваема собственост са обитателите на тези земи – крепостни, роби в Америка, пренесена от Африка черна „стока“ от прихванати и подлъгани „диваци“ и т.н. Но историята не разкрива имало ли е пазари, да се продават земи и къщи заедно с обитателите им. Пазарът не е военно поле, където да се отвоюват територии с населниците и домовете, или да се покоряват като се убива и гони местното население. Не е и дворец сред интригите и сватбите, на които царедворци, велможи и военни получават в дар земи и населници. На пазара цари законът на търсенето и предлагането, еквивалентът на всяка стока са парите, но и всяка стока има свои параметри и традиционна форма.

Сега, в бързо напредващия XXI век на екрана на националния ни преход към пазарна икономика се осветява нова, незапомнена форма на продажба – тази на нашите села.

Как да разбирате продажбата на нашите села, когато в историята дори не срещаме подобна стока – село с прилежащи дворове и земи, без обитателите му.

По принцип две са обстоятелствата, по повод на които изпъква това понятие или това намерение за продажби, изпъкващо като национален проблем. От една страна

това е свободната продажба на земи, с повишен интерес към изкупуване и при сравнително слабо или умерено предлагане. От друга страна – налице е все по-разрастващото се обедняване на населението, остаряването и овдовяването. Те са причина за изоставяне на хубавите, някога строени с толкова мерак и почти модерни селски къщи. Селото е и с по-стари, струпвани от плет и камък от предното поколение къщи, еднакво приютявали трудолюбивото и грижливо към земята селячество. За наследниците на подобно село интересът е по-скоро в продажбата – обстоятелство, което сочи именно липсата на някогашната спойка със земята – майка хранилница. Кой от нас не си спомня разказа на Елин Пелин за Сивушка и пролетите сълзи в браздите – за нея и изоставената чрез нейната смърт земя. Кооперирането на земята скъса пъпната връв между селянина и земята, а сегашното възрастно поколение е рожба на урбанизацията и градските професии. Тази традиционна привързаност на родителите към земята, дори когато са в града, изтлява постепенно. Сред младите, живеещи все още по селата названието селянин е вече обидно. Да не споменаваме за това, че се смени с имената емигрант, политик и бизнесмен. Следователно улеснението на купувачи с намерения да изкупят всички домове на едно село идва от самото отношение на обитателите му.

Земята е стока, макар и с по-специфични свойства. Къщите на село – са къщи за почивка, унаследени от родителите – и все още с техния селскостопански инвентар, захвърлен и ненужен, което означава, че лесно могат да се напуснат.

Уедреността на растениевъдството и животновъдното производство понастоящем притисна до унищожение малките ферми, дребните производители. Склонността да се продават земите нараства заедно с безсилието им да ги обработват и гледат животни според изискванията на ЕС или да конкурират вноса при ограбващия механизъм на изкупуването и цените. Обичта към земята се заменя все повече от търговската пресметливост. Срещу тези обстоятелства застава чисто пазарният механизъм, изключващ парадигмата за социална икономика и дейност. По-едрият капитал надушва перспективата на земепритежанието, и защо не – в крупните му единици на цели землища около селата, в крупното притежание на жилищни имоти – в бъдеще обекти на туризъм или рентиране. Предимства – комасирана земя с възможности за машинна обработка, свободни жилищни площи за реконструиране или подменяне според избора на бизнес. От гледище на продавачите – това са възможности за придобиване на по-голям от заплатата еднократен доход от земи и жилищни постройки с все по-слабо функционално използване. Като обитатели

постоянно живеещи на село продаващите къщите си разчитат на шанса да намерят работа или по-добра работа и известна промяна в живота, избирайки местоживееене с различни дестинации: село-град, село-село.

Из страниците на икономическите книги

Изглежда знанията се разпределят по поколения и то в зависимост от епохата, от научния и просветителския прогрес и социалнополитическото устройство. Средното поколение едва ли знае нещо за националния доход: тази икономическа категория, която напомня за марксизма. И която би трябвало да знаем, че лежи в сърцевината на brutния вътрешен продукт (БВП), който всекидневно се обсъжда, когато говорим за икономически растеж и добавена стойност, т.е. за пазарната величина на БВП. Знаем ли фактически доколко незнанието и за тези две категории вредителства на управленската практика и националната икономическа стратегия, в която е замесена и продажбата на земята, и на селата, и на всяка част от националното богатство. Забравили сме, че националният доход е измерител на икономическия растеж, който характеризира присвояването му и че вмъкването му като измерител се дължи не на Маркс, а на английския икономист Р. Стоун. Защото като икономическа категория националният доход е подложен на социално-класова дисекция от марксизма, но тази категория е обект на икономическите учения въобще. Спорът е бил и си остава във връзка с изясняване на това, къде се създава и как се разпределя и преразпределя, кой е механизмът на присвояването на националния доход и при каква намеса на държавата и свобода на пазара. Съвременното глобално предизвикателство е не експлоатацията на човека от човека (или държавата), а на нацията от нацията и точно това се заличава в счетоводно-отчетната категория БВП, с която се изразява темпа на икономическия растеж и икономическото равнище (БВП на човек). Твърде малко икономисти си спомнят, че преди близо половин век този растеж се измерваше чрез brutния национален продукт (БНП), вместо brutния вътрешен продукт (БВП). И то съгласно методиката на ООН, зад която стояха имената на големи икономисти, вече забравени, както и макропоказателят (БНП). Всъщност той еднакво с националния доход има място в т.н. Система на националните сметки, т.е. счетоводна-статистическата форма на израз на тези категории. Тя е база за двустранно отчитане на приходите и разходите, на входа и изхода на всяка икономическа система и на нейната производствена функция, на модела на развитие и на неговите фактори.

Въпросът е къде сред цялата тази смесица от категории, измерители и показатели се вмести намерението за „продажба на селата”, от кого и как. Обяснението е, че чрез подобна продажба на земя или цели села на чужденци става промяна на собствеността – не вътре в страната, а между страните на продавача и купувача. Това намира израз в разликата между макропоказателите БВП и БНП. Чрез нея не само се изразява обемът на новосъздадена стойност, но и разпределението ѝ. Връзката между споменатите категории е елементарна, но и убедителна.

Таблица 1

Основни макропоказатели

Брутен вътрешен продукт (БВП)

Плюс: Чист доход на наши граждани от чужбина

Минус: Доходи на чужди граждани у нас

Равно: Брутен национален доход

Минус: Потребление на постоянен капитал (дълготрайни материални активи)

Равно: Национален доход

Следователно БВП включва доходите на чужденци придобити в страната (фирми, асоциации, отделни лица) и изключва доходите на български граждани, придобити в други страни. Обратното пресмятане – изваждането на доходите на чужденците и прибавянето на доходите придобити в чужбина от нашите граждани формира БНП. Този показател показва принадлежащия на страната доход, добавената стойност или т.н. новосъздаден продукт, а не БВП. Показателят включва у нас високи доходи на външни юридически и физически лица. За съжаление те не се компенсират от наши доходи, придобити вън от страната. Тогава по показателя БВП на човек се показва по-високо равнище на дохода, докато той се присвоява в полза на други държави или чужди граждани.

Изводът е, че е в интерес на страната да не се допуска силно външно присъствие в икономическия живот, ако доходите се изземват от други държави, да не се говори за голяма значимост на външните инвестиции без да се измерва подходното им разпределение, да не се сравнява страната по БВП на човек, ако в него е висок дялът на дохода на чужденците. Реален показател е БНП. Разликата между БВП и БНП е израз на международната експлоатация. Прикриването ѝ значи, че макар СНС да

произвежда всички елементи на двата макропоказателя, сравнение между тях не се прави.

Ето, този момент има значение и за продажбата на земя, селищни имоти и за какви ли не производствени фондове. Когато те се изкупуват от чуждестранни лица, те отпадат от националното богатство, стават чужда собственост. Каквито и да било доходи да идват от тях и каквото и да е данъчното им облагане, те не принадлежат на страната, в която се намират, те не са нейно национално богатство. Така глобалното разместване на собствеността отслабва едни страни за сметка на други.

По принцип икономическата мощ и възможности на една страна се измерват и сравняват между страните по два основни показателя: икономическото равнище – БВП на човек (вместо БНП) и икономическото благосъстояние – националното благосъстояние, изразено със стойността на националното богатство на човек от населението. За разлика от първия, този показател изразява икономическия принос в материалните ценности и финансовите ресурси на предходните поколения. Вероятно и заради това отговорността на действащите правителства за разпиляването им е много по-голяма.

Земята и селските имоти като национално богатство

Колко и какви обекти от националното богатство на страната ни бяха разпилени и пагубно неефективно продадени на външни купувачи през време на прехода тепърва предстои да се уточнява, преценява и съжалява. Изявите на някои от последиците на стихийната приватизация и концесионната политика предстоят, а други са вече трайно проявление. Изглежда сега е редът на земята и на селските имоти (в качеството им на къщи по селата с прилежащите им дворове, някъде достигащи по няколко декара). Уедряване на собствеността върху земята и покупката на селски имоти е проблем на промяната на традиционния национален профил на българското село. И едновременно е проблем, когато става придобиване на собственост от страна на чуждестранни лица (юридически и физически).

За това, че земята и селските имоти е първият обект на националното богатство, натрупал усилията на много поколения и очертаващ националните ни граници от основаване на държавата ни до днес е писано, казано и политиканствано твърде много. Истината е, че при каквито и да било военнополитически събития, обществено-икономически системи и родовопоколенчески отношения селото е основата на демографското и народностното ни възпроизводство. Въпросът е как да

го съхраним и оживим в условията на усиления технологичен прогрес и съвременната глобализация на пазара. Те най-силно изместват старите съотношения между обектите на националното богатство. Все повече се разширява пространството (на статистически език относителният дял в структурата на обектите му) на човешкия капитал – хората с уменията, навиците и опита им, и на интелектуалните продукти спрямо участието на другите обекти. Те обхващат природните ресурси, които са проучени и годни за природосъобразно производствено използване, както и материалните блага, произведени и притежавани от страната в качеството им на производствени средства или средства за потребление (т.е. дълготрайни и краткотрайни активи: постоянен и оборотен капитал), стоково-материални запаси за потребление и лично имущество, създадени в резултат на трудовата дейност на населението от много поколения.

Едва ли в състава на националното богатство фигурира по стар и животоподдържащ обект от производствени и оборотни фондове и от стоков материални продукти за потребление, каквито се създават в селското стопанство. Както и другите, тази част от националното богатство се отчита всяка година, заедно с увеличението ѝ през годината в качеството му на част от обществения продукт (БВП или бруто добавена стойност, т.е. заедно с инвестициите плюс разходи за оборотни средства, т.е. междинен продукт).

Селските имоти в класическия им тип, все още запазили основните си признаци у нас са и производствени и непроизводствени фондове, със стоково-материалните продукти за потребление и с лично имущество. Те са част от националното богатство, което се увеличава годишно ако те влизат във възпроизводствения процес – икономически и демографски. Що се отнася до земята, страната ни е облагодетелствана от благоприятните природни условия за растениевъдство и животновъдно производство. Едва ли за това може да се спори и при най-елементарните сравнения (табл. 2).

Таблица 2**Природният ресурс земя**

	България	Развити страни	Развиващи се страни	Свят
Обработваема земя от териториалните площи, %	36.6	29.3	35.1	31.8
От нея напоявана, %	20.4	26.7	9.9	18.3
Възстановими водни ресурси – хил. м ³ средногодишно на човек	2.3	7.6	12.2	8.6

Очевидно е, че по годност за използване земя страната е на най-предни позиции, но че трябва и да се стопанисва внимателно и отговорно предвид ограничеността на водните ресурси, а и на други производствени условия. Само в случай на природосъобразно използване тя може да бъде важен елемент и възпроизводствен източник на националното богатство.

Какво е бъдещето на националното богатство земя и селски имоти

В съвременното този въпрос се очертава като предизвикателство свързано с намерението „продажба на селата”. Дали то произтича от тяхното разрастващо се обезлюдяване от нуждата от доходи поради безработицата и от силното остаряване на хората трудно може да се определи. Тук обаче проникват нечий интереси от уедряване на селскостопанската собственост. При липса на средна класа и нарастващото пазарно унищожаване на средните и малките ферми, натискът на пазара се засилва. Следва, че при опасността от загуба на национално богатство каквито и да са позициите на правителствата, изразяващи поклон пред неокласически възгледи, намесата на държавата е задължителна. Защото става въпрос за недоизползване на най-здравото ядро на националното богатство в полза на нормалното икономическото и демографското възпроизводство.

Хипотезите са няколко. Ако покупката на села е стремеж за уедрена национална частна собственост първо става въпрос за обезземляване и обсебване на селските домове като форма на експроприация, евтино платима за едрия капитал и обезимотяване на хиляди дребни собственици и наследници, намиращи все още препитание по селата. Отделно или по-скоро спонтанно тук се намесва и

етническият проблем. Градските центрове естествено ще имат по-силен натиск за работни места и нарастването на безработицата ще задълбочи и без това кризисното състояние на пазара на труда. Там ще нахлува и голямата маса на предлагане на неквалифицирана или слабо квалифицирана и образована работна сила, неконкурентоспособна и слабо търсена.

По-силно ще се налагат монокултурните производства, насочени към външния пазар. Ограничава се ресурса на местната преработвателна промишленост и потребителският пазар. От тук са последиците за вноса на чуждестранна продукция, която е възможно да надвишава износа. Така се ощетява растежът на националния доход и обществения продукт, а оттам и нарастването на икономическото равнище дори след като се знае, че през следващите 40-50 години средногодишно населението ще спада с 4-5 човека на 1000 човека от населението. Не е недопустимо и бъдещо нарастване на емиграцията (за последните две и половина десетилетия отговорна за 2/3 от загубата на население от отрицателно миграционно салдо).

Стесняването на вътрешнопотребителския пазар ще продължава. Сравнително ниската, но постоянна инфлация ще обеднява потребителите и затормозва стандарта на живота и колебливото, близо до европейското равнище на раждаемостта. Приносът на селото към националното богатство може и да нарасне, но част от земята и селските имоти вероятно ще се използват за други дейности, например туризма, а самият обем на националното богатство от природния ресурс земя, използвана по производствено предназначение ще се намалява.

При друга хипотеза, освен горната тенденция – да се засилва интересът към закупуване на села (и прилежаща към тях земя) се получава още по-голяма деформация на профила на българското село. Като национално богатство то отпада, а доходът от него в БВП принадлежи на собствениците му най-вече от чужбина. Както се посочи, така спада реалното икономическо равнище, на което отговаря реалният национален доход или показателят за брутният национален продукт. Във всеки случай продажбата на чужденци е загуба на национално богатство и понижение на равнището на благосъстоянието, макар и при известно нарастване на доходите на населението. Обяснява се с по-разнообразни и интензивни дейности, с повече работни места и евентуално по-висока покупна цена на имотите. Тя едва ли е обаче много изгодна при сегашното задълбочаване на кризата, вече икономическа и трудова, вместо само финансова. Използването на евентуално продадената земя е вече загубено национално богатство и използването ѝ вероятно все повече ще се

отдалечава от предназначението ѝ на обработваема, а това ще става и със селата. Така ще се ощетява екологичното равновесие, повече или по-малко и пасторалният облик на редица села, в преустройството на които държавата не може да се меси, защото продадените компактно села са вече чужда територия в териториалните отграничения на държавата ни. Намалява се възможността за формиране на средна класа и расте възможността за спад на търсенето на селскостопански работници и специалисти, за развитие на собствено растениевъдно и животновъдно производство, за независими ресурси за изхранване на населението и снабдяване на наши производства със собствени суровини. Натискът от предлагане на по-неквалифицирана работна сила на пазара на труда ще нараства в урбанизираните територии.

Къде е решението ?

Ако излизаме от презумпцията, че компактно продадените по един или друг начин и в по-продължителен или по-кратък период земи или цели села увреждат оформянето на средна класа и пауперизират част от селското население, или че продажбата на чужденци отнема важна част от националното ни богатство, би трябвало да се съгласим, че продажбата на села е стратегически немислим вариант на приватизация на дребни обекти с цел създаване на окрупнена и монополизираща собственост.

Единственият път за запазване на родно производство и на родните села в един от най-плодородните райони на Европа е да се обърнем с лице към издъхващите в момента средни и дребни ферми, да поощрим създаването на нови и не само да задържим селското население, но и да го увеличим с привличане на наши граждани и имигранти. Народът ни е трудолюбив и свързан по някакъв начин със земята и селата. Част от него са активните незаети икономически лица, дълготрайните безработни и пенсионерите все още със запазена трудоспособност и с ниски доходи. Социално изолираните и бедните надрастват 2 милиона и никой сякаш не вижда изход в лицето на крещящата необходимост от възраждане на българското село на първо място с подкрепата на традиционните дребни селскостопански производители и т.н. социални производства.

Бихме отбелязали, че първо просветление в тази посока е да се реши въпросът за продажба на земи и селски имоти на чужденци (и на наши граждани в крупни размери) по силата на законодателството. На второ място трябва да се намеси

обществеността и заинтересованите социални групи предвид освен икономическите и потребителските последици и екологичните увреждания от евентуалните смени в начина на използване на земята. И на трето място – следва да се посвети повече време за възпитание и обучение на младото поколение на професии, близки до земята и до социалните и други услуги, свързани със селото. Подготовката на младите да обичат селото и бита му, на средното поколение – да пази земята и селските имоти и на обществеността – да я зачитат като национално богатство зависи и от нас – изследователите. Преценявайки, че с продажбата на земята и селата ни се прави предателство и губи невъзвратимо най-здравото ядро от националното ни богатство, ние отдаваме почит към завета на прадедите си, пролели потта и кръвта си – да пазим това, което са създали и го увеличаваме със собствения си труд – нашето национално богатство.

The demand and supply of the villages as commodities – treason of national wealth

Prof. Penka Naidenova

Summary: *It is pointed out that the historical events show many cases of treatment of men like commodities in the special market but never demand and supply of lands together with the houses and people of the village. For the time being the interest in such kind of market has rather negative consequences for the way of life and work of people in rural area and for the ecological balance as well. It concerns also the national wealth and its decrement as for the selling of villages is of interest of foreigners.*

Доц. д.с.н. Максим Мизов

Център за исторически и политологически изследвания

ЧЕТВЪРТВЕКОВНАТА ПРОДАЖБА НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

По волята на Нейно величество Съдбата днес ние (ще) говорим за един извънредно рядък, нечуван и невиждан от повече от векове феномен, който обаче е свързан с действието на една *трагикомедия*. Трагедия, защото ще стане дума за скършване и погубване на съдбата, историята на село, което бива продадено. Комедия, понеже у нас тази история започва и по много смешен начин. Знаем обаче, че зад воала на смеха или на комедията често се крият или надзъртат много тъжни и горчиви житейски проблеми.

Продажбата на села обаче не е самородно и уникално българско явление. Далеч преди тя да се случи и прочуе, подобни разпродажби се осъществяват и в други страни. В България тя започна по странен и смешен начин – с обявата на един майтапчия във Фейсбук, че продава едно село, барабар с всички цигани в него. Когато се зарових в Гугъл, за да науча нещо повече за тази особена оферта, можах от първа ръка да открия, че в Испания са продадени повече 84 от села. Такива разпродажби има и в Португалия, а Италия се прочу с продажбата на цял един остров. Подобна оферта имаше и в Гърция.

Трябва да знаем, че продажбата на села не е феномен само на европейския Юг. В Германия и във Великобритания също станаха такива сделки. От тази гледна точка, интересно е да видим и разберем дали генералната ос между Севера и Юга, дуелът между тях не прокарва своите логики или практики и в този толкова специфичен казус. Защото ако във Великобритания и Германия се обявяваха за продан села, които трябваше след продажбата им да се използват за забавления, за нуждите на туризма, то в Испания, Португалия, Италия, Гърция и България това се случи поради фалит на подобни населени пунктове, заради липсата на бюджет за тяхното издържане и нормално функциониране, незаинтересованост, нежелание и неспособност на държавните институции да направят нещо, което да помогне на и да спаси застрашени от продан селища.

Следователно зад или над всички тези смешни, или тъжни истории за продадени села в различни части на Стария континент се забелязва зловещият призрак на постмодерния и неолиберален капиталистически дух, който подлага на комодификация всичко, за когото нищо друго освен парите (и печалбите чрез тях) няма по-висока

стойност. Този призрак прониква навсякъде, изкушава и прелъстява скверни държавнически или политически души, насилва и обезчестява съвестите на селски кметове и общинари, за да стигнат те до подобен екстремален ход, радикално променящ съдбата на такива села. Той погребва исторически традиции, паметови наследства, разкъсва човешки общности и съсипва персонални или групови съдби, оставяйки ги на произвола на конюнктурата.

Вероятно такива ужасяващи прецеденти и кошмални инциденти има или ще има и в други точки на мощно увлечената в турболенциите на глобализацията ни планета, но нас тук и сега ни вълнува, или ни интересува какво се случва в пределите на Европа.

Нека за момент откъснем взора и вниманието си от настоящето и да отправим поглед през рамо – назад, към историческото минало. Сигурно ще си спомним, че през 70-80-те години на XX-я век се родиха и буйстваха твърде много футурологически теории, екологически концепции и технократски визии, според които в следващите десетилетия от потопените в смрадта на смога мегаполиси ще тръгне ново велико преселение на човешки маси – този път отправили се към селцата, в близост до природата, където ще се създадат и укрепят съвсем други жизнени светове, непознати в историята.

Както неведнъж се е случвало, иронията на съдбата и хитрият разум на историята се подиграха с тези упования и надежди, и подредиха по друг начин хода на събитията. Вместо вавилонското стълпотворение да се обезсърчи от живота в големите градове, обратно – на всички изкусителни теории и прелъстителни визии, – то не се разколеба и разсея, нито се понесе стремглаво и окрилено към потъналите в природна зеленина и в социална забрава селца, а отново се юрна или закрепи към най-големите градове.

Поставя се ребром въпросът: *феодализира ли се българското село* като цялост и как се отнасят към, как засягат тези процеси преобърнатите съдби на продадените села? Това е твърде деликатна, но и много тежка, пък и тъжна тема, която трябва да осветим.

В края на предишния век се случи „знойното пладнѐ“ на постмодерното време, чиито изгрев беше започнал още от 60-те. По това време, успоредно с битките за бъдещето на града и селото, на сцената на науката се появиха и размножиха и всевъзможни теории и концепции за *новото средновековие*, за *постмодерния феодализъм на XXI век*. Истината налага да споменем, че идеята за ново средновековие се бе родила още през 20-те години на XX век – в трудовете на В. Парето (1920), а пък

пет години по-късно, в Париж Н. Бердяев публикува една малка, но фундаментална книга със същото заглавие.

Дискурсът, а и дебатът за новото средновековие или за постмодерния феодализъм съвсем не са чужди и за темата, която ни е събрала. В този контекст продажбата на села е органична, а и неизбежна част от безразсъдствата, вакханалиите и всемогъщата власт на освободения от всички ограничения и за всякакви произволи глобален Пазар. Постмодерните феодали или душевно възприелите религията на неолиберализма лица, групи, икономически олигархични и политически клики, превърнали се в откриватели и завоеватели на нови континенти, от които да грабят нови богатства, се преобрази и превъплътиха в *нов тип конквистадори на XXI в.*, които силом или с коварни измами превземат (при това на нищожна цена или даже без да платят нищо), използват териториите на крайселските площи, където да вършат своите чудеса и печалбарски подвизи.

Ако трябва лаконично да отговорим на въпроса дали беше *предадено или продадено селото*, можем с достатъчно основания и аргументи да кажем следното: ***родното село беше исторически и идеологически предадено, а политически и икономически продадено.*** У нас, през годините на прехода, когато се случи и публичната агония, или гибелта на различни аграрни идеологии, визии, политики, а и партии, на проблемите за кардинално реформиране на селото се обърна недостатъчно или периферно внимание. Дори не съвсем задълбочено, а доста повърхностно да се взрем в политическите документи, платформи или програми на повечето партии днес у нас, тукати ще забележим крайно скромното или дори маргинално място на проблематиката, свързана със селото. Нещо повече, тъкмо „зората“ на уж демократичния преход се свързва с времето, в което под флага на силовата и безумна *реституция* бе извършен истински погром над селото. Подобен волунтаризъм или такова безразсъдство не бяха проявени никъде в Европа. Вместо да се възмогне и преобрази, да се доближи повече до върховете и постиженията на започналия XXI век, селото се срина, върна се почти цял век назад, или пък загина под безмилостните удари на вихреците се в историята на света и България тенденции. Вместо то да се укрепи и замогне, неговите обитатели бяха обречени на невиджана за края на XX и началото на XXI век огромна мизерия и безработица, на липса на житейски и професионални възможности, а и на отчаяние, и на загиване на техните надежди. Така, с неолибералните „секторни политики“ самозваната политическа класа принуди жителите на затихващото или на замиращото българско село да се лишат от жизнени

шансове, докато на новите феодали/конквистадори – всевъзможни арендатори и концесионери – тя даром, или според тяхната корупционна лепта се отблагодари неимоверно. Тези, пръкнали се отведнъж, сякаш от небитието, феодали сега могат да правят каквото и с когото си искат. Те нямат угризения на съвестта, че заграбват и ползват като бащиния чужди земи, нито се срамуват или страхуват, че лакомите им очи и ръце придърпват и не изпускат общински площи, селски мери, горски терени и други насаждения. Те с всички – позволени им от държавните закони и бюрократи, или с незаконни, криминални и насилствени – средства присвояват общински площи, а и чужди имоти. Всичко това доведе и до тотално разочарование, неудържимо разрастващи се тревога и уплаха, потрес или безнадеждност сред селските обитатели, които – лишени от предишния си поминък и от здрава жизнена опора, откъснати от своя корен, обезсърчени и прокудени от живота и своеволията, престъпленията на новите феодали, от равнодушието или от безпомощността на местните власи, – се принудиха и да поемат по лъкатушните пътища на е/мигрантите. Първоначално миграцията, а още повече емиграцията се превърнаха във (уж) временно, „*спасително кръвопускане*” на човешки маси, което обаче твърде скоро се превърна в постоянна заплаха. *Приливите и отливите* на прииждащи, завръщащи се отново към селото човешки маси, или на стълпотворенията на желаещите да го напуснат колкото може по-скоро, придаваха и съвсем нов облик на живота в селата.¹¹ Те реално и фатално отслабиха живота в и предвещаха *летален изход* за онези селища, които бяха стремглаво нападнати или тотално обсебени от подобна зла напасть. Със заминаващите си хора рухваха или пък си отиваха завинаги дълготрайни човешки връзки, социални отношения и зависимости, изтляваха и дори напълно се заличаваха огромни корпуси на историческа и социокултурна памет, прекъсваше се толкова важното за живота на селата човешко въображение, крееше или агонизираше и желанието за всякаква промяна към някакво по-добро жизнено устройство на селския бит; постепенно или пък нередко даже и взривно се променяше, а и смъртоносно изстиваше селската атмосфера.

¹¹ Вж. подр. **Мизов**, М. Потайностите на ремиграционните подвижничества към българското село. – В Дългото пътуване към селото. Троян, 2014, 35-48.

Лишено от огромна част на жителите си, останало само със смалващи се групи от пенсионери, старци и баби, неспособно за възпроизводство на нови поколения, загубило обичайната си всекидневна глъч и жизнен пулс, лишено откъм производствени и възпроизводствени ресурси и поминък, превръщащо се в занемарено, съвсем изоставено място, станало неимоверно бедно, духовно и материално мизерно, рисково за живот, незащитено откъм разрастващата се (като пандемия) битова криминална престъпност, плашещо със своята екзистенциална оскъдност, примитивност и даже напълно лишено от някогашната си заплениваща публична събитийност, от духовна и човешка атмосфера, която да може стабилно да задържа и насърчава селяните, селото беше духовно унижено, символно развенчано, драматично преобразено, а пък и материално сразено. То вече бе готово да бъде *предадено и продадено* не от своите обитатели, а от други, външни и чужди на тях лица и институции на новите си притежатели, които *изобщо* не се интересуваха от обитателите му, от техните жизнени светове, ценностно-нормативните им духове и бития, от историческите му корени, културни традиции, нрави, ритуали и обичаи, а само от неговите *имоти*, от *земите* му, които оттук насетне трябваше да бъдат безпощадно и систематично прочистени от всички остатъци от предишни сгради и форми на живот, за да бъдат принудително вмъкнати в, но и изтезавани до изнемога на Прокрустовото ложе на неистовите ламтежи и кроежи за все по-бързи и все по-големи *печалби* и *богатства*. Земята, площта или територията, която доскоро бе принадлежала на и в самите села, беше най-брутално *лишена* от своеобразните си разнообразни качества, с които историята и животът я бяха така щедро възнаграждавали съвсем доскоро. Тя беше сведена единствено до функцията си на *ресурс за чисто икономически ползи*. Собственическото чувство, възможността за временно или едностранчиво ползване на земята буквално *срази, съсипе* всички други нейни атрибути, свързани със селския бит. *Селската идилия* се превърна в ужасяваща *селска проклетия*. Животът на село вече не бе никакъв *дар*, а възможно или действително, при това сякаш и най-ужасно *наказание*.

Всичките други свойства на земята, в т.ч. социокултурни и символни, които хилядолетия, векове или десетилетия са я представяли, легитимирали в съзнанието и битието на селяните като *нещо друго освен само като почва*, предназначена за урожай и печалби, постепенно и неизбежно се изпариха в новата социална среда или атмосфера. Тази скоротечна, четвъртвековна редукция или даже драстична анихилация на *символния корпус* от разнообразни смисли, символи и значения на българската земя буквално преобрази облика, ролята и значението на предишното китно българско село.

То вече не беше, а и не можеше да бъде това, което е било преди; което е задържало в себе си хората, поколенията; което е създавало уют, смисъл, ценност за човешки живот. Земята вече не беше *скъпата родна майчица-земя*, дивна природа, раждала и пренасяла през бродовете на времето и историята митове, легенди, фолклорни съкровища и наследства, раждала и свързвала човешки и поколенчески съдби. Тя беше се превърнала за кратко време вече в безлика *площ, предназначена за всевъзможни печалби*, т.е. в *територия*, подобна и на всяка друга земя, от която също можеше/трябваше *да се извличат изгоди*. От съдбовна цел и ценност сега тя беше мутирала само до едно измерение, до одиозно, меркантилно средство. Тя вече не беше онази предишна, одухотворена, очовечена, приятна, а и полезна за хората тяхна съдбовна – историческа и екзистенциална – реалност. Тя все повече, все по-бързо и по-цялостно се превръщаше във *виртуална реалност*, от която можеше да се спечели неимоверно много – без труд, а най-вече чрез спекулации. В тази виртуална реалност нейните огромни, а и разнородни потенци и богатства бяха сведени до, подведени единствено и само под знаменателя на *чистите* ползи, печалби. Всичко *неутилитарно и некомерсиално* в нея бе загубило всякакъв смисъл и значение!

Земята бе умишлено, меркантилно, грубо и насилствено отнета, а и откъсната от всички дискретни, невидими или видими, трайни *връзки*, които преди са я свързвали с хората, за да бъде превърната само в една-единствена *връзка* – водеща само до печалби. От духовно, екзистенциално *санкционизирана*, сега земята бе изцяло *комодифицирана*.

Приоритетен въпрос вече беше само един-единствен: как земята да бъде колкото може по-бързо и по-евтино, ако може даже и безплатно отнемана, продавана и използвана, за да дава съответни оптимални печалби на новите си притежатели и ползватели. Собственическият бяс и подклажданото от жажда за печалби отчуждение бяха похитили, разрушили *крепостта на заедността*. Те вече бяха осмели, унищожили желанията, усърдията, усилията, нравите и традициите на истинска *солидарност*, безкористна взаимност, на обикновена, стародавна, простичка *човешка близост*, но и *добродетелност*. Йерархиите на предишните *селски ценности и добродетели* бяха опозорени и насилени, а на тяхно място бързо и мощно избуяха егоизмът, злобата, завистта, скъперничеството, изолацията, безчувствието, липсата на състрадателност и на човешка взаимопомощ. По този начин земята *загуби човешкия си облик, стойност и значимост* и беше редуцирана до чисто икономически, материални, пошло прагматични измерения и груба полезност.

Всичко *духовно и символно*, свързано с прежната историческа и екзистенциална дълготрайна селска орисия, бе пометено от стихии на новите процеси или тенденции. В новите нрави и зависимости в окупираните от безчовечната диктатура на Пазара села вече (реално и символично) нямаше нужда от, нито ценност *кооперацията* като уникален и дълготраен хронотопос на социални енергии¹². Обратно на света и тенденциите в ЕС, където кооперациите бурно се развиваха и печелеха повече от отделните фермери, у нас се налагаха *идеологем*и за атавизма, безполезността и вредите от кооперирането. Селската кооперация бе стигматизирана като възможно *най-голямото зло* за селяните. Тя бе назидателно сочена с пръст като символ на безразсъдство и пилеене на средства, понеже *колективното начало* беше тотално публично опозорено, осквернено, отречено. Тя умишлено, последователно бе представяна като *априорно губеща* в съвременността. *Кооперативната собственост* даже беше дискриминирана и липсваща в Конституцията, която вече даваше тотален приоритет единствено и само на *частната собственост*.

Всяко желание и всеки опит за коопериране бяха незабавно контрирани, оприличавани с дамгосваните спомени и измислици за бившите ТКЗС-та, ДЗС-та и АПК-та; бяха възпирани, блокирани и забранявани по всевъзможни начини, с всички средства. Всичко, което имаше по тази *облагородена и преди благодатна земя* – мелиоративни, иригационни и други съоръжения, всякакви инфраструктурни благоустройства или подобрения, – сега бяха изоставени на произвола на времето и „силните на деня” субекти, които безпардонно завземаха, разпореждаха се и препродаваха всичко в тази наша земя. С това драстично се смаляваха и нейните ресурси, които раждаха, крепяха живот в нея. Крупните – наши и чужди – собственици, арендатори и концесионери на огромни землени масиви можеха да си позволят модерна техника и съвременни методи на обработка на площите, докато за останалите дребни собственици на разпокъсани парцели беше останала само възможността да действат архаично, както преди десетилетия – с ралото, с елементарен, подръчен инвентар, с хилави и едвам кретащи магаренца или кравички, защото за волове и силни атове вече

¹²Виж подр. **Мизов**, М. Кооперацията – особен хронотопос на социални енергии. – В: Кооперацията в българското село – светло минало и неясно бъдеще. Троян, 2013, 27-39.

само малцина имаха финансови и други средства, а и тези, които притежаваха такива средства, вече не се нуждаеха от впрегатен добитък. Така, след много десетилетия разказът за Белчо и Сивушка стана жестока реалност и за превилите гръб над ралото днешни постмодерни селяни – дребни еднолични фермери. С такъв впрег те нямаха и шанс да се конкурират с модерно оборудваните арендатори.

Нещо повече, преди изглеждаща като истинска *райска градина*, раждаща всичко, сега земята ни беше насилствено и преднамерено употребена най-вече за *монокултурни производства*, от които можеха да се получават по-лесни, по-бързи, по-големи печалби. Така родното зеленчукопроизводство и отглеждането на крупни овощни насаждения, от които преди се задоволяваха огромни чужди пазари, бяха доведени до *пълен колапс*, умишлено свити или напълно унищожени. Вместо тяхната продукция, по нашите пазари се изсипаха лавините от чуждестранни, а и доста некачествени плодове и зеленчуци. От мощни *износители* вече станяхме тотални потребители на чужди аграрни продукти. Безцеремонните, всемогъщите пазарни принципи и ползи предопределиха *фиаското* на българското селскостопанско производство, но и на свързаната с него преработвателна промишленост. Те бяха предвестници или зли орисници и на онова, което предстоеше.

Хвърлени в стихията и битките за оцеляване, естествено отслабени и изкуствено напълно съсипани, земеделието и скотовъдството ни не можеха да са конкурентноспособни, да удържат натиска или предизвикателствата на чуждите свръхпроизводства. От хилядите кооперативни стопанства бяха останали единици – броящи се на пръстите на ръцете, съвсем немощни или напълно обречени в битката за оцеляване в този живот. От всичко, с което те преди бяха разполагали, сега едничка беше останала само *земята* им, а и тя отдавна вече беше им отнета, преразпределена, отдавана или пък препродавана. Всичко друго по тази земя сега беше разпродадено, разрушено, обезсмислено и убито. Такъв беше тъжният или зловещият край на една безумна и гнусна преходна еуфория.

Всички тези скоротечни, четвъртвековни и драматични промени и преобразувания (обективно и субективно) подготвяха *задкулисни сценарий* на продажбата на села. Вече беше само въпрос на време *кога и как* точно ще се случат подобни произшествия. След като се нароиха като гъби след дъжд всевъзможни фирми за покупко-продажби на селски имоти и площи, беше повече от сигурно, че ще се стигне и до продажба на села. Трябваше да дойде и *сирийският бежански проблем*, та чужди милиардери и инвеститори да се загрижат как българската земя да се предаде

даром и на инородни общности, и то в региони, които са имали важна роля за националната ни сигурност и суверенитет.

В мъглата на цялата тази историческа и политически дирижирана непрогледност бе ясно различимо поне едно-единствено нещо: губещи от този прелом или разгром на българското село щяха да са неговото население, стандарта на живота в България и, по-точно, неговата снабденост или безопасеност с висококачествени аграрни продукти. Пазарно стимулираният внос на дъмпингови продукти окончателно доуби нашето село.

За да се *цени живота* в едно село, трябва освен природните дадености в него да има солидни, атрактивни предпоставки, условия и придобивки, които вдъхват, укрепват желанието в хората да се привързват към и да живеят дълго в него. Тези възможности опират не само до чисто природни, колкото до *социални или духовно-културни* страни, свойства на реалния/потенциалния живот в него. И, ако тези възможности се свиват и изчезват, такова населено място вече е предопределено за своята предстояща зла участ.

За да тупти сърцето на живота в едно село, нужно е то да бъде огласяно не само от природни, а и от *социални звуци*, от *човешки гласове*. Разпродажбата на българското село бе предшествана от стихване или окончателно изчезване на публичните сбирщища и зрелища, които даваха смислен, но и ярък израз на съхранението и възпроизводството, непрекъснатостта и приемствеността на традициите, обредите, ритуалите и нравите във времето или в историята, във връзките на и между поколенията. Тя се оказа символ и оръжие на *разрив*, на вече настъпващ или пък приключващ *разкол* между генерациите. Ускорено изтъняващите и отслабващите връзки между поколенията и селяните, пръснати навред в страната и по света, пораждаха дезинтересиране и равнодушие, или колизии, и конфликти между онези, които все още и въпреки всичко имаха някакви връзки. В новата историческа и житейска обстановка баби и дядовци, вместо всекидневно или поне често да разказват на своите внуци и внучки омайни народни приказки, да ги учат на звучен български език, а и понеже вече доста рядко виждаха своите чада, можеха да изпълняват своя прародителски дълг само по един начин: да спастрят от нищожните си парични постъпления или натрупвания по нещичко, та, като дойдат при тях внуците и внучките им, да им ги дарят, та да се изучават *не на български език, но на чужди езици*. Така, преди да се стигне до разпродажбата на родни села, вече се беше тръгнало по или се бе извървяло митарстването, свързано с *нечуваната продажба на майчиния ни език*.

Линеенето на селските събори, креенето и изчезването на селските панаири буквално обезсмислиха, исторически публично езекутираха стойността на селския

живот. Трусовете в съборността на селския живот не предвещаваха добри времена, последици. Количеството и качеството на тези местни култови празници и събития се намали, но за сметка на това, като своеобразна съпротивителна или възмездна реакция, там, където се запазиха или се възродиха подобни сборове, или панаири, те бяха далеч по-посещавани, по-шумни и по-цветни откъм зрелища, пък и много по-наситени с човешко общуване. *Дефицитът* на хроничната липса на човешка комуникация се компенсираше с *показно общуване* в подобни моментни, прекалено изкуствено натруфени масови мероприятия. Все пак, като особени визитни картички и емблематични символи на конкретни села, съборите/панаири изгубиха всякаква публична валидност, а и символна атрактивност. Те ставаха все по-редки, призрачни, бедни на пиршества за сетивата и стомаха, постни откъм песни и танци, с които някога грабваха вниманието, душата на посетителите им. Защото, както са казали древните, животът е дълъг път във времето, който се нуждае от пътни ханове, в които да отпочине и да се зареди с нови енергии. Такива са празниците!

С изтезанието или крушението на *селската орисия* настъпи и нещо по-страшно. Езиците и гласовете, които някога са огласяли селските простори и мегдани, сега бавно или внезапно пресекнаха, изчезнаха, пренесоха се в други посоки, на други места. Така селото бе подвергнато на исторически непознати и културно съсипващи го тенденции. То бе лишено – поради липсата на жители – от своята нормална комуникация, от своите диалекти и наречия, пъстроцветни и благозвучни говори, които всъщност са важна част от съкровищницата на българския разговорен език на нашите бащи и майки, още повече на нашите дядовци и баби. Езици, говори, наречия и диалекти, изпъстрени с колоритна палитра на архаични слова, а и с многоцветна огърлица на побългарени чуждици. Ведно с малкото или стремително изчезващото местно население, най-вече на децата, юношите и младежите, неизбежно помръкнаха или изчезваха шансовете и нови, съвременни сленгове или модерни думички, толкова разпространени в градовете, да намерят подслон и уют в селските хортувания, в публичните общувания между местни и чужди. А и останали самотни, без деца или внуци, прокудени нейде далече в чужбина, старите хора имаха само един-единствен шанс – да сменят удобствата на старите говори с неудобствата да учат на преклонна възраст новите езици на *скайп* и *чат*, да усвояват изкуствени, наместо да поддържат родните си, естествени и драгоценни местни говори. Тук призракът на глобализма и неолиберализма си каза тежката дума. Както по света и в Европа, така и у нас, в градовете, а вече и по селата имаше само *един, всемогъщ и всевластен глас – този на Парите*. Затова приказният ромон на селските думи и

хортувания беше подменен, подтиснат от грохота на монетите или от шепота на банкнотите.

Преди, за да си говорят и общуват, хората от селата нямаха нужда от заплащане за такива душевни занимания, но сега, за да се случи и получи далеч по-редуцирана във времето комуникация, трябваше да се плаща в сухо, и то бая солено. Безплатните езици и говори станаха платени. При това положение на нещата в живота обменът на ценности и смисли беше ограничен или тотално възпрепятстван. И селските люде се оказаха в невиджана, нечута в живота им ситуация: *хем малко да говорят, хем много да плащат!* За селската душа, която има особен поглед към парите и тяхното безразборно изразходване, понеже приказките понякога се считат за празна или за вятър работа, това бе *шок*. При това шок не само от икономическо, финансово, а от културно и хуманно естество! Понеже изостаналите или изолираните по селата стари хора вече нямаха и достатъчно финансови средства, единствената алтернатива, която им остана, бе да са по-пестеливи, ако не и съвсем да замлъкнат – и то преди да са умрели; или поне да не приказват помежду си така и толкова, както и колкото са го правили някога „в доброто старо време”.

Духовните светилища и обители, в които през вековете или десетилетията са се съхранявали и развивали българщината и народните традиции – училищата и читалищата – също не бяха пощадени или подминати от безмилостния развой на събитията. Под напора на обществено-историческите тенденции и преобразувания, те трябваше да захлопнат своите врати и прозорци, да прокудят верните и постоянните си посетители. След като вече не се раждаха достатъчно или изобщо нямаше деца, юноши и младежи неизбежно бе, че ще се затворят и последните страници от дългогодишния, понякога и вековен живот на такива културни средища и духовно-просветни институции. На практика, преди да настъпи моментът на публична обява за разпродажба на села, в тяхната драматична история или трагична биография бе се завъртял или развилнял „омагьосан кръг”, при който обезлюдяването бе предшествано от миграция поради загуба на поминък, липса на работни места, влошена здравна и друга инфраструктура, духовна анемия или анорексия, културна булимия, социален колапс, бавно или рязко спадаща температура на публичния живот, хронифициращо се изстиване и смъртоносно замръзване на селския организъм. Животът бе казал сбогом на селските жители или бе на последна крачка преди да го стори. Вече всичко бе ясно и свършило: нямаше повече

упования и надежди, всички илюзии и химери се бяха изпарили, изчезнали безвъзвратно. А с такъв патос не можеше и да се окачва, че на подобни села ще им се размине, ще минат гратис. Категоричният пазарен императив да се продават села вече бе станал горчива реалност!

XX

гл. ас. д-р Светлана Стаменова, ИИОЗ - БАН

Завладяването на земя в периода на глобализацията - световни практики и българският опит

В историческа перспектива, понятието „завладяване на земя” има много политически конотации, основаващи се на агресивното завземане на земя, често чрез военна сила, с цел разширяване на териториалните владения или разширяване на властта. Днес обаче терминът се прилага за обозначаване на глобалния стремеж на корпорациите и на отделни страни да купуват или поне да арендоват обработваема земя основно зад граница, за да си осигурят храни, биогорива, вода или просто за печалба и финансови спекулации. Това е процесът на получаване на контрол върху обширни територии земеделска земя и образуването на големи земевладения, които унищожават дребното семейно фермерство. Завладяването на земя от страна на световните корпорации представляват сериозна заплаха за местните селски общности навсякъде по света. Счита се, че заграбването на земя е приключило в 18 и 19 век, но съвременното завладяване на обработваема земя се извършва в много по-голям мащаб, отколкото в миналото.

Кои са движещите сили на процеса на завладяване на земя? През последните няколко години, конвергенцията на глобалните кризи за храна, енергия, финанси и екология предизвика драматична преоценка на собствеността върху земята (Franko and Bogras, 2013). Финансите, горивата, храните и екологията са идентифицирани като главни двигатели на съвременната вълна на глобалното завладяване на обработваема земя. Корпорациите, както и много частни инвеститори, алчни за печалба в продължаващата финансова криза, виждат инвестирането в земя (в чужбина или в собствената страна) като нов източник на печалба. Мощни транснационални и национални икономически актьори от корпорациите до националните правителства и

частните инвестиционни фондове търсят 'свободна' земя, която може да служи като място за производство на био-гориво и храна в случай на бъдещо покачване на цените. Скоростта и обхватът на тези сделки със земя са впечатляващи и широко разпространени. По данни на Международния институт за изследване на политиките по отношение на храните, около 20 мил. хектара са сменили собственика си във формата на завладяване на земя от 2005 до 2009г. Световната банка оценява този глобален феномен за засягащ 45 мил хектара по данни от септември 2010г. (Borras, S.M. et al, 2011: 209) Африка е мястото, което е най-силно засегнато от спекулативни сделки със земя. Големи области от Южна и централна Америка, югоизточна Азия и бившия Съветски Съюз също са засегнати в значителна степен.

Различни са и механизмите, чрез които се осъществява завладяването на земя - от пряка частна покупка и публично-частно отдаване под аренда за производството на биогорива до придобиването на големи парцели земя за консервация с различни последиствия. Част от завладяната земя се изчиства от съществуващите обитатели и ползватели без да се включва в производството, в много случаи купувачите и инвеститорите просто се приготвят за следващия етап на глобалната криза. Така фразата „глобално завладяване на земя” е станало всеобхватен израз, който описва и анализира съвременната експлозия на широкомащабни транснационални комерсиални поземлени транзакции (Borras et al, 2011). В резултат на това, плодородната обработваема земя усилено се приватизира и концентрира.

Ако се остави необезпокоявано, глобалното завладяване на земя може да ознаменува края на дребното фермерство и на селския живот в много места по света. Повечето от земята, която се завладява от чуждите корпорации и страни, е единственият източник на препитание на бедното и уязвимо селско население, особено в Африка. Обезземляването на селското население в резултат от завладяването на земята е много разпространено в такива бедни страни като Нигерия, Бенин, Мадагаскар, Южна Африка, Гана, Кения, Етопия, Уганда и др. Заместването на посевите, необходими за изхранването на местното население с такива, които представляват био-горива, увеличава глада в Африка и води до унищожение на местните селски общности.

Счита се, че завземането на земя се случва само с глобалния Юг, но при по-дълбок анализ се вижда, че то се случва и в Европа. Доклади на редица неправителствени организации разкриват как няколко големи бизнес фирми са получили контрол над все по-големи части европейска земя. Учените и активистите разкриват как тези земеделски елити се подкрепят активно от огромни обществени

фондове – по време, когато всички други обществени фондове са обект на активно орязване заради кризата.

Така през последните години чрез много механизми, селското население, селските общности и местните хора в целия свят губят своя контрол върху значителни части от обработваемата земя, водата, пасищата и горите, включително своето право и правото на следващите поколения да решават как да бъдат използвани тези природни ресурси, кога и от кого, в какъв мащаб и за какви цели (Borras et al, 2011). Правото да решават тези въпроси е превзето от различни конфигурации местни и чуждестранни агенти от големия корпоративен бизнес, финанси и правителство, често от името на големи индустриални и селскостопански холдинги, опаковани под формата на инвестиции за селскостопанско развитие. Но вместо инвестиции, които ще облагодетелстват по-голямата част от селското население, особено бедните и уязвимите, следва нова вълна от завладяване на земята и водата. Това е глобален феномен, чрез който достъпът, използването и правото на земя и други природни ресурси е отнето от местните жители и заграбено в големи мащаби от едрия капитал, което води до поредица от негативни ефекти върху селското население, екологията и местната продоволствена сигурност.

Европа

Доскоро проблемите със завладяването на земя се считаха, че не се отнасят до Европа, а само до глобалния Юг и по-специално Африка. Оказа се, че проблемите на завладяването на земя касаят в голяма степен и Европа. Макар някои от тези процеси да не са нови – например непрекъснато увеличаващата се концентрация на земя, те придобиват невиджани размери особено в Източна Европа. На европейската сцена тези процеси водят до създаването на един нов сектор местни и чужди агенти, търсещи печалба от засилената спекулация със земя, разглеждана като стока. Собствеността върху обработваемата земя в Европа е станала източник на огромни неравенства, достигайки в някои страни пропорции, близки до тези в Бразилия, Колумбия и Филипините, които са известни със своето неравно разпределение на собствеността върху земята и богатството, свързано със земята. В ЕС големите ферми (над 100 хектара и отгоре), които представляват 3% от общия брой ферми, контролират 50% от обработваемата земя. Тази концентрация на поземлена собственост започва преди няколко десетилетия в Западна Европа, но се засилва в последните 20 години. В Германия например, от 1 246 000 ферми през 1966г. броят им намалява до 299 000 през 2010г., а фермите, които притежават по-малко от 2 ха, намаляват. Докато през 1966г.

малките ферми са притежавали общо 123 670 ха, през 2007г. те вече притежават общо 20 110 ха, докато фермите, по-големи от 50ха, разширяват владенията си от 9.2 милиона ха през 1990 до 12.6 милиона през 2007г.(Franko and Borras, 2013: 14).

Европейският съюз е въввлечен пряко в глобалното завладяване на земя, едновременно директно, чрез включеността на европейския капитал и корпорации в придобиването на земя, и индиректно, чрез поощряващи политики на Европейския съюз, които позволяват трансформирането на земята в глобална стока. Тук е мястото да споменем т.нар зелено завладяване на земя в името на околната среда. Европа е свързана със зеленото завладяване на земя по два начина. От една страна политиките на Европейския съюз, осъществени в директивата за възобновяема енергия, се явяват важен контекст за масивно заграбване на земя с цел отглеждане на биогорива и използване на земята за слънчеви и ветро енергийни паркове. От друга страна самата Европа става важен субект в зеленото заграбване на земя чрез засилено корпоративно инвестиране във възобновяема енергия, което изисква едновременно значителни придобивания на земя и значителни промени в ползването на тази земя. Обществените субсидии за инвестиране във възобновяема енергия, свързани със завладяването на земя също представляват сериозен проблем (Franko and Borras, 2013).

Два взаимосвързани процеса в Европа предизвикват засилена концентрация на земя днес. Първо, има силна тенденция за приватизация на земята в бившите социалистически страни, което драматично променя животът в селските местности. Второ, това е Общата селскостопанска политика (ОСП) водена от Европейския съюз, която облагодетелства големите поземлени владения и едрите земеделски собственици и е свързана със субсидирането на всеки хектар поземлено владение, което подхранва спекулативната акумулация на земя. Така драматичната концентрация на земя в Европейския съюз съвпадна с концентрацията на субсидиите по ОСП в ръцете на няколко големи поземлени владения, предизвиквайки обезземляване и фалит на дребното фермерство. Обществените средства във формата на субсидирани плащания по Общата селскостопанска политика на ЕС, подкрепят де факто концентрацията на земя и богатство. В Испания например, през 2007г. 75% от субсидиите подкрепят само 16% от фермите в страната. В Унгария през 2009г. 8.6% от фермите в страната получават 72% от селскостопанските субсидии (Franko and Borras, 2013: 14-15). Тази европейска селскостопанска политика маргинализира малките ферми и продължава да блокира навлизането на нови фермери на пазара. Европа в момента преживява невероятна по размерите си концентрация на земя, която засяга живота на милиони дребни фермери и

селскостопански работници - хиляди дребни фермери са изхвърляни от работа всяка година, докато големите поземлени владения и агробизнес усилено увеличават своя дял в огромни размери. Същата логика на акумулация на глобалния капитал, която движи завладяването на земя глобално, движи и процеса на концентрацията на земя в Европа. Ситуацията, при която земята е нужна, а населението на нея – не, води до положение, при което сигурността за едни оставя други без подслон, храна и средства за производство. Процесът на изхвърляне на дребните фермери и блокиране достъпът до фермерство на нови дребни фермери в земеделския сектор се предизвиква от тенденцията към едри и малко на брой селскостопански земевладения. Този проблем има и генерационно измерение - достъпът на млади дребни фермери до селскостопанска дейност и възпроизводството на дребното фермерство като вековна историческа традиция (Franko and Borrás, 2013).

Субсидите по общата селскостопанска политика на Европейския съюз се явяват една от движещите сили на завземането на земя вътре в ЕС, и особено в Източна Европа и способства за появата на нова класа от поземлени предприемачи, получили земята по не особено прозрачен начин – поземлени брокери, спекуланти и престъпници. Принудата дребните земевладелци в Източна Европа да разпродават земята си или да я отдават под аренда на големи земевладелци е още един начин на завладяване на земя. Макар да изглежда, че дребните собственици на земя я отдават под аренда доброволно, те я отдават на големите земевладелци по принудително ниска цена. Тази операция е съпроводена от огромни субсидии на обществени средства основно по линията на програмите на Европейския съюз, както и на държавни публични средства. Но същността на този процес е отново придобиването на контрол върху огромни участъци земя в дълбоко нарушение на традициите на дребното фермерство по тези земи. Очакванията са в бъдеще процесът на завладяване на земя от феномен, касаещ в по-голяма степен източна Европа, да се разпространи в европейския север и юг. Очаква се и засилване на по-нататъшната либерализация на пазарите. С това фермерите ще бъдат смазани от силната конкуренция и много от тях ще банкрутират и ще бъдат принудени да продадат земята си. От друга страна, частните инвестиционни фондове ще продължат да търсят инвестиционни възможности, които предлагат сигурност в ситуацията на финансова и икономическа криза. Това прави земята атрактивна възможност за печалба, като процесът може да излезе от контрол. Няма система, която дори да наблюдава този процес, тъй като процесът на придобиване и завладяване на земя е до голяма степен скрит.

Навсякъде по света има силна реакция срещу глобалното завладяване на обработваема земя. Все повече хора виждат в заграбването на земя главна заплаха за живота и бъдещето на селското население и активно се противопоставят на комерсиалните сделки със земята. Единственият начин да се даде отпор на усилената концентрация и заграбване на земя и на намаляващия достъп до земя от страна на младите фермери, е възраждане на европейското земеделие чрез т.нар. „репейзантизация“ (възвръщане на селския характер на земеделските райони/области) (Van der Ploeg, 2008). Земята трябва да продължи да бъде обществено благо, трябва да се ограничи превръщането ѝ в стока и да се окуражи общественото управление на регионите. Приоритетът трябва да е на страната на дребното фермерство срещу едрите търговски интереси и капитали. Земята трябва да принадлежи на тези, които я обработват. Това ще позволи на младите хора да имат достъп до земя и ще ограничи онези, които в момента притежават контрола върху земята (Franko and Borras, 2013: 25).

България

У нас е широко разпространено мнението, че в резултат на реформите, в България имаме най-дребните производствени структури в земеделието, които пречат за интензивното му развитие. Това обаче не е така (Дарджонов, 2013). Данните са красноречиви - групата с над 1000 дка представлява само 1,4 % от броя на стопанствата, но обработва 78,2 % от земята при среден размер 6717 дка по данни от 2012 г., докато в Европейския съюз средия размер е 2640 дка. Известно е, че 11 фамилии и 3 фирми арендуват до 500 000 дка земя, а заедно със закупената от тях земя тези цифри стават много по-големи (Христов, Вѐто и Н. Тодоров, 2014). Малцина контролират огромни ресурси - около 85% от площите са в ръцете на 5% от земеделците. Така от една страна имаме арендатори със стотици хиляди декари земя, а от друга стотици хиляди поземлени собственици с по 1-2 декара градина и лозе (К.Костадинов, 2013). Тези цифри добре илюстрират нашето първенство по отношение на едрото земеделие, което ни прави едни от лидерите в Европа.

Опитите да се измъкне от ръцете на милиони българи собствеността им върху земята започнаха през 2006 - 2007 г. Създадоха се Акционерни дружества със специална инвестиционна цел /АДСИЦ/, които започнаха да изкупуват ниви, като даваха малко по-високи цени (Василев Д.П., 2013). Днес АДСИЦ са едни от най-големите собственици на земеделска земя в България и дават под наем и аренда огромни масиви земеделска земя. Освен това, групи 'инвеститори' със значителен финансов ресурс също се насочват към изкупуване на земя в най-добрите региони на страната. Едрите

земевладелци в България изкупуват ниви с такива темпове, че след няколко години десетина души ще си поделят половината обработваема територия на страната (Николов Х. 2013). Има фирми, които са закупили десетки хиляди декари. Крупните собственици не се самолегитимират публично и излизат на повърхността само при скандали, а собствеността им е скрита под параван от подставени лица.

Държавата не се интересува от търговията със земя. През 2012 г. министерството на земеделието проведе национален търг в 26 области за продажбата на земеделска земя от Държавния поземлен фонд срещу поименни компенсационни бонове (ПКБ). Дружества, които са директно или непряко свързани със собствениците на "Галакси пропърти груп" и "Винпром Пещера" са спечелили 80% от земеделската земя, продадена на скандалния търг срещу бонове (ПКБ) (Пунчева-Василева и Ватева, 2012). Дружеството „Ромфарм компани“ заедно с още няколко свързани компании придоби за няколко години близо 1 млн. дка, пръснати в повечето части на страната. Компанията участва и в най-голямата сделка на пазара - придобиването на портфолиото на инвестиционния фонд „Серес“. За сума от 140 млн. лв. „Ромфарм“ получи 186 хиляди декара земя, модерна селскостопанска техника плюс няколко зърнобазиса. В епицентъра на големите сделки през 2013 г. беше и дружеството „Уинслоу ленд инвест“ (Маркова, Р. 2013; Пунчева-Василева, 2013; Николов, 2013). Също така италианци, датчани и холандци вече обработват и притежават големи масиви в страната (по над 10 000 дка).

Завладяването на земя в България се осъществява и чрез неправомерно обработване на земеделски площи от страна на големите арендатори. Масова практика е заради субсидиите фирмите да завземат дори селски пътища, мери и ливади. Кметовете обясняват, че разораването става тайно, обикновено през нощта се влиза с много техника и за часове се обработват цели землища (farmer.bg/26945).

Според доц. Огнян Бюклиев, у нас се появиха т. нар. феодали, които, на практика монополизират арендуването на земеделска земя. Българите са сред първите по собственост на ниви на глава от населението, но крупните земевладелци притежават по-голямата част от обработваемите площи, а като цяло стопанисват и над 90% от площите под аренда или с наем (Бюклиев, 2014). С поправките в Закона за арендата в земеделието – ЗАЗ от 1999 г. се отмени чл. 5, който гласеше следното: ал. 1: Едно лице може да арендува до 6000 дка земя и не повече от 1/3 от земеделските земи в едно селище; ал. 2: Арендуваната земя от членовете на едно семейство не може да надвишава размерите по ал. 1. Тази отмяна отприщи стихията на крупното арендаторство и попречи да се създаде фермерско земеделие (Христов, Вѐто, 2013).

Известно е, че отношенията „собственик – арендатор” са неравностойни и потърпевши са собствениците. В България имаме над милион арендодатели и няколко хиляди арендатори. Обикновено наемодателят диктува условията, а наемателят е този, който трябва да се съгласи с тях. При отдаването на земите под аренда обаче арендаторите у нас диктуват условията на арендодателите, защото те обработват огромни масиви земя. Затова е неотложно поставянето на равнопоставена основа на отношенията „арендатор – арендатор” чрез промени в Закона за арендата в земеделието (Христов, Върто, 2013).

След влизането ни в Европейския съюз, да притежаваш земя от година на година става все по-печелившо, тъй като субсидирането на земеделското производство става на декар (Василев, Д.П., 2013). В земеделието вече се наливат огромни средства които за 2011г. достигнаха 1 милиард лева. За съжаление тези суми не се разпределят равномерно, а се съсредоточават в малко на брой ръце. За финансовата 2012 г. в България около 80% от директната субсидия за страната отива при 6% от заявителите за директни плащания. По-голямата част от земеделците – около 81%, са получили едва 7,25% от средствата за директни плащания. Този проблем се наблюдава във всички държави членки на Евросъюза, където 80% от получателите на директни плащания са получили около 17% от подпомагането (Бочева Н., 2014).

За финансова 2012 г. в България 54500 фермери са получили директно подпомагане в размер до 500 евро като общо за тях са разпределени 9,7 млн. евро. В същото време на 20 бенефициенти е разпределена директна субсидия на обща стойност от 21,6 млн. евро. Около 50 фермери през последните 3-4 години са получавали всяка година по над 1 млн. лв., а един - по повече от 30 млн. лв. (МЗХ, 2014). И това е при положение, че все още получаваме на единица площ значително по-малко от старите членки на ЕС. Ако се запази ситуацията у нас, субсидиите за единица площ за България ще нарастват, като по този начин ще се увеличава както сумата за богатите, така и техният брой. Младите земеделски производители не могат да се вредят да получат директни плащания при условие, че по-голямата част от земята е разпределена между едрите собственици и арендатори на земя (Канев, Т, 2013).

Според експертите, така както бе приложена у нас, Общата селскостопанска политика на ЕС на практика лиши българското село от стимули за производство на добавена стойност. Тя насърчи изтичането на национален доход под формата на внос на храни, увреди социалната структура в селата и дестабилизира бюджета (Събев, Д. 2013). Субсидиите на единица площ насърчават производството на зърно, но обезкуражават другите подотрасли и допринасят за демографската криза.

Механизираната обработка на зърнени култури позволява големи икономии от мащаба: един модерен трактор е достатъчен за обслужването на 3000 дка на ден, тоест при земеделие със зърнени култури селото няма нужда от хора. Заплатите, които се плащат, са малко, макар и по-големи. Освен това субсидиите от ЕС покриват до една четвърт от производствените разходи на единица площ със зърнени култури, докато при производството на зеленчуци те не компенсират и 5%. При положение че българинът дава земята си под наем, а арендаторът рядко има нагласа да инвестира дългосрочно, но има възможност всяка година да получава субсидии на единица площ, арендаторът предпочита да сее зърно (Събев, 2013). По-високите субсидии за хранителния сектор в Западна Европа срещат по-ниската конкурентноспособност на родното производство и го изтласкват от нашия пазар. Европа наистина дава пари за българското село, но големите ферми получават 80% от парите. Земеделските производители считат, че при разпределението на средствата цари беззаконие и институциите защитават интересите на едрите собственици. Хората са убедени, че „големите” имат съвършено различна възможност да се възползват от схемите за европейско финансиране включително и чрез натиск върху политиките. (Събев, 2013) Разполагащи със значителна икономическа мощ, големите арендатори се явяват дестабилизиращ фактор за развитието на селските ни райони.

Същевременно броят на дребните селскостопански производители в страната непрекъснато намалява. Едва 5% от тях са млади фермери на възраст до 35 години, което е три пъти по-малко от средния показател за ЕС (Цеков, 2013). Всичко това се случва на фона на застаряващото и умиращо българско село. Няма земя за предоставяне на дребните и средните земеделски стопани, за животновъдите, за зеленчукопроизводителите. Всъщност земя има, въпросът е чие притежание е. (Христов, Въто, 2014). Трудно могат да се изброят предложенията, статиите и настояванията на обществени организации и аграрни специалисти да се ограничи размерът както на собствеността, така и на обработваемата земя от едно лице или семейство. Вече 15 години всички правителства подминават въпроса и по този начин стават съучастници за развихряне на крупното арендаторство и притежание на огромни площи земя. Според някои учени, формирането на селска средна класа ще реши голяма част от демографския проблем и обезлюдяването на стотици селища, ще даде хляб на много семейства и ще обърне миграционните процеси вътре в страната. Но формирането на средна селска класа не може да се извърши без преразпределение на земята и спирането и обръщането на процеса на завладяване и заграбване на земя.

Литература

Бочева, Надежда, 2014, “Кои стопанства печелят от реформата на директните субсидии?”, <http://www.investor.bg/analizi/85/a/koi-stopanstva-pecheliat-ot-reformata-na-direktnite-subsidii.169776/>

Боюклиев Огнян, интервю, 2014, В: <http://agronovinite.com/ognyan-boyukliev-agrarnata-reforma-izleze-nad-400-mln-usd/>

Василев Д. П., 2013, “Земята – последната българска ценност” http://frognews.bg/news_60244/Zemiata_%E2%80%93_poslednata_balgarska_tsennost/

Дарджонов Т., 2013, „Вместо фермерско земеделие създадохме латифундии”, В: *Гласът на фермера*, 31.10.2013г. <http://fermera.bg>

Канев, Тодор, 2013, “Жизнени селски райони или земеделие на шепа латифундисти”, В *Земя*, 10.12.2013г.

Костадинов Костадин, 2013, <http://kostadin.eu/tag/> земеделие

Маркова Р., 2013, “Приземяване”, В *Капитал* от 5.07.2013г.

Министерство на земеделието и храните, “Анализ на потенциалния ефект от прилагането в България на схема за преразпределително плащане през 2014г.” <http://www.mzh.government.bg/odz-haskovo/bg/home/14-02-26/-1380258370.aspx?Page=2>

Николов Христо, 2013, “Треската за земя се прехвърли на юг”, В *Преса*, бр.35

Пунчева-Василева, Т., 2013, „Мистерията Уинслоу”, В *Капитал*, 30.11.2013г.

Събев, Димитър, 2014, „Европа в кошара не вкарва”, В сп. *Тема*, <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=789&aid=17815>

Христов, Вѐто, 2013, „На българското земеделие е необходима нова политика”, В *Нова зора*, бр.6

Христов, Вѐто, 2013, „Спешно е нужен нов закон за арендата”, В *Дума*, бр.215

Христов, Вѐто, 2014, „Бедната кралица!”, В *Дума*, бр.46 от 2014г.

Христов, Вѐто и Николай Тодоров, www.facebook.com/zazemiata/, 02.02.2014 г.

Цеков, Николай, 2013, „Кой ще купи българските ниви?”, <http://www.dw.de/17128891>

„Големите арендатори във Видинска област обработват земеделски земи неправомерно” В <http://agro.bg/news/article28428.html>

Borras, S. M., R. Hall, I. Scoones, B. White and W. Wofor, 2011, “Towards a better understanding of global land grabbing: an editorial introduction, In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol.38, No.2, March 2011, p.209-216

Franco, Jennifer and S. M. Borras (eds.), 2013, *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*, published by the Transnational Institute for European Cooperation Via Campesina and Hands off the Land network, April 2013

Van der Ploeg and Jan Douwe, 2008, *The New peasantries: struggles for autonomy in an era of Empire and Globalization*, London, Sterling, Earthscan.

XX

гл ас. д-р Боян Ерменов БАН - ИИОЗ

Българското село – под пресата на сериозни и многопластови проблеми (само продажбата ли е вариант)?

През последните няколко десетилетия се натрупаха сериозни проблеми пред българското село, проблеми, които към настоящият момент не намират своето приемливо и перспективно решение. Релефното осъзнаване мащабността и значимостта на тези проблеми може да се окаже първа стъпка по дългия и трънлив път за тяхното последователно решаване (за това ще са необходими усилията не само на управляващите, но на всички заинтересовани от неговото по нататъшно успешно развитие).

На първо място все по-остра е необходимостта от решение на проблем, получил особено релефни негативни прояви през последните десетилетия – крайно време е да се даде отговор на въпроса ще продължи ли следването на политиката, довела не само до появата на досегашните значителни междурегионални диспропорции и тяхното многопосочно задълбочаване, или ще се търси постигането на по-хармонично и балансирано развитие между отделните региони в страната.

Регионалната политика, водена до момента се оказва тотално сбъркана в резултат от опита механично да се копира и прилага модел за регионално развитие и подпомагане на селските райони, разработван специално за Западна Европа – но там съществува една съвсем различна обществена и институционална структура и традиции. Резултатите от подобен подход за всичките тези години (от програмите преди и след присъединяването към ЕС, т.е. от средствата, които реално бяха усвоени) не са утешителни - вместо да доведат до едно по-хармонично и нормално развитие на регионите и благоденствие за хората, дисбалансите се задълбочават, продължава тенденциите към обезлюдяване, както и пълно ликвидиране на определени селища. Резултатът е много ясен – последната статистика показва, че 167 селища села в България всъщност са без жители. През последните години правителствата в официален порядък перманентно закриват населени места, а в същото време се увеличават селищата-призраци (тези с по няколко жители). Водената регионална политика не е ориентирана към проблемите и нуждите на хората и следва да бъде сериозно преосмислена и изменена, а не да се свежда до прилагане готовите шампи от Западна Европа, което на този етап допълнително разрушава, разгражда структурата на българското общество. Изключително важно да бъде променен принципите на тази политика, която по същество обслужва с предимство интересите на едрия капитал, на свързаните и покровителствани от партийни централи лица т.е. субсидира милионерите, а взима пари от тези, които с труд и лишения успяват да свържат двата края. Второ, целия механизъм по планиране и прилагане на регионалната политика следва да бъде децентрализиран и тези, които прилагат програмите, да бъдат *отговорни* пред своите избирателите за ефекта от тях.

На този фон продължава разпада на инфраструктурата в селата (не се наблюдава позитивна промяна в така създаденото положение), а и съвсем определено е нежеланието да се обсъждат и търсят нови решения и подходи за нейното подобряване. Това практически доведе до нарушаване *полифункционалността*, т.е. обстоятелството, че голяма част от основните видове градски дейности се оказаха представени и в селата (далеч не в пълен обем и качество, т.е. със своя особеност и специфика). Разглеждайки социално-икономическата същност на промените следва да посочим, че извършващите

се в селото икономически и социални процеси продължават да носят изолиран, анклавен и противоречив характер. До настоящият момент има пълен отказ от необходимостта да се върви към единно, взаимнообвързано социално-икономическо развитие на селото. В същото време голяма част от селата бяха лишени не само от поминък, защото там отдавна бизнес няма, но ги лишава от елементарни условия за живот – отсъства медицинска помощ, нормални пътища и услуги, училищата отдавна са закрити. Има населени места в които трудно може да се набави най-необходимото (не говорим за аптека и лекарства), а като прибавим и редуцираните транспортните връзки, хората се затрудняват да стигнат до града или населеното място, където има лекар и са оставени да умират по места.

Следващият проблем има непосредствено отношение към растваане акцентите, фокуса на политиката: как се вижда бъдещето на селото - само и главно като място за туризъм или ще се отдаде предпочитание на ориентацията, която разглежда селата на първо място като арена за производство на селскостопанска (вкл. и екологична) продукция, на разгръщане на други подходящи промишлени дейности в съчетание с широкото застъпване на богат спектър туристически и друг род услуги.

Един друг проблем се отнася до това, на кого следва да се разчита – на завръщащи се в селата пенсионери (търсещи възможност да спестят по някой друг лев от пенсиите), отделни лица, отвлечени от градския начин на живот, на закупилите имот предимно за отпих и прекарване на отпуските или следва да се обмисли и приложи цялостна политика за привличане на образовани млади хора, които да задвижат нова, различна от досегашната, динамика на развитието. Въсъщност, формулата е проста: животът и правенето на бизнес на село трябва да станат привлекателни и желани, а не на всяка крачка да се спъват от множество пречки от най-различно естество - бюрократични, законови, финансово-икономически, инфраструктурни, ценностно-идеологически.

Продължава отчуждаването от земята, от селскостопанския труд и живота на село, (едно разселчаване), без в същото време да се прилагат системни и ефективни мерки за защита на дребните семейни ферми и стопанства. На Запад властите успяха да стигнат до разбирането, че въпросните дребни семейни ферми и стопанства са важен ресурс за запазване традиционния институт на заетост и съхраняване на природния ландшафт. За тяхното запазване и разширяване в страната е трудно да се говори, докато са подлагани на постоянен рекет, имат проблеми с реализирането на бързоразвиващи се продукти, произвеждани в тях, затруднен е достъпа до преференциални банкови кредити, отсъстват нагласи и възможности за използват постиженията на науката в своята дейност, не разполагат с ресурс, позволяващ рационално и ефективно да организират дейността в стопанисваните поземлени участъци. И най-главното - постоянно изтънява слоя от селски жители, които могат да бъдат привлечени от перспективата за създаване на семейни фирми в качеството на перспективно бизнес начинание. В същото време процесът на отчуждаване се съпровожда от продължаваща практика на реформи, които допринасят за концентриране земята в ръцете на един немногочислен слой от богати собственици и арендатори.

В този смисъл обективните и субективни фактори действащи в посока на отчуждаването (както в предходното общество, така и по време на капиталистическото реформиране), превърнаха последното в *устойчив* процес, който се разгръща в селската общност. Върху разглеждания проблем особено силно се оказва въздействието на сложна съвкупност от социокултурни фактори - възможностите за по-добро медицинско и битово обслужване в града, получаване на образование и професионална подготовка с по-високо качество, по-широк спектър шансове за професионална реализация и мобилност, както и за организиране на отпиха и свободното време, а след приемането в ЕС се прибави и нов момент - привлекателна се оказва надеждата за осигуряване по-

високи заплатки и възможността за уреждане по-сносен живота (временно или постоянно) в други държави от Съюза.

Конструирането на цялата социална сфера в селата, от една страна, е ограничено от това, че редица социални блага и културни ценности е невъзможно просто да бъдат „пренесени” в селската местност от градовете. Поне за един обозрим период най-добрите образци, разпространени в града, ще бъдат заменяни с тяхна репродукция. От друга страна, въпросните обективни ограничения най-често се издигат и постулират като неизменна и вечна даденост на селския начин на живот, което едва ли е целесъобразно при развитостта на съвременната комуникационна техника.

Посочените обстоятелства продължават действието на стихийната тенденция по източване последните живителни сили от селата, която се съчетава с отсъствие на интерес от разработването на обмислена системна и перспективна стратегия за развитието на българското село. На практика това доведе до разпространението на два тясно взаимосвързани проблема: първо, значителното присъствие на маргинални, силно лумпенизирани елементи в селата - в тях се застояват преди всичко лица без образование и подготовка (т.е. лишени са от всякакви реални шансове за реализация), безработни (стремежите към най-скромно оцеляване), пристрастени към алкохола, лица без изградени или изгубили всякакви трудови навици и мотивация и т.н., един контингент, от който едва ли може да се очаква много по отношение приноса за развитието на селото. Преобладаващата част не само от младежта, но и хората от средна и по-висока възраст се прехвърлиха от селата да живеят и работят в града, (значително по-малка част живее на село, а работи в града) в търсенето на подобри условия на живот. И тук опираме до другия проблем, превръщането на голяма част от селата в своеобразни резервати за възрастни хора, което препраща въпросния към друг проблем от графата „неразрешими” – баналното отсъствие на подготвена и подходяща мотивирана работна сила в селата. Съвсем естествено не само собственици и мениджъри на фермерските стопанства, но и всеки нов бизнес проект, свързан по някакъв начин със селата, се сблъсква с добре познатата бариера - отсъствие на професионално подготвени кадри. Върху създадената ситуация още дълго време ще продължи въздействието на негативните ефекти от инерцията на очерталата се крайно неблагоприятна демографска ситуация в обществото. Важно следствие от това явление е преобладаването сред трудоспособното население на работници в напреднала възраст и пенсионери, за които е характерна по-ниска работоспособност. Динамиката, особено от последните двадесет години, по същество задълбочава още повече диспропорциите между възрастните и млади работници.

Споменавам и етническият компонент на българската агросфера – в обезлюдените до голяма степен села се заселват роми, а техните перманентни набези тероризират населението не само в тях, но и в съседните населени места. Това е тема за отделно специално разглеждане и анализ. Тук следва да отбележим само, че нараства вероятността от промяна традиционния етнически състав на коренните жители на селата с представители на други етноси – трайно настаняване на роми, заселване на бежанци. Към това следва да прибавим и окупирането от българи-мюсюлмани на бизнеса и ръководните позиции в общините от смесените райони, което залага предпоставки за бъдещи конфликтни ситуации.

От края на 90-те г. на XX век с особена интензивност се разгръщат процеси на атомизиране на социалните общности, на отчуждение и ерозия сред населението на традиционните форми на солидарност. Ако се опитаме да характеризираме основните групови общности на днешния български социум следва най-напред да отбележим тяхната аморфност, размитост и раздробеност. Това ограничава способността им да осъзнават, артикулират своите интереси, както и да се обединяват и организират за

тяхната успешна защита. Параметрите на социалното разслояване у нас наподобяват не европейските измерения, а по-скоро тези на страните от третия свят. Във всички източноевропейски страни след икономическите реформи възникна *дълбока доходна диференциация*. Но разслояването, което има място в нашата страна притежава съвсем различно социално качество ако вземем пред вид а/ обхвата на бедните и неосигурените, на неразполагащите със средства за воденето на пълноценен живот както и б/ мащабите на социалната поляризация в обществото. В резултат от икономическите и социални реформи проблемът за бедността вече не следва да се разглежда като самостоятелен феномен, той се трансформира в отсъствие на стимули за ефективна работа, в ниско качество на произвеждани стоки и оказвани услуги и като съвкупен резултат в проблем за ниското равнище на икономическо развитие, за икономическа деградация. Като следствие имаме спад в жизненото равнище и ниското качество на живот на населението като цяло, т.е. благоприятни условия за неговото системно маргинализиране, с други думи бедността се превръща в начин на живот, бедна и изостанала се оказва страната като цяло. В същото време кризата дава тласък и за неимоверна концентрация на доходите. Толкова мащабна социална поляризация за един непродължителен срок – по принцип е рядко явление в новата световна история. Продължаващото задълбочаване на полярния тип социално разслоение в единство с процесът на обедняване вече води до разпространяването на много опасни симптоми на деградиране и дехуманизация в основополагащите сфери на обществото.

Обществото е заложник на тази съществуващата крайно небалансирана и силно поляризирана социална структура (особено силно рефлектира в селата), както и отсъствието на предпоставки за поява на структура, която в много по-голяма степен имат място хармоничност и континуитет. Подобна конфигурация се оказва сериозен проблем и вследствие отсъствието на стабилна средна класа. С особено негативни последици за селата се оказват отблъскващите ефект на социалната поляризация - крупните собственици и арендатори, получават огромни печалби, но заплащат стотинки на своите наемни работници. Проблемите на селото за по-голямата част от тях са толкова далечни, колкото близки и важни се оказват тези, свързани с възможностите за реализиране възможно най-голяма печалба. Поради това отсъства връзка между развитието на селскостопанското производство, иницирано от тези предприемачи и неслучващите се промени в инфраструктурата, и бедността в селата (в болшинството случаи се касае за консервирана, устойчива бедност). Следва да отбележим, че особеност на селската бедност е в това, че се касае за бедност на работещите хора. Още повече добре известно е, че хората в село не изискват за себе си специално внимание, не претендират за получаването на особени привилегии.

През последните години в селата имат място две коренно различни, разминаващи се по своите характеристики икономики: първата – нестабилната и слабо ефективна икономика на малките ферми, на тези, които се стремят да задоволяват предимно своите потребности и обработват малки поземлени участъци за лична консумация и евентуално при излишъци да излязат на пазара и на крупните фирми и стопанства. Стихийта на пазара, нееквивалентният обмен с външните контрагенти, конкуренцията на крупните собственици и арендатори, както и на вносната продукция поставя дейността на първите в условията на едно трудно оцеляване. Това ги принуждава да прибегват до компромиси от най-различен характер - двойно счетоводство, натурален обмен, неплащане на данъци, забавяне и намаляване на заплатите, невнасяне на осигуровките на работниците и поредната вноска в застрахователните компании – това се оказва често използвана практика на въпросните стопански субекти, а обричаща мнозинството от заетите на безперспективна бедност. Но докато за тях това е въпрос за оцеляване, то за крупните собственици разпространяването на въпросните практики е

насочено към максимизиране печалбите за собствениците и минимизиране на разходите за наемните работници и специалисти. Създадената ситуация в рамките на която крупните стопанства съжителстват с крайно неустойчиви дребни стопанства, както и противоречивото съжителство на модерни и архаични практики не допринася, а по-скоро действа като фактор, който задържа успешното развитие на селото.

Кризата ускори ерозирането и разпада на отчасти формираната средна класа. По силата на колебанията в пазарната или политическа конюнктура, по-голямата част от средните слоеве изпадат към слоевете с по-нисък материален статус и потребление и само една незначителна част от тях успяват да се задържат и изкачат нагоре към слоевете, гравитиращи около елита. В този смисъл средната класа у нас не е в състояние да изпълнява функцията на *социален стабилизатор*, според определението на М. Вебер. Днес една немалка част от този „стабилизатор” се ориентира към емиграция, а останалите изпращат своите деца да учат и живеят в чужбина. Проблем е, че за изминалите над 20 г. (с редки изключения) у нас така и не се появи класа на съзидателни собственици – капиталисти, именно като класа, осъзнаваща както своите права, но в не по-малка степен и задълженията си. Болшинството от занимаващите се с бизнес се задържаха, останаха в ролята на прекупвачи и търговци (паразитират предимно върху несъвършенството на законодателството или заобикалянето на законите), на сенчести и откровено криминални бизнесмени (наркотици, контрабанда на акцизни стоки), борсови и финансови спекуланти и играчи, специалисти по източване на ДДС и различни измами със средствата, отпускани от ЕС, организатори на всякакъв вид услуги (много от които откровено съмнителни), както и значително разпространения през последните години бизнес по прехвърляне фиктивни фирми на неплатежоспособни лица и т.н. Появяват се и нови социални категории като „фиктивен фермер”, - предприемач, който използва статуса на фермер за източване на средства по линия на европейските фондове, без да се заема с обработване на земята, за която са получени определени субсидии (реално се занимават с неселскостопанско производство или с някои от горепосочените дейности). Всичко това не подпомага, а по-скоро допълнително срива възможностите за бизнес на село. В този план съществуващата социална структура не е способна да допринесе за изграждане на стабилно гражданско общество, на ефективна и конкурентна икономика, а дава своя принос за разбалансиране и разстройване на обществените връзки и взаимодействия. Произхода и природата на новите собственици, характерните белези и състоянието на останалите социални групи (наемните работници и интелигенция, селскостопански работници, фермери) не само определят техните професионални качества и роля в социалната структура на обществото, но предопределят и характера на бъдещите изменения във всички обществени структури и отношения по една траектория, която не е в посока изграждане на стабилно гражданско общество и създаване на ефективна конкурентоспособна икономика в страната.

Провежданата от управляващите в продължения на над две десетилетия политика *залага* в много по-голяма степен на *дезинтеграцията*, отколкото на интеграцията. Силните дезинтегративни тенденции релефно обозначиха контура на границите между групите, спечелили и съответно загубили от реформите, между разполагащи с ресурси и потенциал и на лишени от такъв тях, между бедните и заможните, между успешно адаптиралите се и маргиналите, между опитващите се да играят по правилата (движещи се в руслото на закона) и неспазващите никакви правила и закони, между няколкото проспериращи развиващи се региона и останалите, между контролиращите основни стопански, властови и други обществени ресурси и тези които не са в състояние да упражняват контрол дори върху условията на собствения живот и професионална дейност, на включените в различни групи и общности, осигуряващи привилегирован

достъп до различни ресурси и изключените от тях, на нееквивалентния обмен между града и селото в полза на града (следваната цялостна икономическа и регионална политика ражда богати хора, но не в селата, а в градовете) т.н.

Анализът на селския социум като общност, за която са характерни единство в условията на живот, общо място за живеене и общи моменти в културата, показва, че между посочените елементи в последните над 20 г. протичат мощни дезинтегративни импулси. Както стана ясно причината е във възникването на неоправдани икономически, социални, делови, и етични граници вътре в рамките на общността. Продължават да преобладават усещането за социално изолиране и отхвърляне, влошава се морално–психичния климат и самочувствието на живеещите на село, макар да се появяват и елементи на нова активност, на гражданска и пазарна култура – активност при самостоятелно установяване на контакти с пазарни агенти и държавни институции, навици за договаряне и успешно реализиране на продукцията с печалба, по-дълбоко разбиране на икономическите механизми, адекватна оценка на ролята на партньорското сътрудничеството и кооперирането, по-голяма увереност в собствените сили. Подобряване на създадената ситуации е възможно за сметка на събирането на нова основа обществения организъм, на елементите на селския социум, като се използват наличните елементи (социален капитал, материално-веществена среда, мениджмънт), които се запазени или частично обновени, въпреки дезинтеграцията, провокирана от провеждането на недалновидни и неефективни и съсипващи аграрни реформи. Отсъства единен етос, който да съединява властта, организацията и културата, доколкото няма единство в интересите на актьорите със значимо участие в селския живот. Особено значим фактор се оказва отсъствието на интелигенция в селата, която е в състояние да осъществи спойката между посочените елементи. Проблемът е, че голяма част от хората които живеят на село вече са загубили връзката със селското стопанство от съвременен тип, което се основава на науката и същевременно е високо механизмирано и икономично.

През последните години в селото се формира особен тип социално-икономически отношения, истински техен конгломерат, в който се съчетават черти на натурално стопанство, неформална икономика, силово предприемачество в рамките и под шапката на небалансирани и неравностойни пазарни отношения и връзки между града и селото. Въпросните отношения като правило се определят от дистрибутивната и редистрибутивна политика на държавата, от размера на получаваните субсидии от страна на ЕС и се реализират с активното участие и намеса на местните административни органи. Съвсем естествено разгръщането на определени производствени дейности се свързва най-вече със средствата получавани по линия на държавната субсидия, средствата от европейските програми и други регионални и локални програми. Това в редица отношения допринесе за притъпяване негативните ефекти на кризата. Но това засилва ролята на държавната бюрокрация и нейното избирателно отношение към различните регионални и местни актьори, а от друга страна всяко намаляване или просто ограничаване на държавните субсидии и на тези от различните европейски програми несъмнено заплашва от срив онези производства, които са получили що-годе стабилна база през последните години. В кризисни условия обстоятелства се разширява полето на архаични практики и отношения като последните се консервират, получават устойчивост. Това не съдейства за увеличаване привлекателността на селата. Преди всичко става дума за домашната икономика, свързана с дребната частна собственост (производство на продукти за лична консумация или за близки роднини) вече дълго време служи за основа на адаптационните възможности на локалните селски общности. Само една малка част от произведената в този сектор продукция постъпва на пазара. Досегашното развитие

категорично опроверга надеждите и очакванията, че дребното частно земеделие от този тип е в състояние и на практика ще се превърна в тази питателна среда, от която могат да се рекрутират фермерския слой от производители, да се развива предприемачеството на село. Въпреки че ориентация на хиляди семейства към самоосигуряване със селскостопанска продукция спасява обществото от социален взрив (не само в селата, но и в не по-малка степен и градовете) въпросната стопанска дейност няма почти нищо общо с фермерските стопански практики, ориентирани към пазарна реализация на селскостопанска продукция. Успешната адаптация в кризисни условия се постига за сметка на интензифициране обема на прилагания тежък неквалифициран ръчен труд, с ограничено използване на техника, торове, на услугите на квалифицирани селскостопански специалисти. Очевидно това дребностоково (често и не стоково) селскостопанско производство може да бъде привлекателно само в определен времеви интервал – като феномен, който има място и разпространение в качеството си на реакция на кризисни явления в социално-икономическата сфера. Явно несъстоятелни се оказаха надеждите, че с модернизацията на тези дребни стопанства ще се стигне до нарастване производството на стоки в тях, както и до създаването на устойчива конкурентоспособна среда за цялото селскостопанско производство. Естествено това няма как да стане на основата на икономика, базираща се на архаични социални отношения.

Правейки равностойка, можем да твърдим, че българското село не успява да се измъкне от кризисното състояние, крайно незадоволителна е съзидателната динамика, т.е. в него много бавно, противоречиво и непоследователно се оказва натрупването на позитивните изменения. Определено добри показателите сериозен прираст в производството има при зърнопроизводството, някои технически култури, използвани като добавки за горива, докато проблемите на животновъдството и зеленчукопроизводството продължават да бъдат с кризисни измерения, кооперациите са натикани в ъгъла (производителите са изолирани от предимствата на колективното стопанство) и сме твърде далеч от стабилизиране жизненото равнище на хората, заети в селското стопанство на едно приемливо равнище. Все още огромни земеделски площи въобще не се обработват, зарастват с бурени. Заедно с това се засилва проявите на комерсиална спекула или пазарна самодейност, когато заможни хора, агрохолдинги на безценица изкупуват селскостопанска земята – наследени имоти на селски жители с цел за тяхната препродажба и реализиране на печалба при подходящи условия.

И така има ли бъдеще българското село? Да – има! Но за да са появят някакви перспективи в този план е необходимо да се проведе наистина огромна работа на законодателно равнище, както и да се формулира обмислена системна и перспективна държавна политика и подкрепа не само на думи, а на дело за ускорено развитие на перспективните села. Едновременно с това следва много по-настойчиво да бъдат реализирани проектите за откриване на нови работни места в селата, (подобни планове проекти има всяко следващо правителство), но до този момент селото се оказва като правило изключено, подминавано от тези планове. При това самата държава от развитието на селото може само да спечели – селото не само предоставя възможности за получаване на доходи от реализацията на висококачествена продукция, подходящи промишлени дейности, на туристически услуги от най-различно естество, но в продължение на векове е било традиционна основа, фундамент на живота в страната.¹³

¹³ В тази връзка отново става актуална идеята агроградове, която в 1970-е години беше разкритикувана и отхвърлена като не съответстваща на тогавашните реалности на селския живот. Действително, при тогавашното равнище на развитие на производителните сили и комуникации едва ли биха имали място. Днес крупният аграрен бизнес и властта се нуждаят от стабилни колективи и надеждни кадри, и едва ли ще се хвърлят огромни средства за голяма част от измиращите села, където отсъстват и разнообразие от места за приложения труда и социално-културна инфраструктура, и екологична сигурност.

На селото му е нужна нова философия и стратегия за развитието. Крайно време е лицата, определящи политиката (тези социални конструктори) и преди и сега да престанат да робуват на мисълта, че на селяните не им се полага да живеят в друга ситуация. Между това самите слоеве и групи вътре в рамките на селото вече възприемат своето битие и перспективи по съвсем друг начин, те изхождат от образците, разпространени не толкова от близкия голям град, но в глобалното пространство, (едно обстоятелство провокирано от достъпността на техническите средства за предаване на информации и за селските жители).

Използвана литература:

Бек, Улрих. 1996. Откриване на истинската политика. (Към една теория за рефлексивната модернизация). Изд. Планета-3. София.

Вебер, Макс. 1993. Протестантската етика и духът на капитализма. Изд. Хермес-7. София.

Ерменов, Боян. 2008. Проблеми на устойчивото развитие в ЕС на общества с висок рисков потенциал. В „Мобилност, уязвимост, устойчивост“. Издателство „АЛЯ“. София.

Смирнов С. Н. 2013. Российская деревня: вечное на фоне трансформаций. Заметки непрофессионала Сп. Мир России. № 4. /т. 22/. с. 61–85

Сорокин, П. А. 2004. Кризата на нашето време (в социални и културни перспективи). Изд. Дамян Яков. София.

Староверов В. И. 2010 Раскрестьянивание: социолого-политологический анализ. Сп. Социологические исследования, N 4. с23-32.

XX

Гл.ас. д-р Галина Колева – ИИОЗ, БАН

Пазарни ниши за българското село – традиционни и ситуативни траектории

Контекстът

Текстът е организиран около метафората „села за продан“ и нейното използване при очертаване на ресурсите на селата и селската среда в България, които съхраняват селските общности и активират потенциал за пазарна реализация на това, което селата могат да предлагат за генериране на трудови, финансови, материални и нематериални обороти.

Селските населени места трайно се еманципират като среда с по-силно изразени влошени демографски и социални показатели. Селските райони са районите с най-застаряващото население, с най-ниския контингент от икономически активно

население, с по-високи нива на безработност и бедност, с по-големи образователни диспропорции. Дефицитите на социалното в селата са значими и са безспорна доминанта при сравняване на условията за живот в градска и селска среда – те се асоциират с по-ограничените ресурси на селската среда по отношение на културен и социален живот, социализиращи институции и възможности за избор, състояние на инфраструктурата и бита (Колева 2014).

Зад медийно съобщение в края на 2013 г. че „канадски милиардер проявил желание да изкупи обезлюдени български села и да ги предостави на сирийски бежанци”; зад изострената обществена чувствителност към допускането на чуждестранни европейски физически лица да закупуват поземлени имоти у нас, безпристрастно стои статистика, според която:

- ✓ селските жители са по-малко от 2 милиона – за пръв път в демографската история на България. Това са 1 954 002 души, а относителният им дял е сведен до 27%. (НСИ 2014);

- ✓ нараства броят на обезлюдени села или села с по няколко жители в надтрудоспособна възраст. Общо 181 села в страната нямат население – това са 4% от всички села; в 576 села живеят по-малко от 10 човека – това са 11% от всички села; 1808 са селата в България с население под 100 души – 36% от всички села. Обезлюдяването на селата протича с най-бързи темпове в пограничните райони, в планинските и полупланински местности (НСИ 2012);

- ✓ налице са две устойчиви тенденции, свързани с естествения прираст на населението – значително по-високата смъртност и по-ниската раждаемост в българските села в сравнение с градовете;

- ✓ миграцията от селото към града показва значително по-голяма устойчивост и също е сред основните фактори селското население да намалява с по-бързи темпове от градското.

„Продавам земеделска земя в”; „продавам агробизнес имот в...”; „продавам ферма/стопанство...”; „продавам селски имот (къща, градина, селскостопански постройки) ...”; „продавам разработена животновъдна ферма - 1-ва категория“ – все по-често срещани са обяви с подобно съдържание, публикувани в специализирани интернет сайтове и агенции за недвижими имоти. Покупко-продажбата на активи според потребностите на пазарните субекти е смисълът на пазарните отношения и пазарът на селскостопански имоти е присъщ елемент на пазарната икономика. В този

смисъл подобни анонси са нормален шрих от пазарната реалност. В същото време те са знаци на „разместване на пластовете”, на промени и процеси, протичащи в определени пазарни сегменти и сигнализируют за потенциално внимание от страна на управляващите и съответно за предприемане на политики в подкрепа на важни за страната и населението сфери.¹⁴

Според анализатори хората продават поминъка си, защото не намират подкрепяща среда. Особено това важи за дребното животновъдство и малките земеделски стопанства. Притиснати от банки, ниски или липсващи субсидии, ниски изкупни цени на месо и мляко, неадекватни секторни политики, все повече фермери предпочитат да продадат вече разработени стопанства и да вложат средствата в друг бизнес. Брокери коментират, че има тенденция на увеличаване на офертите за продажба на разработени животновъдни ферми (fermer.bg).

Появата на феномена „села за продан“ безспорно е свързан с диспропорциите в териториалното разпределение на населението и обезлюдяването на определени райони. Този проблем има отношение към общото значително намаляване на населението на страната и в частност на селското население. Той е свързан с протеклите през 60-70-те години на миналия век интензивни миграционни движения от селото към града, с емиграцията в преходния период, с концентрацията на населението към най-големите градове.

Вникването в причините, обстоятелствата и факторите, пораждащи явления от рода на обезлюдените територии и селища, израз на които е и възникването на феномена „села за продан“, ни отправя към двупосочния характер на връзката между икономическата и демографската система. Икономическият растеж е в зависимост от динамиката на демографските процеси и структури, от броя и темпа на нарастване на населението, от състоянието на качествените му характеристики, свързани с търсенето

¹⁴ В Унгария, например, кметът на едно село го дава под наем, за да го направи известно и да спечели пари, предлагайки дори длъжността кметски наместник като част от сделката. За около 700 евро на ден заинтересованите лица могат да наемат всички съоръжения в едно почти изоставено унгарско село.
<http://www.vesti.bg/razvlechenia/lyubopitno/ungarsko-selo-se-dava-pod-naem-zaedno-s-kravite-i-ovcete-6032229>

и предлагането на труд и работна сила. От друга страна, за състоянието на основните демографски показатели и тенденции се търсят обяснения в социално-икономическите условия на живот и на демографско възпроизводство. В съвременния свят тази връзка се задълбочава, а нагласите за създаване на семейство, за отглеждане на деца все повече се влияят от икономическите фактори – възможностите за заетост, за израстване в професията, за осигуряване на добър материален статус и стандарт на живот, от стремежа за усъвършенстване и конкурентоспособност. Тези условия в най-голяма степен мотивират мобилността и избора на местоживее в глобализирания свят. В подобен контекст демографските трансформации в българското село следва да се разглеждат не само като израз на закономерностите в обективния ход на демографските процеси, но и като следствие на социално-икономическите преобразования и политики след 1989 г. – по-специално на политиките в полето на аграрната реформа, на разпределението на европейските субсидии и националните плащания, на секторните дисбаланси и фаворизиране на големите за сметка на малките фермери и стопанства.

Селските активи

Да се обърнем към активите, които могат да забавят, да стабилизират, дори да обърнат негативните тенденции в развитието на селата, на земеделския отрасъл и стопанствата, които подхранват актуалността на темата за съдбата на изоставени и обезлюдяващи се райони, селища или на отделни обекти и алармират вниманието на отговорните институции и на заинтересованата общественост.

Природно и социално

Селото запазва през годините своите базови маркери – земята, земеделският труд, аграрното производство. Те определят неговия основен потенциал като място за живеене и труд. От друга страна не малка част от селата и селските общности разполагат с ресурси извън аграрния отрасъл, които представляват значителен потенциал за тяхното развитие – богата, разнообразна и съхранена природа, компактно население и запазени жизнени селски общности, силни исторически и културни традиции. В този контекст природните, географско-историческите и културни дадености са ресурси за диверсификация на дейности и практики извън аграрния сектор, които могат да се извършват както като допълнителни дейности в рамките на

фермите или земеделските стопанства, така и в малки и средни предприятия или дребен семеен бизнес в туризма, занаятите, производството и услугите.

Селската ситуация образно може да се определи като матрица, в която е преплетено природното и социалното. Обикновено се набляга върху съчетаването на природното с дефицитите на социалното. Тук разбирането за **природно** е не само в тесния смисъл – като природно-физическа даденост, в която основни ресурси са земята, водата, горите, но и свързаните с тях традиционни дейности по обработка и отглеждане на земеделски култури и животни, както и хората в техните демографски измерения, отразяващи природния цикъл на живот. В по-широката рамка на понятийното съдържание се прибавя разбирането за първичност и изначалност, за традиционност и по-бавна реакция към новото и модерното и като технология и организация, и като поведение и стилове на живот. В този смисъл като белег на природното в нашето разбиране са дейностите по производството на първичните хранителни продукти чрез земеделието и отглеждането на животни; дейностите по преработката на аграрните продукти в домашни условия и изхранването чрез собственото производство (самозадоволяването). **Социалното** най-общо се съотнася с цивилизационните промени в хода на развитието, където се наслагват и универсални тенденции в руслото на глобализацията се свят, и локални – чрез местните кодове и релси в развитието: исторически, културни, социо-политически и икономически. По този начин социалното е проекция на: (1) технологичните, организационните, икономическите промени в хода на цивилизационното развитие (нови средства и технологии за обработка и производство, съхраняване и преработка; нови форми на организация и производствени вериги, контрол и регулация); (2) изискванията към човешките ресурси – образование, обучение и квалификация, форми на заетост и мобилност, модернизация на бита и стила на живот; (3) управлението, политиките и мерките, контролът и регулациите; (4) културните знаци на средата и селската самобитност – скритото богатство или „духът на селото”, изразен в традициите, обичаите, фолклора, занаятите.

Съчетаването на природното и социалното е отправна точка за търсене на възможности за развитие в следните насоки :

– Ефективното използване на природните ресурси (климат, почвени ресурси, свободни земи) и на сравнителните предимства на селските райони, което да осигури не само достатъчна, качествена и безопасна храна, но и бъде двигател за

диверсифициране на дейностите (развитие на туризма и други отрасли на икономиката). В много селски райони има неизползвани възможности – земя, климат за разнообразни култури, традиции и опит в земеделието, квалификация в аграрното производство. Инвестирането в земеделска земя е добра възможност от една страна; от друга страна, съчетанието между автентична, качествена храна и селската самобитност, съхранена в традиции и обредност, е надежден ресурс за развитие на туризма.

– Кризата на земеделието и западането на аграрния сектор върви успоредно с нарастване на мултифункционалността, с появата на нови начини на стопанисване и производство, на алтернативни употреби на ресурси и разнообразяване на активностите и възможностите за заетост. Тези процеси отварят нови възможности за възкръсване на селските пространства.

– Преориентиране на земеделието, реструктуриране на производството и заетостта по линия на възможностите за развитие на биоземеделие, отглеждане на енергийни култури и производство на биогорива. Реализирането на проекти за изграждане на мощности за производство на биогорива в близост до отглеждането на енергийни култури е шанс за възраждане и на изостанали райони.

Туризм

Туризмът има потенциал да мобилизира и използва ресурсите на селската среда – природни, икономически и социални (в т.ч. културен и социален капитал) за запазване и поддържане на местната идентичност, за съхраняване на социалната памет и опит. Освен че селото остава мястото, където най-голяма тежест има аграрното производство и свързаната с него заетост, селото е локусът на традициите и културните автентични практики, „запазената територия” за съхраняване на опита, на културната, езикова, и като цяло, национална идентичност. Голямо предизвикателство пред селото днес е, модернизирайки се и приемайки новите стандарти и правила за икономическа дейност и поведение, да запазва местната идентичност и чувството за локалност и традиция. От тази гледна точка селото и селските райони са реален и потенциален туристически ресурс, както и място за бизнес и предприемачество, съчетавайки естествена среда и свързаните с нея аграрни дейности и продукти; исторически и културни дадености, традиции и фолклор; традиционни и модерни бизнес практики, отвореност към града и градската среда.

Фактор, подхранващ топлата връзка между селото и туризма, е използване на потенциала на „внесените собственици от чужбина” – купуващите къщи и цели села.

Този феномен привнася нови практики, културни и предприемачески възможности. Българското село е под натиска на капиталовото движение – пари отвън, хора отвън, в съчетание с местни ресурси, местна инфраструктура, местна регулация. В това също има перспектива за съживяване, обновяване, модернизиране. За вписване в глобализационните процеси чрез „запазване на собствената територия” – на природата и местния колорит, на културата и традициите, на облика на географската и социална локалност.

Селото не е масов туристически обект, а среда за форми на туризъм, които осигуряват баланс между хора и природа, уединение и спокойствие, уют и традиции, но и предизвикателства и екзотичност. Предприемчивото използване на подобни активи съживи и превърна редица български села в проспериращи туристически дестинации и в образци на селска виталност.

IT секторът

Модерните тенденции в заетостта, подхранвани от информационните технологии (ИТ) и експанзията на сектора на услугите, стратифицират по нов начин работните места и трудовите отношения чрез ускоряване процесите на диференциация и поляризация на плоскостта на гъвкавите форми на заетост, разчупването на работното време и пространството на труда. Подкопават се границите между работа, личен и семеен живот, Работа “тук, там, навсякъде и по всяко време”. За селото и труда на село навлизането на ИТ модифицира трудовите операции, но връзката с природното остава, тя е физически пространствено закрепена, не може да се избегне “пипането” на физическото – било то земя, животни и свързаните с тях средства, инструменти, продукти и резултати. Това е специфика по отношение на селската среда, която от своя страна стимулира потенциала от възможности за алтернативна заетост чрез разширяване на дейностите, извършвани в стопанствата, и затваряне на производствени вериги, базирани на местните ресурси.

Сред идеите как българското село да стане по-различно и по-привлекателно място за живеене е и тази: обезлюдени села да бъдат „изкупени“ и населени със специалисти по програмиране, разработчици на софтуер и хора с професии, които могат да се упражняват дистанционно – идея, набрала скорост в последно време и тръгнала по пътя на своята реализация в различни форми. Същността на автентичната идея е „40-50 млади двойки програмисти да закупят къщи на село, като всеки работи от къщи или

от импровизирана офис сграда. Специалистите в ИТ индустрията са добре информирани и имат добра обща култура, много от тях биха комбинирали работното си ежедневие със земеделски дейности като отглеждане на пчели или градинарство. Селото и селската среда биха получили жизнени импулси, тъй като при заселване на голяма група от ИТ специалисти, по естествен път се създават работни места за хора с други професии, поради нужда от детска градина, начално училище, лекар, частна охрана, кафенета и ресторанти, спортна площадка, както и работа за по-възрастни хора, които да обслужват малки частни градини със зеленчуци”¹⁵.

Наред с коментарите и дискусиите в социалните мрежи, където млади хора от ИТ сферата, ентузиастични за идеята, правят предложения за конкретни села за заселване и изразяват готовност да се „запишат, да си запазят място, да имат за съседни интелигентни хора”¹⁶, тази и други подобни идеи доведоха до организиране и консолидиране на действия, както и до реални заселвания на млади хора на село. В рамките на проект за съживяване на запустелите села "Приеми ме на село" представители на институции от няколко населени места в страната подписват споразумение за създаване на мрежа от приемни села в България. Сформирано е и сдружение „ИТ село“, чрез което се обявява създаването на първото ИТ село в България. Това е село Песочница (близо до Берковица) с 16 жители и над 100 пустеещи къщи, в което чрез доброволен труд е ремонтирана и отворена селската църква и е създадено общо пространство за живеене и работа (голям общ офис с работни места, високоскоростен интернет, легла, тоалетна, кухня, камина); има обещана подкрепа от местната власт за евтини/безвъзмездни общински земи; подарени са проекти за къщи от естествени материали. В ход е и „пробуждане” на имотния пазар – повишени цени на имотите, поради медийния интерес.¹⁷ Самият автор на идеята за ИТ село не участва в проекта Песочница, защото има друга стратегия – първо да събере ядро от хора в

¹⁵Идеята „ИТ село“ на програмиста Иван Куков е сред най-обсъжданите в конкурса „Купи село, създай по-добро място за живеене в България“, като част от кампанията в социалните мрежи на „Купувайте повече български стоки“ <<http://bglev.org/category/%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B8-%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE/>>

¹⁶Например Facebook групи: *Да се Върнем Заедно на Село* (<https://www.facebook.com/DaSeVrnemZaednoNaSelo>); *Да си направим еко-фолклорно-занаятчийско село* (<https://www.facebook.com/groups/162435627154687/?fref=ts>); <https://www.facebook.com/pages/%D0%98%D0%A2-%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE/197437733796069>

¹⁷http://www.velikotarnovo.utre.bg/2014/08/09/249359_priemi_me_na_selo_proekt_zh_suzhivayavane_na_zapustelite_sela.

градска среда, с които заедно да решат къде да се заселят и как да организират живота си в селска среда (Маркова).

Живите места

„Живи места” е понятие, чрез което се етикират все повече случаи на заселване в селска среда на млади хора, направили избор за алтернативен начин на живот в духа на антиконсуматорските практики и ценностите на устойчивото развитие (чиста местна храна, пермаземеделие, строителство с естествени материали, алтернативните източници на енергия, рециклиране на отпадъците, локални търговски отношения, живеенето в общност и др.). Може да става дума за екосела/селища, екообщности, родови имения, комуни; но като обобщение – за „живо място, т.е. място извън града, където са се преместили да живеят млади хора, взели това решение съзнателно, опитващи се да живеят устойчиво и сравнително независимо” (Маркова 2014:5). Познавам се на *Пътеводител на “Живите места” в България*, където е описана историята на посетения от автора „30 живи места в 25 селца и паланки” и се прави опит за известна систематизация на личните наблюдения, субективни преживявания и участия в различни практики по места. Описани са сайтове и групи в социалните мрежи с няколко хиляди членове, споделящи подобен интерес и ценности. „Пътеводителят ...” няма претенции за представителност, нито за научно-обективно и аналитично изследване; тук само за илюстрация се позовавам на някои общи количествени оценки, които са посочени в него: (а) наличие в България на около 120 „живи места”, към които се „броят и хората, занимаващи се активно с биоземеделие и животновъдство”; или между 30 и 50 места, „ако броим тези живеещи там, които произвеждат колкото за собствено потребление и разчитат на други доходи и/или продават малки количества от излишъците си, и/или произвеждат нещо за издръжката си, но в минимални количества”; (б) около половината от “Живите места” се обживяват и през зимата, като тенденцията е тяхната бройка да нараства (Маркова 2014:5,6).

За обиколените 35 живи места се отнасят следните данни (Маркова 2014:8):

- ✓ 75% от хората в тях са с висше образование.
- ✓ Средната възраст на живеещите там е 36 години.
- ✓ 61% от местата се занимават със земеделие, а при останалите предстои.
- ✓ 82% от местата имат практика и опит в приемането на доброволци.

- ✓ По европейски проекти работят 20% от местата; голяма част от проектите са стартирали в периода 2011-2012г.
- ✓ В 75% местата се живее постоянно.

Основните практики и дейности в Живите места отговарят на целите на устойчивото развитие, както и на социално отговорното и солидарно съжителство. Живите места са и места за неформално учене и преподаване, за обучение чрез игра и чрез преживяване; за ателиета и работилници (за приготвяне на храна, за занаяти и творчество); за семинари и доброволчески лагери; за гости и за селски туризъм.

Заклучение

Изложението има два опорни пункта: (1) разглеждане на селото като матрица, в която се преплита природно и социално с очертаване на перспективните оси от възможности за разгръщане на потенциала за селско развитие; (2) представени са някои идеи за селско съживяване, които имат вече реални проекции в редица села. Трансформирането на селската мощ се крепи на по-ефективното използване на природното и намаляване на дефицитите на социалното. Сериозни капани пред развитието са заложи в полето на реформите и политиките, в тяхната „чуваемост“ и напасване спрямо нагласите, мненията и възприятията на хората и местните социални актьори. Перспективите за селско развитие са обвързани както от общата рамка на развитие на обществото ни, в т.ч. икономическо състояние и приоритети за развитие, общ имидж на страната (сигурност, обслужване, коректност в отношенията, корупция), ефективност на връзките между различните нива на управление, нормативните и административни параметри, така и от човешкия потенциал – хората, които живеят там, техните очаквания и лични жизнени планове, предприемачески качества, култура и менталитет. Всичко това се проектира във взаимодействието между местна власт и публични институции, организации на бизнеса, неправителствени сдружения и местните неформални общности.

Значим фактор за подкрепа и стимулиране на проблемните места са европейските средства по линия на Програмата за развитие на селските райони. За новия програмен период са заложи мерки, които могат да подпомагат фермерите по 20 различни направления, а около една трета от сумите по тях са предвидени за зелени практики и биоземеделие. По-важните направления за подкрепящите мерки са: *млад фермер; малките стопанства* (възможност за техника, локална инфраструктура, свързана със стопанствата); *пренебрегнатите производства* – основната част от бюджета на новата

програма е насочена към животновъдство, зеленчукопроизводство, овощарство; създаване на *местни фермерски пазари*; сдружаване за *организации на производителите*; *млади хора*, които не се занимават със земеделие – магазини, селски туризъм (стартова помощ за *неземеделски дейности*) и др.

При търсенето на по-радикални решения от значение е наличието на добре осмислени национални политики, в които да се открие държавническото отношение, да се определят подходите и приоритетите, да се набележат конкретните мерки за осъществяването им в практиката. Участието на обезлюдените селища все още не е изведена като общонационален проблем и цялостна програма за намиране изход от него липсва. От особена важност са инициативата, настойчивостта и предприемчивостта на регионалните и местните структури на властта, както и на организациите от неправителствения сектор – асоциации, фондации, сдружения и други обединения от обществена полза.

Литература

Колева, Г. 2014. За и против миграцията от града към селото (споделянето в социалните мрежи). В: *Дългото пътуване към селото*. Ред. В. Кожухарова-Живкова, съст. Г. Колева. Bulgaria Rusticana, Изд. Аля, Троян, ISBN:978-954-8465-78-6; с.159-172.

Маркова, В. 2014. *Възможната България. Пътеводител по живите места в България*.

<https://docs.google.com/file/d/0B7L5K30LQhqWSmZEcVZ1dWZqNnM/edit>.

НСИ, 2014. Том *Население*. София.

НСИ, 2012. *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г.* Том, Население/Книга 6 Миграция. София.

<http://www.fermer.bg/>

<http://zazemiata.com/it-selo>

XX

доц.д-р Богдана Тодорова, ИИОЗ-БАН

“НОВИТЕ АКТЬОРИ” В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Абстракт:

За избора на тази тема бях провокирана от случая в едно българско село изгонило сирийски бежанци и предизвикало с тези си действия широк обществен и медиен дебат. Защо ставаме болезнено чувствителни, когато става въпрос за купуване на българска земя от чужденци или когато сме принудени да споделяме общо битие с хора, изповядващи друга вяра, различни от

нас? От друга страна какви рискове и предизвикателства крие заселването на чужденци-мюсюлмани в обезлюдените български села в демографски, икономически и политически аспект. Как тези нови социални / икономически актьори в българското село влияят върху местните политики, върху процеса на взимане на решения за тези райони?

“The new actors” in the Bulgarian village

Abstract:

For choosing this topic was prompted by the case in a Bulgarian village expelled Syrian refugees and caused with these actions wide public and media debate. Why we become painfully sensitive when it comes to buying Bulgarian land by foreigners or when we are forced to share a common life with people of different religion, other than us? On the other hand, what risks and challenges hides the settlement of foreign Muslims in Bulgarian villages depopulated in the demographic, economic and political aspects. How do these new social/economic actors in the Bulgarian village influence on local policies and on the process of decision-making in these areas?

Key words: Bulgarian village, risks, challenges, immigrants

Според Хайдегер ние всички сме “*артисти и надзиратели*” на Божията сцена. Човешкото “надзирателство” се проявява, когато се сблъска с трудности, препятствия, кризи и проблеми. Фокусирането ни върху въпроси за целта на творението, съществуването на душата, чувството за вина, безсмислието говори за криза на индивидуалност, свързана с криза на ценностите.

В резултат на деколонизацията, Европа изпада в неловка ситуация да се превъплъщава от ролята на доскорошен хегмон колонизатор в ролята на гостоприемнен домакин, който не просто трябва да приеме потоците чуждоземци, но и да ги опознае, интегрира и социализира по възможно най-добрия начин. При разширението на ЕС на изток основната маса кандидат имигранти идват от Централна и Източна Европа (ЦИЕ), където равнището на икономическо развитие е по-ниско. БВП на глава от населението в тези страни, преизчислен на база паритет на покупателната способност, представлява по-малко от 40% от средния показател за ЕС.

През последните години се наблюдава засилване на имиграционните потоци към по-развитите райони, за което допринася незавършилият процес на икономически реформи и структурно преустройство на промишлеността и селското стопанство в страните от ЕС. Приемането на правила, предимно в западноевропейската икономика, затруднява конкурентните възможности на компаниите от ЦИЕ на фона на общия

европейски пазар. В условията на слабо развити пазарна структура и банков сектор и лишени от национална опора, тези компании нямат опита и ресурсите да издържат на западноевропейската конкуренция, както на външния, така и на вътрешния пазар. Противопоставянето между страните от т. нар. Нова Европа и страните от Старата Европа е последица от агресията на световните геополитически интереси.

Обстоятелствата се усложниха допълнително, когато се установи, че повече от две трети от имигрантите, дошли от Азия и Африка, изповядват исляма. В новите имигранти европейците съзряха заплаха, идваща не толкова от *глобалната миграционна криза* (global migration crisis) за която предупреждава Myron Weiner (Weiner 1995: pass), колкото от исляма. В милионите прииждащи мюсюлмани европейците припознаха не хора, търсещи по-добри условия на живот, а стар средновековен враг, намерил удобен случай да се завърне и да наложи своята религия посредством *хиджра* (араб. език *Hijra* – разпространение на исляма чрез преселение, миграция). Ако в началото на наплива от работна ръка се гледа с подозрение, поради различната расова и етническа принадлежност, то възходът на ислямските режими след Иранската революция (1979), както и в по-скорошно време – нарастващият тероризъм, насочват вниманието към факта, че *“много от тези емигранти не са просто етнически различни, но са и мюсюлмани”*, подчертава професорът по социална география С. Peach от Центъра за стратегически и международни изследвания на Университета Оксфорд (CSIS) (Peach 2007: pass).

Поради особеностите на мюсюлманските традиции, които тези имигранти „носят със себе си” в Европа, миграционното предизвикателство за кратко време се превръща в демографско. Още преди да е решила какво да прави с милионите нови свои поданици, Европа неочаквано се сблъсква с още един проблем – високата им раждаемост. Както е добре известно, вековна традиция сред мюсюлманите е да имат много деца. Причина за това са не само силните семейни връзки, определени от тяхната религия, но и дословното следване на старозаветната заповед *„плодете се и се множете и напълнете земята“*. А това определено не е по вкуса на Западна Европа. През последните няколко десетилетия Старият континент има стабилни нива на отрицателен естествен прираст. Ако тенденцията на ниска раждаемост сред европейците и висока раждаемост при имигрантите мюсюлмани продължава за по-дълъг период, много вероятно е в бъдеще това да доведе до увеличаване на мюсюлманското население в някои градски райони на Великобритания, Франция, Германия, Италия, Испания и Холандия. Неконтролируемите процеси на глобализация,

активирани някога от Запада чрез експанзивна индустриализация и модернизация, превърнаха отношенията Запад–Изток в предизвикателство за Европа. От една страна, то може да бъде определено като *миграционно* и *демографско*, доколкото неочакваното струпване на незападно население с високи нива на раждаемост в Европа поставя под въпрос нейното съществуване в бъдеще. От друга страна, това предизвикателство може да бъде наречено и *цивилизационно*, тъй като с идването на имигрантите зачестяват контактите между населения с различни култури и контрастите между архаични и свръхмодерни форми на начин на живот. Така, попадайки в рамките на европейското общество, секуларните модерни ценности се оказват в конфликт с ценностите на традиционното общество, при което на религията е отредено специално място в публичния живот. Това съжителство на традиционно и модерно започна все по-често да се наблюдава не само в границите на отделна европейска държава, но нерядко и в рамките на по-големи градове (Париж, Амстердам). Срещата с бурките и джамиите води до развитието на националистически и ксенофобски движения и партии.

Днес България е изправена пред сериозни външни предизвикателства, които са част от приоритетните сфери на действие съгласно *“Ориентирите от Тампере”* (Tampere Milestones) – организирана престъпност, имиграционна политика и предоставяне на политическо убежище. В контекста на тези предизвикателства тя се сблъсква с ислямския фактор, независимо че живее от векове със собствено мюсюлманско население. България, подобно на Европа, се сблъсква с настъплението на радикален ислям, а след кризата в Сирия и с голям бежански поток. На територията ѝ, легално или нелегално, в търсене на работа или на транзитен коридор за Европа, навлизат мюсюлмани с неизяснена за самите тях религиозна идентичност и самосъзнание. Те попадат в среда, в която не действат законите на шариата и трябва да се нагаждат като малцинство, подложено на неизбежната пропаганда срещу исляма от една страна и опитите за влияние на различни фундаменталистки групи, от друга. Сблъскват се и с християнско мнозинство, силно неустойчиво в социално-икономически план, изпитващо затруднения със собствената си културна идентичност.

Повече от 5 000 бежанци със семействата си са преминали границата през последния месец. Съгласно идеята за съблюдаване правата на имигрантите (чл. 12 и 13 от Договора за Европейски общности и чл.6 от Договора за Европейския Съюз), българското правителство отпуска средства за пребиваването им на територията на страната, както и за обучение по български език, за да могат децата на бежанците да учат в български училища. Свободата на предвижване на хора в рамките на ЕС е едно

от основополагащите условия провъзгласени от Римския договор. Но понятието *“свобода на придвижване”* в условията на развиващото се информационно общество предполага защита не само на личния живот на човека, но и защита на информацията за неговата личност, което налага запазване на баланса между обществена сигурност и защита на персоналната информация от разгласяване. По-голямата част от бежанците не са сирийски граждани, а криминален контингент от Северна Африка, с предварително унищожени документи.

Кметът на Розино изтъкна като аргументация, че това е етнически чисто българско село, ерго българите не искат в него мюсюлмани. В селото има джамия и автохтонно мюсюлманско население, така че мюсюлманите там няма да са новост. Но кои от кметски страхове всъщност са оправдани?

Гранична полиция има идея, част от сирийските бежанци да бъдат заселвани в опустели български села и махали в района на Родопите. Така те щели да съживят тези райони. И това на фона на силно обезлюдени български села, демографска криза, българска общност, която става все по хетерогенна, а според образователните индикатори – все по-малко способна. и изкупуване на земя от богати саудитци, китайци и други неизвестни инвеститори. Кой купува? Пенсиониралите се в Турция, добре обезпечени, но изпитващи носталгия по родината български-турци изселници. Те купуват земя или къщи в изцяло български населени места, инвестират там където няма турско население (Своге, Мездра, Ботевград). Същевременно са запазили родните си къщи и места. В Кърджалийско инвестират уж бизнесмени, зад които обаче стоят нечий други интереси. Купуват българска земя и имоти, защото българските турци не продават нито къщи, нито земя, дори да се рушат или хората отдавна да са се изселили оттам. Този район все повече се обезлюдява откъм българско население по различни причини – бедност, липса на работа и образование, търсене на по-добри перспективи, зависимост от турски работодатели.

Проблемите, свързани с ислямски имигранти, независимо в коя част на Европа са регистрирани, са сравними:

- раждаемост по-висока от средната
- зависимост от социални помощи по-висока от средната
- интеграция на трудовия пазар по-ниска от средната
- сегрегация с тенденция за образуване на паралелни общества
- нарастваща религиозност с тенденция към традиционните, фундаменталистски течения в исляма, по-висока от средната

- престъпност (от обикновено насилие до терористични заплахи и действия), по-висока от средната

Битуващата в Европа увереност за тяхната възможна интеграция и споделяне на западната ценностна система, както и че разликите ще се заличат след 2 или 3 поколения се проваля с гръм и трясък. Точно обратното – при тях и тяхното потомство се наблюдава засилваща се тенденция към разграничаване в културно и пространствено отношение. Европейската социална система спъва интеграцията на трудовия пазар и улеснява капсулирането в групи, на разноси на европейските обществени фондове. Традиционните авторитарни семейни структури си остават запазени. Социалният натиск върху момичетата и жените да носят забрадки, да се покриват и да се обличат според традициите си нараства и външното отграничаване от мнозинството в обществото става все по-видимо. Последствието е, че във всички засегнати европейски страни нараства агресията на автохтонното преобладаващо население към чуждата група население, която е зависима от общественото социално подпомагане в степен, по-висока от средната. И България не прави изключение в това отношение. На територията ѝ навлизат хора изповядващи различен от нашия ханефитски ислям, които рушат вътрешните устои и баланс на нашата мюсюлманска общност, на фона на липсващ мониторинг на границата по религиозен признак и интеграционна политика, действаща на сяло. Или заради мюсюлманската имиграция и растящото влияние на ислямистки религиозни течения, ние се оказваме конфронтирани с авторитарни, закостенели, а също и антидемократични тенденции, които поставят на изпитание не само собственото ни самовъзприятие, но представляват и директна заплаха за стила ни на живот.

Ако процентът на раждаемост при имигрантите се задържи постоянно по-висок от този на автохтонното население, то след няколко поколения, не само селата ни, но държавата и обществото ще бъдат предадени в ръцете на имигрантите.

Като цяло липсва стратегия с нужните индикатори насочена към общ профил за хора с имигрантско минало – образование, трудов пазар, престъпност, зависимост от социални помощи, които не се диференцират по регион на произход и народност. Липсват данни и за различната раждаемост при различните имиграционни групи и свързаните с тях демографски импликации. Липсата на такава диференциация явно е умишлена, защото дискусиата дали културните различия между имигрантските групи се отразяват на желанието и способността за интеграция, е политически нежелана.

Едва ли се е сбъднала надеждата на европейците, че интеграцията на мюсюлманските имигранти в сферата на образованието, трудовата заетост и езика ще

Ако няма как да обхванем и контролираме религиозното многообразие на пристигащия в България имигрантски поток, ще трябва да приемем нарастването на едно културно различно малцинство, което няма нашите критерии за толерантност и се възпроизвежда повече отколкото населението ни. А на фона на циганските ненаказани набези над самотни стари хора в опустяващите села на България, увеличаване на насилието и престъпността поради други фактори е повече от стряскащо и нежелано за българите.

Литература

-

Гл. ас., д-р Красимира Трендафилова, ИИОЗ-БАН

Продажбата на села – оцеляване или фалит?!

(нови идеи и стара реалност)

Понякога развитието на обществото ни поднася изненади: идеи, които ни се струват абсурдни или кошунствени започват да звучат реално или се оказват спасителен пояс за нещо.... Може би така ще се случи и с идеята за продажба на села?! На някого може да му звучи като кошмар от средновековието, но нищо чудно това да се окаже спасителен проект за цели селищни системи и природни ресурси, да ни върне назад към природата, да спомогне за запазването на екологичното равновесие.

За таз-годишната конференция реших да направя един импровизиран контент-анализ затова:

цяла сутрин четох стари вестници...

или по-точно се рових из Интернет, както е модерно... по този начин прегледах редица статии, посветени на продажбата на села. Методът контент-анализ има своите ограничения - в случая не претендира за представителност, но може да ни даде представа за това какви идеи относно продажбата на села витаят в публичното пространство. Прегледът на поява на информацията обхваща последните три години (2011 – 2014). Какво установих:

Публикациите по селската тематика са относително малко, темата за продаване на цели села все пак е застъпена, макар, че се губи сред обявите за имоти в селата, най-вече в курортните села. Все още тази тема е в контекста на сензацията, но се срещат и статии с опит за анализ.

Какво можем да прочетем в най-интересните публикации по темата? Отначало се започва със сензации в други страни:

“Села за продан - хит в Испания” – репортаж за села в Испания, обявени за продан в Интернет, на цена около 128 хиляди евро; според брокерите има желаещи – основно хотелски вериги или предприемачи, но също така и някои по-богати хора, на които една къща не им стига; става ясно, че дори и един българин си е купил село в Испания.

Също в Испания около 60 села се предлагат за продан, а над 3000 изоставени села нямат необходимите документи и не могат да бъдат продадени. “От едно село лесно можете да стигнете офиса си в Мадрид, Барселона или Лондон, защото днес имотите са достъпни и с добри пътища, намират се в близост до летища и са снабдени с всички удобства, които можете да намерите в големия град” _ твърди Рафаел Каналес, говорител на компания за продажба на земеделски имоти. Става ясно, че се предлагат около 40 села, като най-евтиното е за 59 000 евро – за три къщи и няколко селско стопански постройки (продажната цена е доста по-висока). В Германия също се предлагат за продан села, като за 55 000 евро може да се купи 14 дка земя, езеро и няколко древни хунски гроба. Интересът е най-вече от хотелски и туристически вериги; във Франция също се продават села, например, село с 150 души за 520 хиляди евро било закупено от южнокорейски фотограф и художник, който планира да го превърне в “екологично и културно селище”. Много от селата са с ипотекирани плодородни земи и градини, които кметовете са ипотекирали, за да теглят заеми; така, че фактически ги продава банката. (www.profit.bg, www.temadaily.bg, www.vesti.bg) (www.facti.bg)

В Англия обявяват цяло село за продан за 42 млн. евро в Девън, село Бантъм – 40 къщи с хубава гледка към морето, собственост на голяма имотна компания, която е предупредила наемателите, че го обявява за продан жителите на селото са притеснени какво ще стане с тях, някои живеят в селото повече от 60 години. (www.trud.bg) — (12.11.2013).

Не остава назад и България - обявено в интернет за продан е и село Черно поле, Видинско, заедно с крадците от цигански произход; жителите му казват: “по-добре да сме продадени, за да се охранява по някакъв начин това село. Не можем вечно да живеем под напрежение, тук трябва да си като войник на пост...”. Оказва се, че жителите са съгласни да ги продадат, само и само да ги спасят от набезите на крадците. Не е ясно само, че на каква цена ще стане това.... (www.novanews.bg) (28.01.2014).

Вестник “Новинар” (27 март 2014) апелира за “ИТ възраждане на българското село”: запознава ни с идеята на един програмист да се заселят програмисти в селата по лозунга: “Купи село, създай по-добро място за живеене в България”, част от кампанията в социалните мрежи за ориентация към българските стоки “Купувайте повече български стоки”. Целта е да се съберат на едно място идеи как родните села да бъдат съживени.

Професията програмист дава възможност за работа от която и да е точка на света, стига само да има постоянен (стабилно електрозахранване) ток и добра интернет връзка. Идеята на Иван Куков (според него напливът към големите градове и

пренаселването им е резултат от липсата на работни места за младите в село), се ражда спонтанно - хора с професии, които могат да се упражняват дистанционно, да купят къщи в малките населени места, да се преселят и работят там. Специалистите в ИТ индустрията са добре информирани и имат висока обща култура, много от тях с радост биха комбинирали работното си ежедневие с някоя от традиционните селски дейности – отглеждане на животни, на пчели, градинарство. Ако се заселят 40-50 млади двойки с подобна професия на село, това ще доведе до необходимост от откриване на работни места в селата на учители, лекари; ще бъде нужна охрана на селото, още и кафенета, сладкарници, ще се създадат работни места за местните жители, които могат да обработват градините; самите програмисти ще се занимава и с нещо друго, което ще служи за релаксиране след висенето пред компютъра – градинарство, пчеларство, биоземеделие. Вече има и доста други професии, които биха могли да се упражняват дистанционно: икономисти, бизнесмени, анализатори, хора на изкуството и други.

“Когато 50 човека се заселят, безлюдното или слабо населено дотогава село ще стане активно. Ще си го облагородят, ще почне да го посещава докторът..... малко повече оптимизъм само трябва” (Даниел Филипов, ИТ специалист)

“Преди три години се завърнах в родната си къща в с. Гърляно, Кюстендилско на 12 км от града по пътя към границата с Македония. Изключително съм доволен от решението си въпреки, че продължавам да пътувам до града, където работя като системен администратор. Разбира се, първата ми нужда бе от добър Интернет- и след доста проучвания съм на път да осигуря добър достъп до глобалната мрежа на 4 прекрасни села в подножието на планина Осогово. Относно електрозахранването – в последната година нещата са вече значително по-добре. Детски градини за съжаление няма, но пък учениците се превозват с хубави жълти автобуси. За здравеопазването не ми се говори, въпреки, че преди години във всяко от селата имаше здравна служба, а това е минало. Все пак областния град е на 20 км и пътищата са добри.” - споделя друг компютърен специалист. (Валери Иванов)

Младежи вече обитават и пустеещото родопско село Гудевица, за да са сред природата и да се занимават с биоземеделие. Ентусиастите отглеждат в градините си редки и защитени растения, а на доброволни начала правят ремонт на библиотеката и местното читалище” (*всички тези идеи могат да се прочетат във в. “Десант” – 4 април, 2014: “Програмист предлага да направи цяло ИТ село”*).

Друга идея за спасяване на хората в селските райони е туризъм от ново поколение - екотуризм – търсят се за покупка или ползване земи до 50 дка, до 1000

лева на декар; идеята е къмпинг- туристи да къмпингуват и да се грижат, да опазват и възстановяват определени територии, плащайки наем за това, за период от 3 до 5 месеца. (www.burgasutre.bg) (24 март, 2014).

България е на едно от последните места в Европа по достъп до глобалната мрежа – само 56,5% от домакинствата ползват Интернет- (В ЕС – средно 79%). Не става дума за ниска компютърна грамотност; над 90% от децата между 7 и 18 години редовно ползват интернет; в селата прокарването на добра връзка е нерентабилно поради малкия брой потребители (в слабо населени места - 44,8% от населението ползва интернет, докато в гъсто населените места този процент е 67,8% - една доста значителна разлика от над 20%).

Понастоящем, според официални данни в България 172 села са напълно обезлюдени, над 1000 са с население между 10 и 50 човека, като тенденцията е да преминат и те към категорията на селата без население; средната продажна цена на къщите там е 1000-6000 лева, (нищо цена за един компютърен специалист!!), а на земята 100-200 лева в планините и над 300 лева – в равнинни села. Средната рента на земите по данни на НСИ за 2013 е между 16 и 58 лева. (www.fermera.bg (27 март 2014), (www.nsi.bg)

От сайтовете за продажба на имоти става ясно, че стара къща на село може да се купи на цена от 3-4000 евро до около 30-35 000 евро; по-скъпите са близо до големи градове или имат добра комуникация с тях; подобна покупка е рекламирана от брокерите като “добра инвестиция”. (www.imoti.bg)

Друга категория статии за селото във публичното пространство са тези с песимистично или криминално звучене: става въпрос за значителен брой имоти и земи в две села, купени от мастит бизнесмен с неясен произход на парите. Обсъждат се проблеми и с неясните собственици на фирми за арендуване на земя, за мафиотизацията на селата. – тези статии са относително малко -под 10% от всички статии за продаване на села, въпреки че проблемите са изключително важни. (www.monitor.bg)

Публикациите, появяващи се в публичното пространство за селата, можем да разделим следните групи:

информативни публикации с положително звучене: романтични описания на селата, носталгия, природни красоти;

информативни публикации с негативно звучене: отнасят се главно до тежкия и скучен живот на село и проблемите с крадците;

публикации, които се опитват да анализират обективно проблемите на селата.

Във някои от тези статии се съдържат доста добри идеи за евентуалното възраждане на българското село, а и на селото изобщо в света, тъй като обезлюдяването на селата не е само български проблем; например идеята за заселване на ИТ специалисти в селата. За един компютърен специалист (респективно добрата заплата, която той получава), не е проблем да си купи къща с двор на село и да направи необходимите му подобрения; в много от селата вече има Интернет- връзка с добро качество, тъй като не е натоварена. Вярно, че идеята на няколкото заселили се в селата компютърни специалисти е не е изпитана докрай, надеждите им бабите да им гледат градините също се налага да бъде преосмислена (просто бабите вече са много стари и едва ли стават за градинарки!), но все пак заслужава внимание. Друг шанс за възраждане на селата са заявления интерес към селския и екологичен туризъм, към желанието да се развива биоземеделieto. Разбира се за всичко това са необходими добри пътища, комуникации и усилия за доближаване на селския бит до градския, мерки за повишаване на сигурността в селата.

Правят впечатление и появяващите се напоследък информации, че в други европейски страни (Полша, Гърция, Румъния) се забелязва увеличаване на селското население. В Гърция около 1,5 милиона гърци смята да се върнат на село заради рецесията, 2/3 от тях имат университетска диплома, а над 50% са под 40 години; те се ориентират главно към биоземеделieto, отглеждането на гъби и производството на зехтин.(www.profit.bg).

За Полша също има данни за увеличаване на селското население. Очевидно става въпрос за добро усвояване на еврофондовете, което в България все още куца. Вероятно за това допринасят и все повече набиращите популярност екологични движения и стремеж да се консумира екологично чиста храна, което дава тласък на определени селскостопански производства. Очевидно по тези проблеми у нас не се работи достатъчно ефикасно; едва ли причината е в липсата на хора, желаещи да се занимават с подобни дейности.

Според Пьотр Новак, социолог в Ягелонския Университет в Краков, от близо 1,4 млн. ферми почти 1/3 бездействуват, докато други 250 000 осигуряват 80% от полската земеделска продукция; средната площ на стопанствата се е увеличила от 7,5 ха на 10,5 ха по данни на земеделското министерство; населението в селата също се увеличава. Полското селско стопанство е във възход – задоволява вътрешния пазар, разширява износа, усвояват се средства от еврофондовете. Всичко това в една държава, която има

доста по-неблагоприятен климат за растениевъдство от България! (Там зеленчуците са целогодишно под оранжерия!) (www.zemi.bg).

Идеята за продажба на селата на пръв поглед звучи фрапиращо, стряскащо и кошунствено, но само на пръв поглед; според мен това явление вече „чука на вратата“ и по стара българска традиция се очертава да ни свари неподготвени. Може би не е толкова кошунствено да се продават села, ако това ще доведе до тяхното укрепване. Разбира се, необходима е някои законодателни промени и цялостна политика за развитие на регионите, без популизъм и изхвърляне. Едва ли е икономически и екологично изгодно и целесъобразно да се съсредоточава населението в два или три големи града, в същото време много села с чудесна природа и просторни къщи с градини за живеене, с потенциални възможности за добро развитие на селското стопанство да се обезлюдяват и да стоят празни.

Кои са потенциалните купувачи на селата:

- фермери и бизнесмени с бизнес свързан със селското стопанство и преработка на продуктите от него;
- специалисти с професия, която може да се работи дистанционно, хора на изкуството;
- личности с екологична нагласа, предполагаща близост до природата, привърженици на природосъобразен начин на живот;
- компании за продажби на имоти;
- големи хотелски и туристически вериги за развитие на нетрадиционен туризъм;
- кооперации, които искат да развиват не само традиционни селскостопански, но и допълнителни дейности.

И така, идеите какво се прави за оживяване на селата, почерпени от публикациите във вестниците, могат да се обобщят така:

- идеи за селата като екологично чисто и добро място за живеене;
- разработването им като места за живеене или временно пребиваване на определени социални групи;
- идеи за превръщането им в почивни комплекси за отдих;
- развиване на нестандартен туризъм в селата, като туристите да помагат за отглеждането или изработването на нещо;

- развиване на типично селските производства и дейности.

Разбира се, не липсват и някои слабости на тези идеи: само доброто желание да се живее близо до природата не е достатъчно, трябва уви, и добри пътища, добри комуникации, медицинско обслужване, инфраструктура, увеличаване на сигурността в селата, създаване на възможности и удобства за възрастните хора. Също и идеята на компютърните специалисти бабите и дядовците на село да им гледат градините не ми се вижда много реалистична – тази работа просто не е за възрастни хора!

Практическото осъществяване на някои от тези идеи крие реални опасности за селото: не е ясно ако някой изкупи голяма част от землището на едно село, какво ще стане със жителите му, макар и малко на брой; след масовите набези от крадци сега има опасност от мафиотизация на селата и завладяването им от бизнесмени със съмнителен произход на финансите. Според мен са необходими спешни законодателни мерки, които да регламентират отношенията между едрите собственици на имоти и жителите на селата, както и между самите жители на селата; също така и да се предотвратят кражби и спекула със имотите на нищо неподозиращи хора. В известен смисъл тези промени могат да доведат до улесняване на евентуални сделки, но също така да регламентират по-нататъшните отношения, не както е в момента в много села – всеки в селото си прави каквото си иска! Защото публична тайна е, има населени места, където самозабравили се богаташи правят каквото си искат, заграждат и завладяват селата и така ги превръщат в собствени феодални владения; там непрекъснато и отдавна ескалира напрежение, което може да има опасни и непредвидими последици. Така, че опасностите от мафиотизация и своеволия в селата са съвсем реални, належащо е да се вземат законодателни меки, регулиращи продажбата, взаимоотношенията със жителите и управлението на нивите и селскостопанските постройки, за да не се допусне насилствено изселване на традиционното за селото население. Няколкото законодателни инициативи в тази насока (например за отнемането на нивите на регистрираните в офшорни зони фирми, те да нямат право да купуват българска земя), съвсем не са достатъчно. ([www.standartnews](http://www.standartnews.com/bg/biznes-zemedelie) /biznes-zemedelie, 27 .03. 2014)

Мисля, че като логично следствие от досегашния ни анализ бихме могли да направим следните препоръки:

- изработване на цялостна ефективна и ефикасна стратегия за развитие на регионите и в частност на селата;
- предприемане на законодателни инициативи за необходимите промени, стимулиращо по-голяма инициативност и предприемчивост в селата;

- по-рационално усвояване на парите от Европейските фондове и на другите финансови средства за селата.

В заключение: мисля, че усилията за спасяването и запазването на селата си струват, защото това ще доведе до запазване на природата, по-чиста и екологична храна за всички нас, ще намали презастрояването на градовете и съсредоточаването на големи маси хора там, с всички негативни последици от това; ще осигури едно по-равномерно и устойчиво развитие на регионите; България не е толкова голяма, че да си позволим да обезлюдяваме цели райони.

Литература:

Трендафилова, Красимира, 2013 “Селската кооперация в България – оцеляване по време на криза”, В: „ Спомен с бъдеще“ (размисли за селскостопанската кооперация в България), съст: Галина Колева, научен редактор: Веска Кожухарова-Живкова, изд. „Аля“, Троян,

Трендафилова Красимира, 2014, – Завръщане към селото – надежди, излъгани очаквания и сурова реалност (празни мисли на един празен социолог)„Дългото пътуване към селото”съст: Галина Колева, научен редактор: Веска Кожухарова-Живкова изд. „Аля“, Троян

XX

Гл. ас. д-р Цочо Златков, ИИОЗ-БАН

БЪЛГАРСКОТО СЕЛО – ПОСТОЯННИЯТ ГУБЕЩ

За всички нас е ясно, че градът и селото са двете основни структури на обществото в поселенческият му аспект. Те са двете негови основни подсистеми в социетален мащаб – функционално свързани, взаимодействащи си и взаимозависими. След като е така, за да може цялостната система да функционира нормално, то би трябвало между тези две подсистеми да има определен баланс. Независимо от това, че урбанизацията може да се смята за императив на развитието на човешката цивилизация, с нейното развитие, обаче, постепенно този баланс между двете основни подсистеми постепенно е бил нарушаван и вече може да се смята, че в глобален мащаб вече той не съществува. От кой момент нататък се е установило това състояние, е тема на друго изследване и то от полето на историците на цивилизацията. Но накратко може да се

приеме, че това е факт с утвърждаването на капиталистическите производствено-икономически отношения (може естествено да се твърди, че и при феодализма феодалите са експлоатирали селячеството). Така че, използвайки марксистката терминология, от тогава градът експлоатира селото, може и така да се каже.

Екстраполирайки този сегашен общ тренд на задълбочаваща се дебалансираност на отношенията между града и селото, може да се очаква, че човечеството ще бъде съсредоточено в огромни урбанистични мегаполиси с десетки или стотици милиони жители, заобиколени от площи от хидропонични на няколко реда или етаж оранжерийни конструкции с няколко реколти годишно, където целият цикъл от засаждане, растеж събиране и т.н. на реколтата ще се извършва напълно автоматизирано и съответно в един момент от бъдещето селото фактически ще изчезне като функционална пространствено-поселенческа структура. Така че селото в глобален мащаб е в криза и тук българското село не прави изключение в това число.

Но да се върнем малко към нашата история. След освобождението, когато България бързо се изгражда като модерна държава, първите удари върху нашето село са следствия на поредицата от войни – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна войни. И това се изразява най-напред пряко – като човешки загуби, което нарушава джендер и възрастовата (известно е, че на война отиват млади мъже и големите човешки загуби винаги са именно сред тази категория) структури на нашето село. В последствие щетите за нашето село се изразяват по-опосредствано. Първо, като следствие от откъсването на значима част от територията на България, с което се нарушава функционалната цялост на нашите икономически западни погранични райони¹⁸ и второ като следствие от жестоките репарационни условия наложени на България от Ньойския договор, който фактически заробва България, а от там и българското село. Така или иначе българското село се съвзема и през 1939 г. то вече е на челните места не само на балканите (например броят на овцете е надхвърлял 30 милиона при около 6,5 милионно население, а сега положението е съвсем различно). По-късно през годините на Втората световна война българското селско стопанство е снабдявало немските войски на източния фронт с храни и други продукти – например

¹⁸Като пример, баща ми е имал чичо търговец на животни, на месо, касапин в Трънска околия и той ми е разказвал как след анексирането на голяма част от тази околия чрез предаването и на Югославия, почти целият поминак на чичото на баща ми е бил унищожен.

кожухови елеци за войниците. Така или иначе Германия по някакъв начин е заплащала тези продукти, ако не в твърда валута, то поне с техника, оборудване, оръжие и друго, така че и нашето село не е било на загуба.

По-нататък хронологично, след Втората световна война с установяване на нова политическа и обществено-икономическа система у нас турболенциите за нашия аграрен сектор произтичат от установяването на новата политико-икономическа система и това главно по две линии – първо, поради колективизацията (за това достатъчно много е писано) и второ, като следствие от рязката от сталински тип, с уклон върху тежката индустрия индустриализация, което беше буквално демографско торнадо, преминало през нашите села, изсмукало значителен човешки ресурс от нашето село (да си припомним такива филми като „Матриархат“, „Селянинът с колелото, „Дърво без корен“ и др.). Като основни следствия от тези процеси посредством силните миграционни движения и то в една посока се получиха: първо, голям дисбаланс между градското и селското население и второ - силното деформиране на демографската структура на българското село както в полов и възрастов, така и в образователен аспекти. Затова бяха въведени определени компенсационни механизми на периодически (главно при събиране на реколтата) захранване на селото с човешки трудов ресурс под формата на различни бригади, предимно младежки – ученически и студентски.

Така или иначе социалистическото ни селско стопанство работеше по определен начин и постигаше своите върхове в периода от края на 60-те до края на 70-ти години на миналия век, като през 1972 или 1973 година България задмина Италия по износ на домати. България снабдяваше както бившия Съветски съюз, така и източноевропейските социалистически страни освен със значителни количества плодове и зеленчуци, така и с пилешко месо (България в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ – СИВ), да не говорим за огромните количества вино и други спиртни напитки; тютюневи изделия и др, които изнасяхме за тогавашните социалистически страни¹⁹. Не само това, страната ни изнасяше агнешко месо за целия

¹⁹Бил съм свидетел още като дете в продължение на дълги години България беше основният снабдител на плодове и зеленчуци за тогавашните централно европейски социалистически страни (с определено изключение на Унгария, която имаше собствено градинарство и то благодарение в исторически план на българските градинари, но плодове като за праскови и дини България беше един вид производител-монополист) и как се приемаха тези продукти от хората там – като пускаха нашите домати, праскови или грозде, това беше празник за хората. Тогава съм бил свидетел как се продаваха нашите дини на резани, което беше за мен еден вид шок – кой купуваше тогава в България резан от диня. Това сега вече е факт..

близък изток, изнасяше месо и месни консерви като „Лънчън миит“, „Чопед порк“ други за западни срани и това бяха продукти с много високо качество.

За съжаление след това българското селско стопанство понесе удар чрез създаването на така наречените Аграрно-промишлените комплекси (АПК). Те бяха стопански организации в [Народна република България](#). АПК бе изграден на териториален принцип - община през [1970](#) г. В редки случаи в една община са функционирали две АПК. В началния етап (1970-[1974](#)) АПК е "доброволно" обединение на [ТКЗС](#) и има минимален административен и консултативен състав, без да оказва пряко влияние върху икономиката на съставните стопанства. От [1975](#) г. е отнета икономическата самостоятелност на ТКЗС и те са превърнати в Производствени стопанства към АПК - по едно за населено място (село, град) или за няколко съседни населени места. В началото на [80-те](#) години производствените стопанства са преименувани на производствени бригади, което води до още по-голяма централизация на управлението. Постепенно изборът на председатели на стопанствата (бригадите) от кооператорите и работещите е изместен от назначаване. Тези организации бяха несвойствени както за традициите на нашето село, на манталитета на нашия селянин, така и на географско-регионалната специфика на нашето земеделие и поради това се оказаха не само неудачни, но и навредиха в значителна степен на нашия аграрен сектор.

По-нататък, с настъпващата обща криза на социализма от края на 70-те години на XX век нашият аграрен сектор започна да губи сили. Все повече намаляваха и не достигаха средствата за нови инвестиции чрез техника и оборудване, суровини и материали за селското ни стопанство и всичко това постепенно се отрази пагубно на аграрния сектор и го доведе до дълбока криза към края на 80-ти години на XX век.

След това дойде нова смяна на системата. Новата трансформация не само че не спря кризисните процеси в нашето село, но и ги задълбочи (но за това е говорено много, включително и от мен на една от предишните конференции).

Последният голям удар нашето село и селско стопанство получиха след приемането ни в Европейския съюз, колкото и абсурдно това може да звучи, но за това ще се пише по-нататък. Тук само ще посоча, сигнализирам най-основните основания за това твърдение. Първо, поради лошите условия по отношение на селското ни стопанство, договорирани преди приемането ни в Европейския съюз, тук основното е, че българският селскостопански производител получава и ще получава още дълги години в пъти по-ниски субсидии в сравнение с колегите му от останалите страни от ЕС за едни и същи производства и продукти. Второ, това

са тромавите и бавни процедури за приемане и одобряване на предложенията за подпомагане на фермерите от една страна и голямата продължителност във времето на изплащане на субсидиите по отношение на датата на подаване на заявленията – от друга, а на всички ни е известно колко важно е именно по отношение на селскостопанската продукция финансовите средства да не се бавят, защото такова забавяне често е фатално за това производство. Трето, както реално се получи у нас, от всичките средства от евроръюза за нашето селско стопанство 90 на сто от тях отиват в касите на 10 процента от всичките ни селскостопански производители и това са съвременните български „латифундисти” – големите арендатори-производители на зърнени култури, коете, ако се задълбочи във времето, ще превърне нашето селско стопанство в монокултурно.

XX

гл. ас. д-р Петрана Стойкова
Югозападен университет „Неофит Рилски”

„БЯГСТВОТО” ОТ СЕЛОТО В ОБЛАСТ БЛАГОЕВГРАД

Blagoevgrad District is one of the 28 Districts in Bulgaria. It is the sixth largest district in the country (the number of the permanent population) with a relatively good demographic structure.

The data from the last census in Bulgaria to 01.02.2011 compared with those of 2007 (provided by the National Statistical Institute) in each of the villages located in the Blagoevgrad District show that just for four years the population in the most villages decreased. Population decline is mainly in the Christian villages. In most villages with wholly or predominantly Muslim population there is an increase in their population.

The demographic picture is good only in the villages where live Bulgarian Muslims and Roma because of their cultural peculiarities, little migration and high birth rates.

Данните от официалните преброявания на населението в България през последните 110 години ясно показват динамичната промяна по посока на урбанизация (продължителен процес на нарастване на броя, ролята и големината на градовете) на страна (Таблица 1)²⁰.

²⁰http://alpharesearch.bg/bg/bulgaria_danni_i_fakti/naselenie.html. За сравнение в исторически план - понастоящем съотношението градско към селско население в България е същото, каквото е било съотношението в една от най-бързо развиващите се индустриални страни в Европа - Англия, но в началото на XX век.

Таблица 1

Години на преброяванията	Общо (в хиляди)	Относителен дял на градското население
1900	3744	19.8%
1905	4036	19.6%
1910	4338	19.1%
1920	4847	19.9%
1926	5479	20.6%
1934	6078	21.4%
1946	7029	24.7%
1956	7614	33.6%
1965	8228	46.5%
1975	8728	58.0%
1985	8949	64.8%
1992	8487	67.2%
2001	7929	68.9%
2011	7364	72.8%

Област Благоевград е една от 28 области в България, в която съотношението градско-селско население към 2011 г. е сравнително добро. Относителният дял на градското население в областта е 59 % и тя дели шесто място с област Враца по най-голям брой селско население (*Таблица 2*)²¹.

²¹Пак там.

Таблица 2

ОБЛАСТИ	Население в абсолютни числа	Брой на общините	Градско население	Естествен прираст на 1000 души
Благоевград	323552	14	59%	-2.1
Бургас	415817	13	75%	-3.0
Варна	475074	12	84%	-1.5
Велико Търново	258494	10	69%	-7.9
Видин	101018	11	63%	-15.2
Враца	186848	10	59%	-9.9
Габрово	122702	4	82%	-9.7
Добрич	189677	8	69%	-5.7
Кърджали	152808	7	42%	-2.6
Кюстендил	136686	9	69%	-10.8
Ловеч	141422	8	62%	-9.7
Монтана	148098	11	64%	-12.3
Пазарджик	275548	11	62%	-4.6
Перник	133530	6	79%	-11.3
Плевен	269752	11	66%	-9.6
Пловдив	683027	18	74%	-3.8
Разград	125190	7	47%	-6.4
Русе	235252	8	77%	-8.1
Силистра	119474	7	45%	-7.7
Сливен	197473	4	66%	-2.0
Смолян	121752	10	55%	-6.4
София-град	1291591	1	95%	-1.1
София-област	247489	22	61%	-8.1
Стара Загора	333265	11	72%	-5.5
Търговище	120818	5	54%	-5.6
Хасково	246238	11	72%	-6.6
Шумен	180528	10	63%	-4.8
Ямбол	131447	5	70%	-7.0
Общо	7364570	264	73%	-5.1

Според броя на постоянното население област Благоевград е шестата по големина област в страната. От данните в Таблица 2 става ясно и, че тя е една от областите със сравнително добра демографска структура.

В предвид задълбочаващата се демографска криза в българското общество, намаляващото селско население, влошената му социална структура и изчезването на редица села, все още високия дял на селското население в област Благоевград дава основание за по-задълбочено анализиране на „бягството от селата” в тази област.

Данните от последното преброяване в България към 01.02.2011 г. сравнени с тези от 2007 г. (предоставени от Националния статистически институт (НСИ)) показват, че

само за четири години в повечето села в областта има намаляване на населението, като това намаляване, обаче е основно сред християнското население. В повечето села с изцяло или преобладаващо мюсюлманско население се наблюдава точно обратната тенденция, а именно увеличаване на техните жители.

От общо 14-те общини на област Благоевград, в половината от тях населението е смесено от към религиозен състав. Културните особености и икономическото развитие се оказват водещите фактори за „небягството“ на селските жители от родните им села.

По-долу, в отделни таблици за всяка община е представен броя на населението през 2007 г.²² и 2011 г.²³ във всяко едно от принадлежащите към тях села, заедно с религиозната принадлежност на жителите на тези села²⁴.

В общините Кресна, Петрич, Разлог, Сандански, Симитли и Струмяни за разглеждания период е регистрирано категорично намаление на селското население. Това са общини почти изцяло с християнско население (основно източно-православно)²⁵ (Таблица 3).

Таблица 3

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
КРЕСНА	5441		
ГР.КРЕСНА	3470	3571	християни
С.БУДИЛЦИ	-	-	
С.ВЛАХИ	5	7	християни
С.ГОРНА БРЕЗНИЦА	564	729	християни
С.ДОЛНА ГРАДЕШНИЦА	661	703	християни
С.ЕЗЕРЕЦ	5	8	християни
С.НОВО СЕЛО	-	-	
С.ОЩАВА	66	93	християни
С.СЛИВНИЦА	599	587	християни
С.СТАРА КРЕСНА	71	76	християни
ПЕТРИЧ	54006		
ГР.ПЕТРИЧ	28902	29785	
С.БАСКАЛЦИ	82	103	християни
С.БЕЛАСИЦА	1120	1165	християни

²² Информацията за броя на населението (броя на жителите с постоянен адрес по населени места) е към 01.01.2007 и е по данни на НСИ.

²³ http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011_Age.xls

²⁴ Данните за религиозния състав на всяко едно от селата са предоставени от отец Николай Давидов. Той е дългогодишен служител в Неврокопска епархия и понастоящем свещеник в село Баничан (община Гоце Делчев).

²⁵ Населението принадлежи основно към българската етническа група. В скоби (към религиозната принадлежност) съм посочила религията, изповядвана от по-малката част от жителите на съответното населено място, както и различната етническата принадлежност на голям брой от жителите в някои селата, която вероятно определя нарастването на населението в него.

С.БОГОРОДИЦА	30	38	християни
С.БОРОВИЧЕНЕ	53	77	християни
С.ВИШЛЕНЕ	52	65	християни
С.ВОЛНО	18	35	християни
С.ГАБРЕНЕ	685	732	християни
С.ГЕГА	238	284	християни
С.ГЕНЕРАЛ ТОДОРОВ	693	749	християни
С.ГОРЧЕВО	8	9	християни
С.ГЮРГЕВО	-	-	
С.ДОЛЕНЕ	24	54	християни
С.ДОЛНА КРУШИЦА	194	207	християни
С.ДОЛНА РИБНИЦА	361	417	християни
С.ДОЛНО СПАНЧЕВО	117	125	християни
С.ДРАГУШ	32	43	християни
С.ДРАНГОВО	528	517	християни
С.ДРЕНОВИЦА	25	26	християни
С.ДРЕНОВО	107	135	християни
С.ЗАНОГА	-	-	
С.ЗОЙЧЕНЕ	43	62	християни
С.ИВАНОВО	3	8	християни
С.КАВРАКИРОВО	1536	1520	християни (и мюсюлмани, роми)
С.КАМЕНА	288	312	християни (и мюсюлмани)
С.КАПАТОВО	215	228	християни
С.КЛАДЕНЦИ	38	47	християни
С.КЛЮЧ	929	1010	християни
С.КОЛАРОВО	1880	2052	християни
С.КРОМИДОВО	150	168	християни
С.КРЪНДЖИЛИЦА	7	10	християни
С.КУКУРАХЦЕВО	46	59	християни
С.КУЛАТА	849	886	християни
С.КЪРНАЛОВО	1728	1825	християни
С.МАРИКОСТИНОВО	1283	1379	християни
С.МАРИНО ПОЛЕ	301	339	християни
С.МЕНДОВО	101	115	християни
С.МИТИНО	344	371	християни
С.МИХНЕВО	1119	1181	християни
С.НОВО КОНОМЛАДИ	158	188	християни
С.ПРАВО БЪРДО	60	89	християни
С.ПЪРВОМАЙ	3428	3397	християни
С.РИБНИК	174	193	християни
С.РУПИТЕ	1037	1081	християни
С.РЪЖДАК	270	291	християни
С.САМУИЛОВА КРЕПОСТ	-	-	
С.САМУИЛОВО	802	881	християни
С.СКРЪТ	961	1028	християни
С.СТАРЧЕВО	577	644	християни
С.СТРУМЕШНИЦА	360	362	християни
С.ТОНСКО ДАБЕ	2	2	християни
С.ТОПОЛНИЦА	760	775	християни
С.ЧУРИЛОВО	49	59	християни
С.ЧУРИЧЕНИ	167	213	християни
С.ЧУЧУЛИГОВО	184	216	християни
С.ЯВОРНИЦА	803	892	християни (и мюсюлмани)
С.ЯКОВО	85	112	християни
РАЗЛОГ	20598		
ГР.РАЗЛОГ	11960	12465	
С.БАНЯ	2857	2890	християни
С.БАЧЕВО	1617	1672	християни
С.ГОДЛЕВО	503	557	християни
С.ГОРНО ДРАГЛИЩЕ	944	1022	християни
С.ДОБЪРСКО	650	651	християни
С.ДОЛНО ДРАГЛИЩЕ	643	796	християни
С.ЕЛЕШНИЦА	1424	1425	християни
САНДАНСКИ	40470		
ГР.МЕЛНИК	217	241	християни

ГР.САНДАНСКИ	26255	26882	
С.БЕЛЕВЕХЧЕВО	1	2	християни
С.БЕЛЪОВО	5	12	християни
С.БОЖДОВО	6	5	християни
С.ВИНОГРАДИ	80	88	християни
С.ВИХРЕН	6	6	християни
С.ВРАНЯ	151	165	християни
С.ВЪЛКОВО	410	395	християни (и роми)
С.ГОЛЕМ ЦАЛИМ	14	19	християни
С.ГОЛЕШОВО	63	74	християни
С.ГОРНА СУШИЦА	28	38	християни
С.ГОРНО СПАНЧЕВО	80	105	християни
С.ДАМЯНИЦА	1312	1321	християни
С.ДЕБРЕНЕ	52	67	християни
С.ДЖИГУРОВО	715	745	християни
С.ДОЛЕНИ	3	11	християни
С.ЗЛАТОЛИСТ	19	30	християни
С.ЗОРНИЦА	92	95	християни
С.КАЛИМАНЦИ	212	245	християни
С.КАТУНЦИ	1360	1526	християни
С.КАШИНА	10	14	християни
С.КОВАЧЕВО	18	27	християни
С.КРЪСТИЛЦИ	21	28	християни
С.КЪРЛАНОВО	36	44	християни
С.ЛАДАРЕВО	32	45	християни
С.ЛАСКАРЕВО	205	206	християни
С.ЛЕБНИЦА	433	417	християни
С.ЛЕВУНОВО	694	797	християни
С.ЛЕХОВО	9	12	християни
С.ЛЕШНИЦА	769	760	християни
С.ЛИЛЯНОВО	196	204	християни
С.ЛОЗЕНИЦА	83	98	християни
С.ЛЮБОВИЩЕ	19	29	християни
С.ЛЮБОВКА	32	50	християни
С.МАЛКИ ЦАЛИМ	9	11	християни
С.НОВО ДЕЛЧЕВО	1171	1181	Християни (православни и католици)
С.НОВО ХОДЖОВО	67	99	християни
С.ПЕТРОВО	632	708	християни
С.ПИПЕРИЦА	23	28	християни
С.ПИРИН	191	225	християни
С.ПЛОСКИ	631	695	християни
С.ПОЛЕНИЦА	1220	1115	християни
С.РОЖЕН	19	18	християни
С.СКЛАВЕ	1464	1518	християни
С.СПАТОВО	110	143	християни
С.СТОЖА	122	129	християни
С.СТРУМА	598	585	християни
С.СУГАРЕВО	19	16	християни
С.ХОТОВО	99	125	християни
С.ХРАСНА	5	19	християни
С.ХЪРСОВО	245	288	християни
С.ЧЕРЕШНИЦА	46	61	християни
С.ЯНОВО	161	186	християни
СИМИТЛИ	14283		
ГР.СИМИТЛИ	6674	6828	
С.БРЕЖАНИ	790	892	християни
С.БРЕСТОВО	25	23	християни
С.ГОРНО ОСЕНОВО	15	23	християни
С.ГРАДЕВО	181	225	християни
С.ДОКАТИЧЕВО	7	10	християни
С.ДОЛНО ОСЕНОВО	1364	1444	християни
С.ЖЕЛЕЗНИЦА	368	405	християни
С.КРУПНИК	2078	2286	християни
С.МЕЧКУЛ	28	39	християни
С.ПОЛЕНА	700	793	християни
С.ПОЛЕТО	677	696	християни

С.РАКИТНА	134	137	християни
С.СЕНОКОС	40	60	християни
С.СУХОСТРЕЛ	6	17	християни
С.СУШИЦА	84	93	християни
С.ТРОСКОВО	29	17	християни
С.ЧЕРНИЧЕ	1083	1109	християни
СТРУМЯНИ	5778		
С.ВЕЛЮЩЕЦ	7	11	християни
С.ВРАКУПОВИЦА	23	30	християни
С.ГОРЕМЕ	92	127	християни
С.ГОРНА КРУШИЦА	65	86	християни
С.ГОРНА РИБНИЦА	6	10	християни
С.ДОБРИ ЛАКИ	189	235	християни
С.ДРАКАТА	165	175	християни
С.ИГРАЛИЩЕ	298	310	християни
С.ИЛИНДЕНЦИ	898	977	християни
С.КАМЕНИЦА	105	127	християни
С.КЛЕПАЛО	44	59	християни
С.КОЛИБИТЕ	3	13	християни
С.КЪРПЕЛЕВО	37	48	християни
С.МАХАЛАТА	47	54	християни
С.МИКРЕВО	2228	2204	християни (и роми)
С.НИКУДИН	106	126	християни
С.ПАЛАТ	46	56	християни
С.РАЗДОЛ	226	239	християни
С.СЕДЕЛЕЦ	32	55	християни
С.СТРУМЯНИ	960	993	християни
С.ЦАПАРЕВО	201	251	християни

В две от селата на община Кресна няма регистрирани жители за 2007 г. и за 2011 г. и само в едно от останалите седем села има увеличение на населението за четиригодишния период с 12 души (с. Сливница). Като цяло селското население в общината от 2200 души намалява и към 2011 г. е 1971 души. В самия град Кресна също е налице намаляване на населението.

В общините Симитли, Петрич, Сандански и Струмяни ситуацията е сходна.

Само в две от 17-те села на община Симитли населението се увеличава. В село Брестово броя на жителите нараства с двама души, а в село Тросково с 12. В град Симитли населението намалява със 154 (от 6828 на 6674) души, а в селата като цяло с 660 души (от 8269 на 7609).

Населението в община Петрич също намалява, както в самия общински град, така и в селата. От 56 села, в три няма регистрирани жители, а от останалите 53 села само в три от тях – с. Дрангово, с. Кавракирово и с. Първомай има увеличаване на населението.

Подобна е ситуацията и в община Сандански. Жителите на град Сандански и град Мелник намаляват, а от общо 52 села в общината, в 8 от тях има нарастване на броя на населението (общо със 163 души за седемте села, като в две от тях увеличението е с по едни човек и в едно с трима). Селското население за

четиригодишния период намалява общо с 832 души (от 14 830 души през 2007 г. достига 13 998 през 2011 г.)

Община Струмяни се състои само от села. С изключение на едно, във всички останали 20 села населението намалява.

В община Разлог се наблюдава същата тенденция. Както в общинския град, така и в седемте села на общината има намаляване на населението.

От т. н. „християнски” общини единствено в община Благоевград се увеличава селското население (Таблица 4). От общо 6281 души през 2007 г. достига 6560 през 2011 г. (нараства с 279 души). Нараства също и населението в общинския град (с 905 души).

Таблица 4

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
БЛАГОЕВГРАД	77441		
ГР.БЛАГОЕВГРАД	70881	69976	
С.БЕЛО ПОЛЕ	613	615	християни
С.БИСТРИЦА	90	120	християни
С.БУЧИНО	88	111	християни
С.БЪЛГАРЧЕВО	320	309	християни
С.ГАБРОВО	36	43	християни
С.ГОРНО ХЪРСОВО	78	71	християни
С.ДЕБОЧИЦА	15	20	християни
С.ДЕЛВИНО	56	21	християни
С.ДРЕНКОВО	91	103	християни
С.ДЪБРАВА	103	87	християни
С.ЕЛЕНОВО	189	163	християни
С.ЗЕЛЕН ДОЛ	220	186	християни
С.ИЗГРЕВ	576	485	християни
С.КЛИСУРА	28	30	християни
С.ЛЕШКО	197	245	християни
С.ЛИСИЯ	11	16	християни
С.ЛОГОДАЖ	274	221	християни
С.МАРУЛЕВО	43	49	християни
С.МОЩАНЕЦ	68	40	християни
С.ОБЕЛ	26	37	християни
С.ПАДЕШ	683	751	християни
С.ПОКРОВНИК	891	806	християни
С.РИЛЦИ	915	789	християни
С.СЕЛИЩЕ	292	273	християни
С.ЦЕРОВО	657	690	християни

По-добрите възможности за работа в областния град са причина за увеличаването на населението в него, както и „небягството” от селата, намиращи се в близост до областния център.

Освен значението на икономическия фактор, който не е специфичен за разглежданата област или за България, много важен фактор за „бягството” от селата се оказват културните особености и споделяни ценности от различните религиозни групи.

В някои от общините със смесено население се наблюдава намаляване броя на населението в християнските села и увеличаване на жителите на мюсюлманските (Таблица 5).

От общо петте села на община Банско, в четирите от тях, където населението основно е християнско, жителите им намаляват, а в единственото мюсюлманско село (Филипово) се увеличават.

В община Гоце Делчев много ясно се вижда, че в петте християнски села населението намалява, а в останалите пет с мюсюлманско или преобладаващо мюсюлманско население се увеличава.

Таблица 5

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
БАНСКО	13125		
ГР.БАНСКО	9019	8645	
ГР.ДОБРИНИЩЕ	2836	2801	
С.ГОСТУН	46	71	християни
С.КРЕМЕН	205	281	християни
С.МЕСТА	242	260	смесено (повече християни)
С.ОБИДИМ	84	132	християни
С.ОСЕНОВО	78	108	християни
С.ФИЛИПОВО	615	597	мюсюлмани
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	31236		
ГР.ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	19219	20023	
С.БАНИЧАН	611	645	християни
С.БОРОВО	1138	1148	християни
С.БРЕЗНИЦА	3379	3247	мюсюлмани (около 130 християни)
С.БУКОВО	917	879	мюсюлмани
С.ГОСПОДИНЦИ	508	447	мюсюлмани (около 20 християни)
С.ДЕЛЧЕВО	51	69	християни
С.ДОБРОТИНО	38	39	християни
С.КОРНИЦА	1666	1636	мюсюлмани (около 100 християни)
С.ЛЪЖНИЦА	1602	1424	мюсюлмани
С.МУСОМИЩА	2107	2251	християни

В община Банско, където християнските села са повече като цяло селското население намалява (със 179 души), а в община Гоце Делчев при равен брой християнски и мюсюлмански села се увеличава (с 232 души).

В община Гърмен, която също е със смесен състав, толкова категорично не може да се изведе значимостта на фактора религиозна принадлежност. Но вероятно поради по-големия брой на мюсюлманското население и в нея има нарастване на селските жители. Те са се увеличили с 517 души (през 2007 г. наброяват 14464 и достигат 14981 през 2011 г.), (Таблица 6).

Таблица 6

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
ГЪРМЕН	14981		
С.БАЛДЕВО	188	201	християни
С.ГОРНО ДРЯНОВО	1009	1187	мюсюлмани
С.ГЪРМЕН	1998	1716	християни (временно мюсюлмани)
С.ДЕБРЕН	2251	2251	мюсюлмани
С.ДОЛНО ДРЯНОВО	1216	1039	мюсюлмани
С.ДЪБНИЦА	1760	1669	смесено (повече мюсюлмани)
С.КОВАЧЕВИЦА	42	41	християни (една-две къщи мюсюлмани)
С.КРУШЕВО	258	277	мюсюлмани
С.ЛЕЩЕН	2	5	християни (една къща мюсюлмани)
С.МАРЧЕВО	149	164	християни
С.ОГНЯНОВО	1634	1611	смесено (около 60% мюсюлмани)
С.ОРЕШЕ	198	332	мюсюлмани
С.ОСИКОВО	524	553	мюсюлмани (около 5% християни)
С.РИБНОВО	2745	2449	мюсюлмани
С.СКРЕБАТНО	297	296	мюсюлмани (около 5% християни)
С.ХВОСТЯНЕ	710	673	мюсюлмани

Този извод се потвърждава и от ситуацията в община Хаджидимово. За разлика от община Гърмен тя включва повече християнски села. От общо 14, десет са християнски, четири мюсюлмански и едно със смесен състав, но с мнозинство мюсюлмани. Като цял селското население в общината намалява с 231 души.

Само в едно от християнските села се е увеличило населението – в село Ново Ляски с 5 души, а от трите мюсюлмански села е нараснало в две от тях – Абланица и Теплен, съответно с 19 и 23 души (Таблица 7). Макар и не толкова категорично, и тук може да потърси значението на изведения по-горе фактор религиозна принадлежност.

Таблица 7

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
ХАДЖИДИМОВО	10091		
ГР.ХАДЖИДИМОВО	2730	2723	
С.АБЛАНИЦА	2629	2610	мюсюлмани
С.БЕСЛЕН	723	730	мюсюлмани
С.БЛАТСКА	618	617	смесено (повече мюсюлмани)
С.ГАЙТАНИНОВО	75	106	християни
С.ИЛИНДЕН	100	131	християни
С.КОПРИВЛЕН	1344	1411	християни
С.ЛЪКИ	52	72	християни
С.НОВА ЛОВЧА	68	84	християни
С.НОВО ЛЕСКИ (ЛЯСКИ)	482	477	християни
С.ПАРИЛ	17	18	християни
С.ПЕТРЕЛИК	181	193	християни
С.САДОВО	419	452	християни
С.ТЕПЛЕН	466	443	мюсюлмани
С.ТЕШОВО	187	248	християни

В общините с изцяло мюсюлманско селско население – Белица и Якоруда, не във всички села има нарастване на населението, но като цяло броя на селските жители се увеличава (Таблица 8).

В община Белица, всичките 11 села са с мюсюлманско население. Само в четири от тях има увеличаване на населението, но общо за изследвания период селското население се е увеличило с 227 души (през 2007 г. е 6338 души, а през 2011 г. 6565).

Всичките 7 села в община Якоруда също са мюсюлмански. В шест от тях населението нараства. Тук много ясно се очертава тенденция към увеличаване на селското население на общината.

Таблица 8

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
БЕЛИЦА	9927		
ГР.БЕЛИЦА	3362	3149	Смесено (60% християни)
С.БАБЯК	820	791	мюсюлмани
С.ГОРНО КРАИЩЕ	1191	1112	мюсюлмани
С.ГЪЛЪБОВО	58	78	мюсюлмани
С.ДАГОНОВО	742	703	мюсюлмани
С.ЗЛАТАРИЦА	98	109	мюсюлмани
С.КРАИЩЕ	2483	2278	мюсюлмани
С.КУЗОВО	248	269	мюсюлмани
С.ЛЮТОВО	218	224	мюсюлмани
С.ОРЦЕВО	175	211	мюсюлмани
С.ПАЛАТИК	255	286	мюсюлмани
С.ЧЕРЕШОВО	277	277	мюсюлмани
ЯКОРУДА	10731		
ГР.ЯКОРУДА	5792	5747	смесено (около 60% мюсюлмани)
С.АВРАМОВО	723	648	мюсюлмани
С.БЕЛ КАМЕН	563	573	мюсюлмани
С.БУНЦЕВО	529	496	мюсюлмани
С.КОНАРСКО	968	957	мюсюлмани
С.СМОЛЕВО	552	521	мюсюлмани
С.ЧЕРНА МЕСТА	417	372	мюсюлмани
С.ЮРУКОВО	1187	1127	мюсюлмани

Жители на общините със смесено население обясняват нарастването на населението в мюсюлманите села с по-високата раждаемост (един от респондентите, с които проведох телефонно интервю, дори отбеляза, че в село Брезница, което е почти изцяло мюсюлманско, при християните няма раждаемост). Освен това допълват и, че на практика при тях няма миграция. Тези, които работят извън страната се връщат, както и след завършване на висше образование.

Единствено община Сатовча (състои само от села) се различава от общините с преобладаващо мюсюлманско население. Само в две от общо 14-те села на общината се

отчита увеличаване на техните жители. През 2007 г. общия брой на населението е 17318, а през 2011 г. е намаляло с 1874 души (15444 души) (*Таблица 9*). Планинското разположение на селата, неполиваемостта на площта (липсата на поминък), емигрирането на голяма част от жителите на общината в чужбина се посочват като едни от причините за очертаващата се тенденция на намаляване на населението.

Таблица 9

Общини Населени места	01.02.2011 Общо	01.01.2007 Общо	Религиозна принадлежност
САТОВЧА	15444	17318	
С.БОГОЛИН	418	467	мюсюлмани
С.ВАКЛИНОВО	958	1144	мюсюлмани
С.ВЪЛКОСЕЛ	2554	2507	мюсюлмани
С.ГОДЕШЕВО	844	926	мюсюлмани
С.ДОЛЕН	370	422	смесено (повече мюсюлмани)
С.ЖИЖЕВО	291	352	мюсюлмани
С.КОЧАН	2615	3058	мюсюлмани
С.КРИБУЛ	391	385	мюсюлмани
С.ОСИНА	468	597	мюсюлмани
С.ПЛЕТЕНА	1561	1938	мюсюлмани
С.САТОВЧА	1944	2252	смесено (50% мюсюлмани)
С.СЛАЩЕН	1879	1985	мюсюлмани
С.ТУХОВИЩА	735	830	мюсюлмани
С.ФЪРГОВО	416	455	мюсюлмани

Според данни на НСИ²⁶ естественият прираст на 1000 души от населението през 2012 г. е общо -5.5 ‰. Селското население е това, което значително намалява – естествения му прираст е -12.8 ‰, докато в градовете е -2.8 ‰. За област Благоевград естественият прираст в селата в сравнения с този за цялата страна и с повечето области е по-добър (-5.2 ‰) (*Таблица 10*). Представените данни за промяната на броя на жителите във всяко едно от селата в областта, потвърждават мнението на Кирил Стефанов²⁷, че демографската картина е добра единствено там, където живеят българо-мохамедани, турци и роми, поради малката миграция и висока раждаемост. При чисто българските села обезлюдяването е най-масово.

²⁶ <http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=19&a1=376&a2=377&a3=385#cont>

²⁷ <http://www.bzns.eu/zemedelskozname/znamearhiv/9-2011/zname5-9.pdf>

Таблица 10

**ЕСТЕСТВЕН ПРИРАСТ НА 1 000 ДУШИ ОТ НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ 2012 Г. ПО
СТАТИСТИЧЕСКИ РАЙОНИ, ОБЛАСТИ И МЕСТОЖИВЕЕНЕ**

Статистически и райони Области	2012						
	Естествен прираст (брой)	Естествен прираст (‰)					
		общо	град	село	общо	град	село
Общо за страната		-40 160	-14 675	-25 485	-5.5	-2.8	-12.8
Югозападен		-7 900	-3 452	-4 448	-3.7	-2.0	-12.5
Благоевград		-852	-164	-688	-2.6	-0.8	-5.2
Кюстендил		-1 546	-555	-991	-11.5	-6.1	-23.8
Перник		-1 529	-726	-803	-11.7	-7.0	-29.0
София		-2 084	-547	-1 537	-8.5	-3.7	-16.2
София (столица)		-1 889	-1 460	-429	-1.4	-1.2	-7.2

В момента в селата живеят около 2 млн. души²⁸. Според демографите от БАН до 30 години броят им ще падне на половина. Прогнозите сочат, че след около петдесетина години глобализацията напълно ще погълне селата²⁹.

Според К. Стефанов, историческият опит показва, че ако българската нация се топи, то една от основните причини е умиращото българско село. Когато българското село е било във възход, населението се е увеличавало и обратното³⁰. В този смисъл е необходимо възраждане на идеята за селото, подобряване на условията за живот в него и политика, насочена към утвърждаване на изконните български ценности.

Литература

1. http://alpharesearch.bg/bg/bulgaria_danni_i_fakti/naselenie.html
2. http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011_Age.xls

²⁸ Пак там. На скоро в медиите съобщиха, че за първи път селското население в България е под 2 млн. души.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там.

3. http://bg.guide-bulgaria.com/SW/Blagoevgrad/bg_Populations.aspx
4. <http://www.bzns.eu/zemedelskozname/znamearhiv/9-2011/zname5-9.pdf> ,
„Ще изчезне ли българското село?”(Кирил Стефанов)

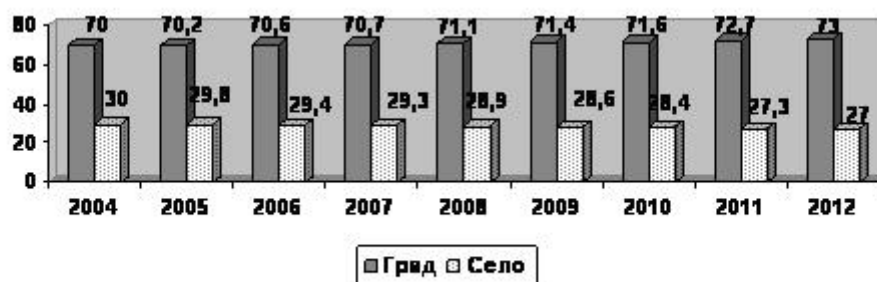
XX

гл.ас. д-р. Камелия Петкова, ИИОЗ-БАН

ОБЕЗЛЮДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛО ОТБЛИЗО: СЛУЧАЯТ С. КРУШОВИЦА, ОБЩИНА ЕЛИН ПЕЛИН

Съвременната социална, икономическа и демографска реалност поставя редица предизвикателства през българското село, едно от които е търсенето на алтернативи за справяне с ускорения процес на обезлюдяване на малките населени места. Статистическите данни на европейската статистическа служба "Евростат" показват, че нашата страна е на едно от челните места в Европейския съюз по обезлюдяване на селските райони (-13.2 % през 2011 г.). Според официалната статистика през 2013 г. броят на населението, живеещо в селата е под 2 млн. души или като процентен дял е 27% спрямо градското (73%) (www.nsi.bg). Разглеждайки данните в динамичен ред, спрямо 2004 г., в резултат на засилените урбанизационни процеси , селското население намалява с 6 % за сметка на нарастване на дела на градското (www.nsi.bg).

Фигура1. Разпределение на населението по местоживееие

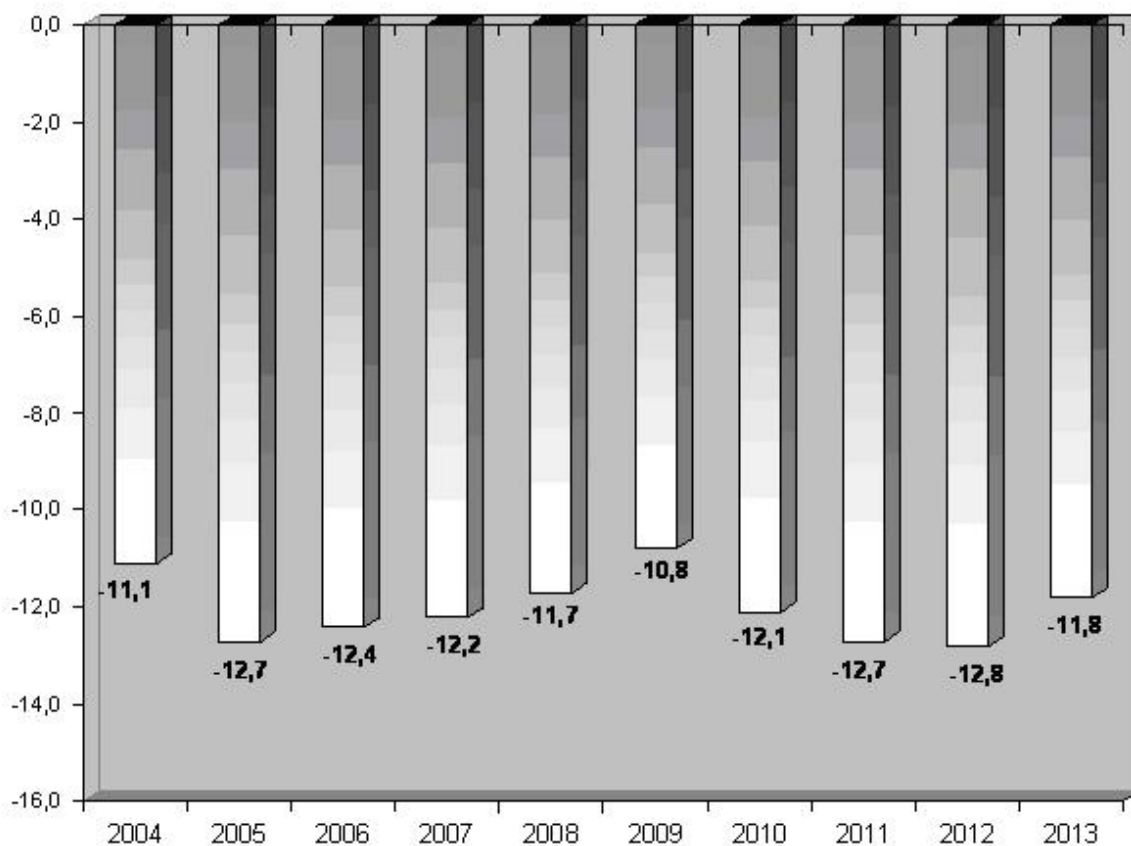
Източник: www.nsi.bg

Друг важен демографски показател, който регистрира и потвърждава негативните тенденции в динамика по отношение на структурата на населението в селата това е

естественния прираст. През 2013 г. по данни на НСИ стойностите на този показател в селата е минус 11.8‰, докато в градовете се отчитат значително по-ниски стойности, макар и с отрицателен знак (-2.8 промила). Ако разгледаме стойностите на този важен показател в динамика, то от фигурата ясно личи негативните демографски тенденции.

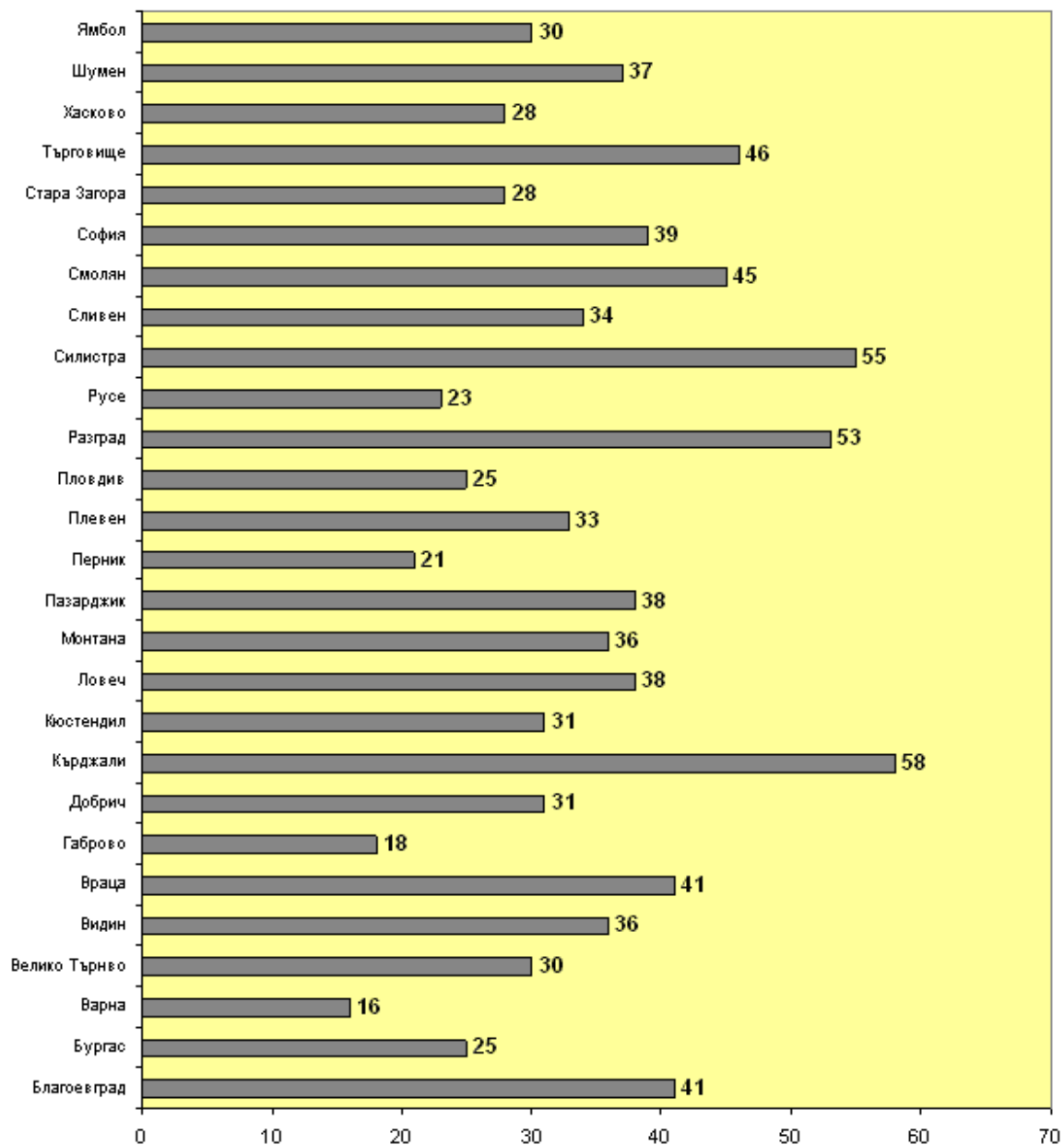
Фигура 2. Естествен прираст в селата за периода 2004-2013 г.

Източник: www.nsi.bg

Интересна картина се очертава, когато разглеждаме съотношението градско/селско население по области. Области, в които селското население е над 50% това са Кърджали (58% селско население), Силистра (55%) и Разград (53%). С най-малък дял селско население са Перник (21%) и Русе (23%). Разбира се, когато разглеждаме тези данни, следва да се има предвид и големината на областта.

Фигура 3. Дял на населението в селата от общия брой население по области за 2013 г.

Източник: www.nsi.bg

В регионален контекст през 2013 г. с решение на Министерския съвет статистиката отчита закриване на 10 населени места, 6 от които са се втели в други селища (www.nsi.bg). Ако през 2012 г., 172 села са без население, то през отчетената 2013 г. техният брой намалява и достига 169. Наличните статистически данни за 2013 г. показват,

че се запазва тенденцията от предходни години, областите Габрово, Великотърновско и Кърджалийско да имат най-малък брой население. (www.nsi.bg).

Таблица 1. Села с най- малък брой население по области за 2012 г.

Име на населено място	Общ брой население	Име на населено място	Общ брой население	Име на населено място	Общ брой население
БЛАГОВЕГРАД		ВИДИН		СМОЛЯН	
с.Лещен	2	с.Граничак	10	с.Малко крушево	2
с.Влахи	5	с.Шипинова махала	5	с.Планинско	8
с.Езерец	5	с.Орешец	10	с.Водича	2
с.Горчево	8	ВРАЦА		с.Тешел	5
с.Иваново	3	с.Марково равнище	6	с.Вранинци	9
с.Кръндржаница	7	с.Безригиче	3	с.Долге	8
с.Тонско дъбе	2	с.Беломъжиче	5	с.Крушево дол	6
с.Белевешчево	1	с.Бобевци	3	с.Рустан	2
с.Бельово	5	с.Бялково	4	с.Стайнич дол	5
с.Бондрово	6	с.Ветрово	5	с.Боево	6
с.Везден	6	с.Вълков дол	2	с.Брега	9
с.Долени	3	с.Гайдарци	2	с.Дъбова	4
с.Кашина	10	с.Геновци	4	с.Върбово	10
с.Лехово	9	с.Горнова могила	8	с.Габрица	9
с.Малки цалом	9	с.Джурничче	7	с.Гощевци	4
с.Красна	5	с.Драгоманци	4	с.Дрмско	3
с.Докитчиево	7	с.Езерото	2	с.Завите	8
с.Сужострел	6	с.Иглица	6	с.Кремене	4
с.Веловци	7	с.Карали	3	с.Кужовци	3
с.Горна рибница	6	с.Кметчега	3	с.Мисково	4
с.Колениче	3	с.Копишковици	1	с.Надарици	5
БУРГАС		с.Костадничче	9	с.Пещера	2
с.Граничар	8	с.Малуха	5	с.Потова	3
с.Тракийци	8	с.Овощари	5	с.Сърбино	7
ВАРНА		с.Парчовци	9	с.Ужовци	7
с.Самовино	2	с.Петровци	9	с.Черешките	7
ВЕЛИКО ТЪРНОВО		с.Продановци	5	с.Черешово	8
с.Бояновци	3	с.Ружовци	1	с.Чугур	1
с.Ветаре	1	с.Сейковци	6	с.Студенец	5
с.Върлива	6	с.Селерджиче	3	СОФИЙСКА	
с.Горановци	1	с.Сопари	9	с.Маларковци	2
с.Горен еневец	3	с.Спасовци	6	с.Долна негли	3
с.Деветицете	3	с.Старилковци	8	с.Долно ново село	5
с.Дечковци	2	с.Стефаново	9	с.Дрежани	8
с.Димовци	1	с.Тодоровци	4	с.Камбелевци	4
с.Долни дялчовци	1	с.Трапесковци	9	с.Липици	7
с.Джурки	8	с.Царковци	3	с.Неделище	1
с.Ивановци	2	с.Червена лоза	3	с.Бальовци	9
с.Илиевци	6	с.Черневи	6	с.Бачковци	6
с.Кисковци	5	с.Ванари	1	с.Джамузовци	8
с.Кляка река	2	с.Бужковци	3	с.Мечковци	7
с.Лагерите	1	с.Геня	1	с.Пановци	4
с.Малковци	8	с.Геша	7	с.Поповци	4
с.Мишеморков хан	5	с.Големи българени	6	с.Ръмана	5
с.Поповци	3	с.Горни въртица	6	с.Селинци	7
с.Продановци	7	с.Гърци	3	с.Готак	7
с.Първовци	6	с.Добрените	3	с.Долна васковца	1
с.Радковци	5	с.Долни въртица	2	с.Илинден	7
с.Самовните	1	с.Долни драговица	5	с.Хвърчичи	5
с.Сейковците	3	с.Дола	9	с.Черковиче	3
с.Суха река	4	с.Игнатовци	2	с.Ярежковци	3
с.Терзиче	4	с.Искра	4	с.Манастирище	7
с.Тодоровци	2	с.Каломан	6	с.Басалин	4
с.Шодковци	3	с.Кръна	3	с.Пивчане	10
с.Багалевци	6	с.Кулачите	1	с.Поваличъж	11
с.Бадевци	8	с.Пейна	7	ПЕРНИК	
с.Балудци	2	с.Пелковци	5	с.Бялковци	5
с.Бейковци	2	с.Раданчево	4	с.Брунски	4
с.Берковци	7	с.Русиновци	5	с.Гоз	8
с.Босевци	2	с.Сяровци	1	с.Завала	8
с.Бръчковци	3	с.Шухица	5	с.Крива око	8
с.Бълковци	5	с.Българи	6	с.Съзрковци	4
с.Велковци	10	с.Дисманци	4	с.Радки	7
с.Веселина	10	с.Дялук	8	с.Слатина	10
с.Горни таневци	7	с.Азманите	9	с.Богойна	4
с.Горска	2	с.Арменковци	1	с.Къште	1
с.Давери	5	с.Бакреци	9	с.Продана	7
с.Дайковци	2	с.Бисовци	10	с.Стрежковци	6

Източник: www.nsi.bg

След като очертахме накратко в национален мащаб картината на обезлюдяването в страната по населени места, в настоящия доклад ще представим и един конкретен случай на едно село намиращо се в близост до гр. София, което пряко е засегнато от процесите на обезлюдяване. **Какво се случва там и каква е историята на това китно селце ще разберем от разговора ни с неговия кметски наместник. Без никакви претенции за генерализации веднага следва да се има предвид уточнението, че настоящите констатации, изводи и заключения важат единствено и само за изследваното населено място.**

Крушовица е високо планинско [село](#) от възрожденски тип, намиращо се в Западна [България](#), [община Елин Пелин](#), [Софийска област](#). На въпроса: От къде произхожда името Крушовица? – интервюираното лице сподели, че *„името идва не от круша, а от местност, в която са се заселили хора от преди 250 години. Селото се гордее с приказно красива природа, с вековни дъбове, многобройни кладенци с чиста изворна вода, красив площад, с каменни зидове и дървени високи порти”* (кметски наместник).

Според наличните статистически данни в периода между 1920 г. и 1926 г. населението на това селище наброява 446 души (Миладинова, 2011:15). Породилите се събития след 1989 г. поставят началото на един труден период. В следствие на засилените миграционни процеси породени от липсата на поминък и алтернативи за заетост, населението на с. Крушовица видимо намалява. *„Крушовци постепенно се изселиха, закупили си места в околните градове и основно на гара Елин Пелин заради това, че там имаше възможност да си намерят работа. На гара Елин Пелин имаше навремето два завода - единият за производство на тухли, а другият на керамика и порцелан. В памет на опустялото село днес на гара Елин Пелин има и ул. „Крушовица”* (кметски наместник). В наши дни по данни от Преброяването от 2011 г. с. Крушовица е едно от селата в община Елин Пелин, което е с най-малък брой постоянно живущо население - 29 лица (www.nsi.bg). На неговата територия в днешно време са построени много вили, в които живеят строителни предприемачи и бизнесмени. По данни от кметството в момента в селото има 164 къщи и вили.

Независимо, че това селище е привлекателно за много хора от гледна точка на местоположение, климат и природни забележителности, повечето от живущите в него са възрастни лица над 65 г. Голяма част от тях прекарват своето ежедневие грижейки се за дворните си места и градинки, които имат. И ако преди време основното препитание на населението в това село е било земеделието и животновъдството, днес наличната селскостопанска земя е дадена под аренда. *„Земята тук е 10-та категория. В миналото тук се е произвеждало в огромни количества ръж, ечемик, овес, картофи, боб, леща, захарно цвекло за ошав, захарна тръстика за рачел. Имало е и кооперация „Пробуда”, с основна дейност производство на ракия, мебели и продажба на зърнени култури с цел обработка на месни заводи за олио”* (кметски наместник)

Независимо, че има отлични условия за овцевъдство, за козевъдство и говедовъдство поради наличието на горски пасбища, днес този поминък е замрял. *„И ако в миналото активно се е развивало пчеларството: (през 1930 г. е имало 42 кошера), днес няма нито един кошер* (кметски наместник). Говорейки за основния поминък на жителите на селото респондентът споделя, че *„в почти откъснатото селце няма занаяти. Преди е имало майстори зидари, ковачи, дърводелци, кожухари, калайджии. Днес има само големи строителни предприемачи и бизнесмени, които упражняват бизнеса си другаде”* (кметски наместник).

Закриването на училището се явява друга сериозна пречка способстваща за нов отлив на населението от това населено място към близките градове. *„В Крушовица за първи път училище е открито след Освобождението, като то е било начално до IV отделение. В периода 1956-1957 г. започва неговото реконструиране и подновяване. Предвиден е киносалон за събития и вечеринки. В момента то е закрито и децата, които са в училищна възраст учат в близките населени места - с. Вакарел, с. Нови хан или в гр. София, като родителите със собствен транспорт ги извозват до там”* (кметски наместник). Липсата на постоянен градски транспорт до това населено място е изтъкнато от интервюираното лице като сериозно препятствие не само пред живущите, а и също така и пред онези, които желаят да се заселят там. Ето какво споделя с нас респондентът: *„с транспорта също сме зле. От месец май до месец октомври има автобуси във вторник, събота и неделя сутрин и вечер. През останалото време за съжаление няма. Много опити съм правил да се подобрят нещата, но няма заинтересовани лица това да се случи”* (кметски наместник). Личният превоз остава единствената алтернатива пред онези, които все още не са в пенсионна възраст и осъществяват трудова дейност. От друга страна това препятствие е изтъкнато и като

ведещо от гледна точка на завръщането на лица в пенсионна възраст на село. Независимо, че по данни на официалната статистика, през последните години ставаме свидетели и на една интересна демографска тенденция, свързана с наличието на засилени миграционни процеси от градовете към селата предимно на лица на и над 50 години все още в с. Крушовица не се забелязват видимо тези процеси. *„За завръщане-макар и слабо има, но повечето съселяни, които нямат собствен транспорт предпочитат да не го правят. Конкретен пример е едно пенсионерско семейство, което се е изселило на гара Елин Пелин и което иска да се върне и да изкара спокойно старините си на чист въздух, но транспорта го възпира. Те казват, че искат когато имат нужда от лекарства и от някакви неща за дома да могат веднага да отидат и да си вземат. Не могат да чакат да дойде вторник, а после да се чудят с какво да се прибират”* (кметски наместник).

От разговора ни с кметския наместник става ясно, че в селото няма здравно заведение. *„Преди имаше, идваше лекар от близката гара Елин Пелин, но в момента здравната служба е разрушена. Сега подготвяме и ремонтиране една стая в кметството, където да бъде направен лекарски кабинет и отново ще подсигура лекарска помощ на хората тук”* (кметски наместник).

Осъществяването на активен социален и културен живот в дадено населено място заема важно място в ежедневието на населението. Участието на жителите на селото в съвместни културни и социални дейности често пъти има сплотяващ характер. Когато говорим за нуждата от съхранение и развитие на традиционните ценности на тази селска общност не бива да забравяме и водещата роля на читалището като обединител на традицията с новостите. С дълбоко прискърбие респондентът споделя с нас, че *„в селата вече са променени традициите, начинът на живот, моралът в семейните отношения. Читалището в селото отдавна не функционира. В миналото Крушовица се е славела със своята активна просветна дейност и театрално-художествена самодейност. Имало е танцова трупа, която е изнасяла представления пред военни подразделения в Ихтиман, София, Перник. Трупата е била със специални носии и са печелили хиляди награди и първи места по различни фестивали. Вследствие на засилените миграционни движения след 1989 г. угасва и дейността на Читалището.”* (кметски наместник) От малко селце, със заслужено спечелени отличия в масово културни изяви, показани пред широката общественост, Крушовица се превръща в забравено от всички село, което със своята красива и дива природа привлича все повече богати хора днес. Крушовци са пеели с любов и талант народни песни, имали са

специално направени носии. Възхитен от красотата на женската носия, видния етнограф проф. Гунчо Гунчев пише: „Крушовката не само обича са се труфи с носията си, но я носи и с вродено кокетство, поради което отдавна се е разнесла славата ѝ като хубава носия” (Миладинова, 2001: 27).

Процесите на стареене и депопулация тук се отразяват негативно и на социалния живот в селото. „Ако през 80-те години на миналия век тук е имало 11 кръчми, в които са се събирали хората за добро и лошо, днес има само 1 смесен магазин и 1 кръчма, която рядко е препълнена” (кметски наместник).

Фигура 4. Сградата на кметството в с. Крушовица и единствената кръчма останала тук

Източник: [http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%88%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B0_\(%D0%A1%D0%BE%D1%84%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82\)](http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%88%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B0_(%D0%A1%D0%BE%D1%84%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82))

Изследователски акцент в интервюто е поставен и на ролята и мястото на Църквата в ежедневието на хората в Крушовица. Според интервюираното лице „хората останали в селото са набожни. Крушовци са свързани с религията и с християнската вяра. Макар да нямат църква, те се молят в параклиса на селото, в

който идва поп от близките населени места. Спазват се всички традиции и църковни обичаи” (кметски наместник).

Кметския наместник, с който разговаряхме е комуникативна личност, за него контактът с други колеги кметове и служители от Общината е много важен. Независимо от това, обаче като цяло интервюираното лице е по-скоро песимистично настроено по отношение на държавната политика и предприемането на мерки за стопиране на негативните демографски процеси, касаещи обезлюдяването на малките населени места. Според него, за да се забавят тези процеси е нужно да се осигури поминък и заетост на хората в тези населени места. Но, дори когато има проявен интерес от страна на инвеститори, които са склонни да разкриват нови работни места налице са редица законови пречки, които не позволяват това да се случи. „При мен идват големи инвеститори, искат да вземат под аренда земеделска земя за 10 г. и да засаждат различни култури като например лешник, трън и други ценни билки. Селото е високо планинско и предлага отлични условия за отглеждане на такива насаждения. Искат да построят халета, да наемат работници за обработката на земята и за вторичната преработка на културите, но има много пречки от страна на Общината и те се отказват (кметски наместник). „Проблем също така напоследък е и бумът на престъпността в селото. Онези вили, които имат СОТ са ок, но останалите къщи, в които живеят стари хора са уязвими. Дори в моята къща влязоха крадци, но не намериха нищо ценно „(кметски наместник).

И ако трябва в заключение да изведем онези типични черти и характеристики пресъздаващи образът на едно почти обезлюдено село, каквото има във всички кътчета на нашата страна, то ще използваме едно стихотворение, написано от една учителка в с.Крушовица, която в последствие е мигрирала в гр. София, но с болка пресъздава негативните процеси на депопулация днес:

„Тъжно село, празно село от години занемело!

Улиците –пусти, глухи, няма срещи за разтухи!

Стари дядовци и баби гледат,

гледат с очи слаби няма ли да стане чудо селото да се разбуди ?

Сто петли да ги будят,

млади хора да се трудят,

детски вик навред да екне,

слънце весело да пекне.

На мегдана , то се знае- радост да се разиграе,

та село да оживее, пролетта да се разсмее!”

Тонка Миладинова, 2011: 68-69

DEPOPULATION OF BULGARIAN VILLAGE: THE CASE OF KRUSHOVICA VILLAGE, ELIN PELIN MUNICIPALITY

Kamelia Petkova, Ph.D

*Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences
1000, Sofia, Bulgaria
kamelia.petkova@gmail.com*

Abstract: The report presents a case of an almost deserted village, what in all corners of our country. Emphasis is on the typical traits and characteristics of Krushovitza who have distinguished themselves in the past and that today it apart from neighboring villages in the municipality of Elin Pelin. In terms of depopulation, increasingly on the agenda is the issue of the search for alternatives to revive these villages. Extent, however, this is achievable is a matter of who is trying to look for answers.

Key words: depopulation, demographic challenging issues

Литература

Миладинова, Т, 2011. Крушовица. Мълчанието на горуните., Изд. „Корени”, С.
www.nis.bg

XX

УМИРАЩИТЕ СЕЛА НА СЕВЕРОЗАПАДНАТА ГРАНИЦА (ПАРАЛЕЛ МЕЖДУ СЪДБАТА И СЪСТОЯНИЕТО НА ГРАНИЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ СЕЛА)

Д-р Румяна Буджева,
Институт за изследване на обществата и знанието,
Българска академия на науките

DYING VILLAGES OF NORTH-WEST BORDER (A PARALLEL BETWEEN THE FATE AND CONTEMPORARY CONDITION OF BORDER BULGARIAN AND SERBIAN VILLAGES)

Rumiana Budjeva, Ph.D.,
Institute for the Study of the Societies and Knowledge
Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: Съвременното състояние на селата от региона на Западните покрайнини представлява интерес не само в търсене на причините за това обезлюдяване, но и поради разликите, които се натравят при паралелното разглеждане с населените места отвъд границата със Сърбия. Споделили една историческа съдба, преминали през множество войни, трусове и катастрофи, селищата (малките села, така и по-големите градове) от двете страни на северозападната ни граница със Сърбия не споделят еднакво настояще и се

различават значително не само по брой жители, но и по икономическа активност, жизненост и цялостен облик. В настоящия доклад ще направим паралел между историческата съдба и съвременното състояние на селата от Западните покрайнини. Базираме анализа и изводите си на официални статистически данни, както и на серия от лични наблюдения и разговори (интервюта) с хора живеещи в региона – както от българска, така и от сръбска страна.

Ключови думи: Западни покрайнини, обезлюдяване, история, политика, икономика, сравнение.

Summary: *The current state of the villages in the North-Western outskirts is a matter of interest not only in search of the causes of the depopulation of the region, but because of the differences that impose in parallel consideration of settlements across the border with Serbia. Shearing the same historical fate, gone through many wars, turmoil and catastrophes, settlements on both sides of the North-Western border with Serbia do not share the same present and vary considerably not only in number of inhabitants, but and economic activity, vitality and overall appearance. This report will draw a parallel between the historical fate and the current state of the villages of the North-Western outskirts. We base our analysis and findings on official statistics, as well as a series of personal observations and conversations (interviews) with people living in the region – both in the Bulgarian and the Serbian side.*

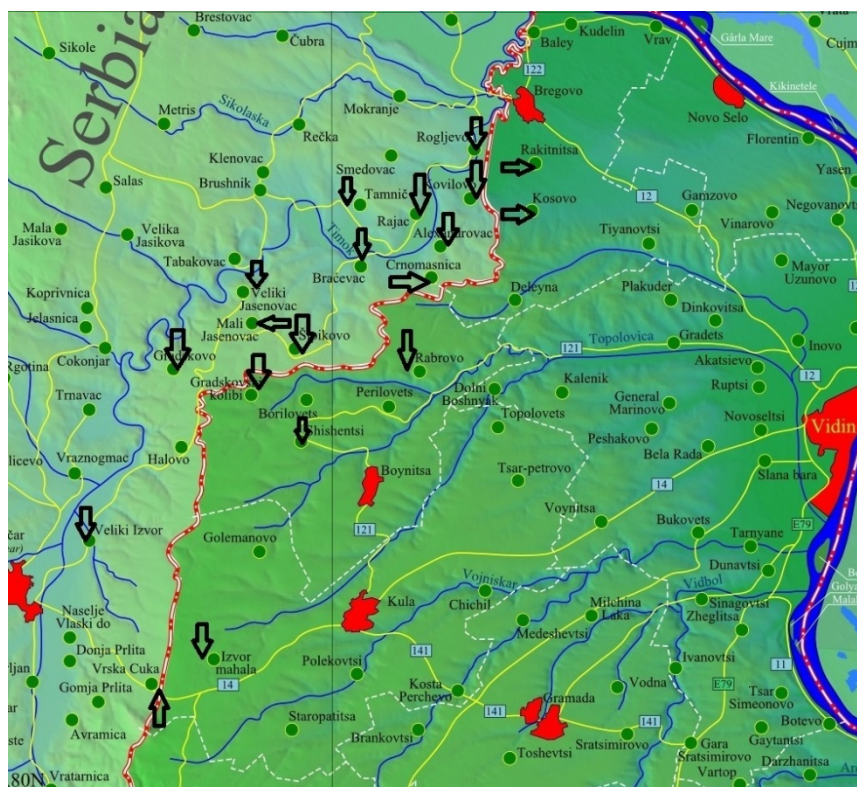
Key words: *North-Western outskirts, depopulation, parallel, history, politics, economy.*

Когато става дума за процеса на обезлюдяване, вниманието ни сякаш естествено се насочва към северозападния край на България. Въпреки, че и в други региони можем да видим изоставени селски стопанства, подивели овощни градини и лозя, предприятия и заводи тънещи в разруха; порутени къщи и църкви; отдавна затворени детски градини и училища и дори изоставени цели селища, селата по западната ни граница представляват особено тъжна и запомняща се картина със самотния си пейзаж, лишен от човешко присъствие. Съвременното състояние на селата от този регион представлява интерес не само в търсене на причините за това обезлюдяване, но и поради контраста, който се натрапва при паралелното разглеждане с населените места отвъд границата със Сърбия. Споделили една историческа съдба; преминали през множество войни, трусове и катастрофи, **селищата от двете страни на северозападната ни граница със Сърбия не споделят еднакво настояще и се различават значително не само по брой жители, но и по икономическа активност, жизненост и цялостен облик.**

В настоящия доклад ще направим паралел между историческата съдба и съвременното състояние на селата от Западните покрайнини. Базираме анализа и изводите си на официални исторически и статистически данни, както и на серия от лични наблюдения и разговори (интервюта) с хора живеещи в региона – както от българска, така и от сръбска страна, проведени в периода Август – Септември 2013 г.

От българска страна, пограничните села в които са провеждани интервюта с местни жители се намират в област Видин (общините Брегово, Бойница, Кула и Белоградчик): Ракитница, Косово, Раброво, Шишенци, Извор махала, Градсковски колиби и Ошанци. От сръбска, това са област Зайчар и област Неготинска крайна. Конкретните села, са: Рогльово, Ковилово, Раяц, Александровац, Црномасница, Велики и Мали Ясеновец, Градсково, Велики извор и Връшка чука. (Фиг.1)

Фигура 1. Локализиране на селата от изследвания регион

Източник: Wikimedia Commons

Параметрите, по които ще сравняваме селата от двете страни на границата са с демографски, икономически, исторически, политически и личностно субективен характер. Всички те обясняват не само защо този регион е така обезлюден, но и защо точно той е добър пример за това какво се случва когато няма консистентна и последователна политика и воля за регионално развитие – както от българска, така и от сръбска страна. За да добием по-точна представа за региона, ще направим преглед на националните и регионални характеристики по приетите от нас критерии: **териториални** (местоположение, дадености), **исторически** (процеси, факти, последици), **политически** (провеждани през годините държавни политики в региона), **демографски** (обезлюдяване, застаряване, миграция), **икономически** (безработица, бедност, социална среда и стандарт на живот) и **субективни** (лични и родови съдби, оценки, мнения и проблеми).

Природни дадености и традиционен поминък

Западните покрайнини се отличават с богати природни дадености. Планинският терен, прорязан с плодородни котловини, представлява не само красив пейзаж, но също така е добра среда за развитие на широк кръг от селскостопански дейности – от животновъдство до земеделие. Отличава се с подходящи почвено-климатични условия за отглеждане на зеленчуци, царевица и други зърнени култури, овошки. Селищата са добре водоснабдени от богата речна мрежа от по-малки и големи реки, включително река Дунав. Районът, който по-конкретно разглеждаме, има по-ниска надморска височина и леко хълмист релеф, който не затруднява транспорта и благоприятства земеделието и строителството. Тук селата и от двете страни на границата са известни от столетия с лозарството и хубавите си вина. Тази стопанска дейност, е осигурявала в

миналото основната част от поминъка на населението в този район от двете страни на съвременна граница между България и Сърбия. (www.omda.bg).

Исторически паралели

Много е писано за трагичната съдба на Западните покрайнини. Тук само ще маркираме някои от най-важните исторически факти и събития от началото на XX в., които имат отношение към разглежданата от нас тема. На тази основа ще можем да направим историческите паралели, които свързват съдбата и съвременното състояние на населените места от граничните райони на днешната погранична зона между северозападна България и североизточна Сърбия.

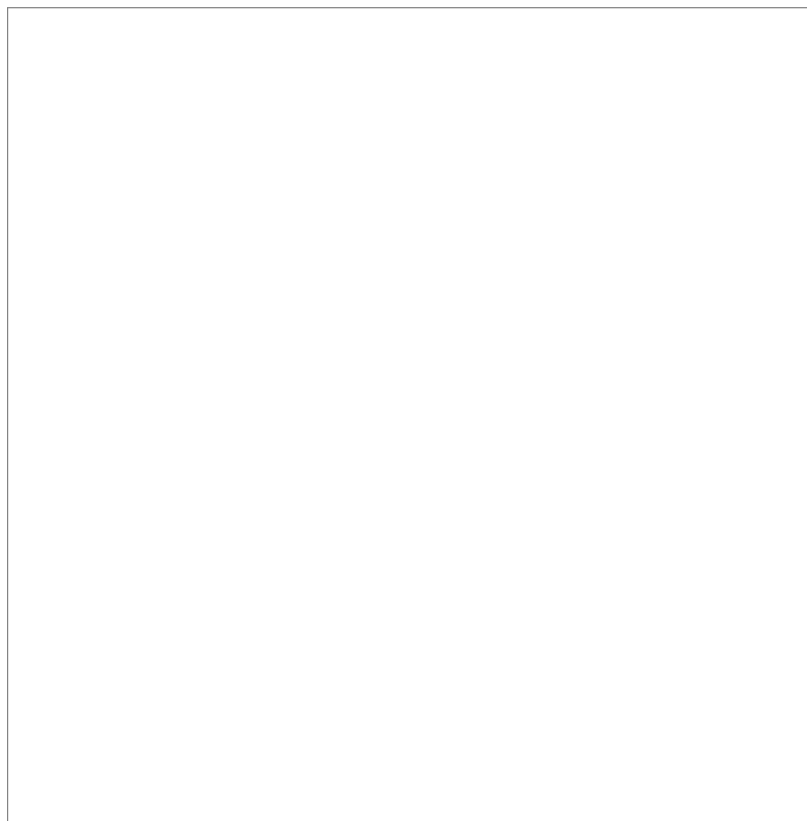
По силата на Ньойския мирен договор от 27 ноември 1919 г. след края на Първата световна война от България, като страна загубила войната, се откъсва значителна по площ територия и се предава на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство. След прилагане на клаузите на Ньойския договор, са откъснати 1545 кв. км територия със 120 села и два по-големи района в Централна Западна България (градовете Цариброд и Босилеград). (Фиг. 2 и 3)

Фигура 2. Откъснатите от България територии според Ньойския мирен договор от 1919 г.

Източник: www.omda.bg

Фигура 3. Северозападната граница според Ньойския мирен договор от 1919 г.

Държавната граница от 1919 г. била прокарана не по географски или икономически причини, а нарочно с цел да унижи България, без да се отчитат историческите, етнически, географски или стопански връзки. Сръбската страна е твърдяла, че всъщност основните причини за прокарването на тази нелепа граница са „стратегически“ – столицата на България трябвало да бъде лесна за сръбски атаки, тъй като България се е смятала за агресивна (Подзи, 2008). Границата е минавала през средата на 25 села така, че да разделя дворове, къщи, извори, кладенци, ниви, гробища, пътища, семейства, роднини и приятели. Има и куриозни случаи – границата минавала през средата на селски дворове, като оставя клозета и хамбара в България, а къщата – в Сърбия. Имало е къщи, в които дворът е сръбски, кухнята българска, а зеленчуците в градината били с различни националности (Николов, 2002). Хората от Западните покрайнини, останали от двете страни на границата, понасят тежко неестественото разделение на държавите. Освен разкъсаните родове, приятелски и търговски връзки, в граничните села е било забранено да се държат кучета, да се сеят високи селско стопански култури, да се свети нощно време (Миланов, 1994). Установената граница тласка населението в тези райони в географска, етническа, стопанска и икономическа изолация, особено населението в Босилеградско, притиснато отвсякъде с стръмни планини и непристъпни клисури, като в същото време липсват проходими пътища между Западните покрайнини и градовете във вътрешността на Сърбия. (OMDA: Българите в Западните покрайнини; Джонев, 2010) Друг голям проблем край границата и до днес са имотите на голяма част от населението, останали от другата страна на границата, което затруднява стопанисването и обработването им. Проблемът с т.нар. „двувластни имоти“ е напълно актуален и до днес, като едва през 2012 г. приетият Закон

за реституцията дава право на българите да имат претенции към имотите, принадлежали някога на техните семейства отвъд границата.

Политиката и Западните покрайнини

Разделените от Ньойския договор села и родове поемат по различен път на развитие, в зависимост от коя страна на границата попадат. Останалите в сръбската страна след 1919 г. българи са подложени на систематична и безмилостна асимилация. Всички български училища и църкви са закрити. Отварят се сръбски основни училища, в които се преподава и учи на сръбски език, сръбска история и култура. Часовете по вероизповедание се провеждат на сръбски език. Забранява се говоренето на български език на публични места. Оказва се натиск върху интелигенцията да се самоопределят и записват като сърби (Николов, 2002). Българското население е лишено от политически права. То може да участва в парламентарните и местни избори, но е ограничено да гласува само за представители на традиционни сръбски партии. На населението в Западните покрайнини се налагат тежки данъци, принудителен труд, реквизиции и глоби по всякакъв повод (Миланов, 1994; Подзи, 2008). Повече от половината от населението е принудено да емигрира в България. Българите, избягали от агресивната асимилационна сръбска политика се заселват в българските села близо до границата. Немалка част от тях обаче продължили да търсят своето място под слънцето и мигрирали по-далеч – към София или към североизточния край на страната (Николов, 2002).

Българската политика по отношение на българите в Западните покрайнини, в същото време, не е особено адекватна и подкрепяща. През всичките 45 г. на комунизма властта в София не проявява почти никакъв интерес към тамошните българи и наблюдава с безразличие асимилаторската политика на Белград, унищожаването на българските исторически и културни паметници и българското самосъзнание на хората. Поради липсата на подкрепа от родината и заради слабата си организираност, българите в Западните покрайнини са може би най-онеправданото малцинство в Сърбия. Преломната за Източна Европа 1989 г. събужда големи надежди и у българите в Сърбия, но поради последвалите събития малко от тях се осъществяват на практика. Новоосновеният Демократичен съюз на българите в Югославия (ДСБЮ), който е част от сръбското опозиционно движение, запада от година на година, не на последно място заради това, че членството в него далеч не е безопасно. Над Западните покрайнини продължава да тегне национален и политически натиск (Джонев, 2010).

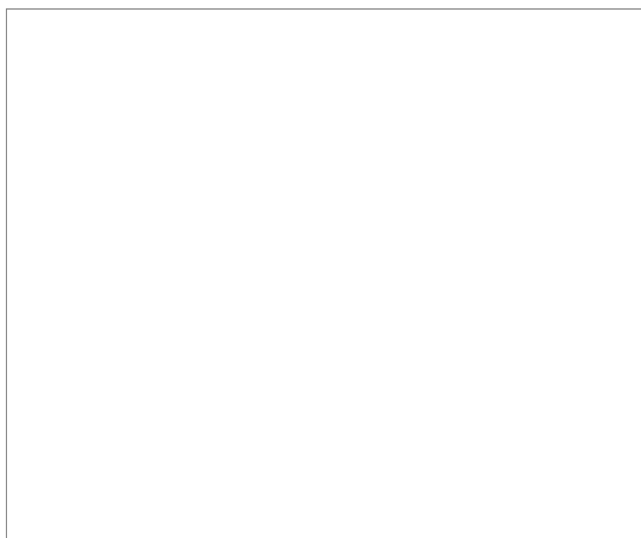
Поради честите смени на властта в България от 1989 г. насам, българската политика спрямо Западните покрайнини е доста неадекватна. Има случаи, в които изнасяните от Хелзинкския комитет факти за нарушаване на човешките права в Западните покрайнини (а също така доклада на международната комисия на бившия полски премиер Тадеуш Мазовецки отново за нарушаване на човешките права) биват „опровергавани“ от официални лица от управляващата Българска социалистическа партия. По-голяма яснота настъпва едва от 1997 г. насам, когато бившите комунисти загубиха властта. От тогава София се застъпва по-осезателно за своите сънародници от Западните покрайнини, пример за което е откриването на културните центрове в Цариброд и Босилеград. Същевременно обаче българското правителство декларира, че е против каквито и да било промени на границите на Балканите, с което на практика българите от Западните покрайнини губят последната си надежда да се присъединят към родината (www.omda.bg: Българите в Западните покрайнини).

Съвременната демографска ситуация

Като цяло Западните покрайнини са слабо населени – както от българска, така и от сръбска страна. Селата, останали в България, след 1944 г. се развиват усилено „по

социалистически“. Държавата обаче не инвестира особено много в този пограничен регион – липсват големи предприятия, заводи или селскостопански кооперативи, които биха могли да развиват района или да дадат препитание и бъдеще на хората живеещи там. Ето защо още по времето на социализма започва процес на засилена миграция към по-големите градове, който през последните години е доведен до крайност а резултатите са опустелите села с призрачни, рушащи се къщи, в които само личат загиващите белези на отминал живот (Фиг. 4 и 5).

Фигура 4 и 5. Село Брегово и Раброво 2013 г.³¹

Снимки: Мария Белевска

Област Видин, където са повечето от селата които визираме, има **най-малко население в страната** – под 98 000 души. В края на 2013 година населението на Видинска област е било 97 536 души, според заключителните данни на териториалното статистическо бюро. По този демографски показател Видинският регион се нарежда на последно място по население след всички други български области. Видинският регион е един от тези, в които има най-голямо обезлюдяване наред с областите Габрово, Велико Търново и Враца. През последните 10 г. населението е намаляло с 24 на сто или с близо 31 000 души, по данни на териториалното статистическо бюро – Видин. Основната част от селските селища е с население под 500 души, като това важи преди всичко за селата в пограничните общини. Във Видинска област живеят едва 23,8 % от жителите на Северозападния регион. С минимални стойности (около и под 20 д./км²) е географската гъстота на населението в общините Чупрене, Г. Дамяново, Бойница, Макреш и др. Само 15 % от населението са под 18 г., а за сметка на това 26 на сто са над 65-годишна възраст, което води до заключението, че населението в областта ще продължи да намалява (www.vidin.government.bg: Териториално статистическо бюро – Видин).

³¹ Снимките са правени по време на нашите посещения в селата по северозападната граница през 2013 г.

В област Видин традиционно се наблюдава **най-високият отрицателен коефициент на естествен прираст** на населението от всички области в страната. През 2013 г. неговата стойност е минус 14,3‰ при средна стойност минус 5,2‰ за страната. Ежегодно областта бива напускана от повече хора, отколкото се заселват в нея, въпреки че нагласите на населението към миграция са в унисон със средните за страната. Видин остава сравнително слабо урбанизирана област, като през 2013 г. 64,1% от населението живее в градовете при средно 73,0% за страната. (ИПИ, 2014).

80 от общо 135-те села във областта са застрашени от обезлюдяване. Шокиращ е и броят на селата, останали с по 15-20 души на преклонна възраст – около 25 на брой (НСИ, Преброяване 2011). Очаква се в региона първо да изчезне Шипкова махала в община Бойница, която по време на преброяването през 2011 г. е имала само петима жители на възраст от 70 до над 85 години. Селата Халовски колиби в община Бойница и Бостаните в община Чупрене са изцяло обезлюдени, като в периода между двете преброявания от 2001 и 2011 г., в тях не е останал нито един жител. В селата Каниц и Орещец пък живеят по 9-10 човека. В последното няма ток и вода, а хората носят вода с кобилица от чешмата, строена през 1924 г. В много от селата няма медицински пунктове и здравни грижи (напр. един лекар отговаря за 1700 пациенти от седем села в района на Видин). В село Граничак има 10 жители, а в Бояново – 12. В балканските малки населени места на община Белоградчик като Върба, Крачимир, Пролазница, Сливовник и Струиндол пък живеят между 12 и 20 жители на преклонна възраст (НСИ, Преброяване 2011). Средната възраст на живеещите в тези села е над 55 години, като почти няма млади хора и малки деца.

В повечето села в района къщите са на километри една от друга; пътищата до селата са разбити и изоставени; няма млади хора да се грижат за къщите, нивите, животните и постепенно всичко запада; няма лекари и аптеки, няма кръчма и често пъти дори магазин; няма редовно снабдяване, като особено тежко става през зимата. Къщите са изоставени и се рушат. На много места липсва градски транспорт (Фиг. 6).

*Фигура 6. Типичен изглед – рушащи се къщи и отдавна забравени автобусни спирки*³²

³² Селата Извор махала и Шишенци.

Снимки:
Мария
Белевска

С най-

влошена възрастова структура (най-голям дял на пенсионерите) е населението в общините Бойница, Брегово, Грамада, Димово, Кула, Макреш (НСИ, Преброяване 2011). Видин е една от трите области в страната заедно с Габрово и Кюстендил, в които броят на населението на възраст над 65 години е над два пъти по-голям от този на населението на възраст до 14 години. През 2013 г. коефициентите на възрастова зависимост на населението са съответно 223,7% (65+/0–14 години) и 44,8% (65+/15–64 години) при средно 142,3% и 29,3% за страната. Областта се характеризира и с един от най-неблагоприятните коефициенти на демографско заместване (съотношение между населението на възраст от 15 до 19 години и това на възраст от 60 до 64 години) – 48,8% през 2013 г. при средна стойност от 61,5% за страната (ИПИ, 2014). Регионът е и с **най-високата смъртност**; преобладават хората с основно и средно образование, като почти липсват хора с висше образование, а голяма част от хората в трудоспособна възраст предпочитат да емигрират в чужбина.

Пограничните села от сръбска страна също са доста по-слабо населени в сравнение с останалите селища в Сърбия. **В сравнение с пограничните села в България обаче, те имат повече жители и икономически активно население.** В разглежданите от нас общини в Сърбия – Зайчар и Неготино има общо 109 512 жители (65 969 в община Зайчар и 43 551 в Неготинска крайна). Като цяло, още от разделението между държавите българското население преобладава (около 90 %) в шест общини – Цариград, Босилеград, Бабушница, Сурдулица, Пирот и Зайчар. По официални сръбски данни българите през 1919 г. са били 120 000, през 1960 г. – 63 000, а през 2001 г. вече са само 20 500 (Републички завод за статистику, 2011). Едно от обясненията на това рязко намаляване може да се търси в засиления процес на асимилация, който през последните 70 години безпощадно изтрива българското самосъзнание у българите живеещи в пограничните зони. За да избегнат действаща сегрегация спрямо тях и под влияние на

асимиляцията, хиляди българи постепенно се обявяват и регистрират като „сърби“, „югославяни“, а напоследък и като „шопи“ и „торлаци“. Налице са множество причини за стопяването на българското малцинство, между които е най-важна икономическата изостаналост на пограничния район, в който то главно живее. Както и в България, в селищата покрай самата граница днес живеят предимно хора на преклонна възраст. Голяма част от младите хора от тези сръбски села – особено тези с по-високо образование, както и връстниците им от България, се насочват към вътрешността на страната – към по-големите градове или към чужбина в търсене на по-добър живот и бъдеще за своите деца.

Икономическо състояние

Икономическото развитие на Видинска област и особено на пограничните села в нея е най-ниско за страната. Причините могат да се потърсят още след 1989 г., когато изчезват обширните пазари на СИВ и външната търговия се преориентира към Централна и Западна Европа; земеделските земи се връщат на собствениците им; разгръща се забавената приватизация на промишлените предприятия и на практика тяхното разграбване и унищожаване; войните в бивша Югославия, които обуславят неблагоприятната конюнктура на международния пазар за някои производства и редица други фактори.

Състоянието на пазара на труда във Видинска област през 2013 г. е критично, а доходите на домакинствата като цяло са доста ниски. Част от социално-икономическите проблеми на областта се коренят в нейния непрекъснато влошаващ се демографски профил, като бе показано по-горе. В последния си доклад от 2014 г. Института за пазарна икономика определя **социалната среда в областта като слаба**, най-вече поради **лошите условия на живот на населението**. Качеството на околната среда е незадоволително, а съоръжения за нейното опазване почти липсват (ИПИ, 2014). Област Видин е с най-лош резултат по почти всички водещи показатели за социално включване и за условия на живот през 2011 година. Относителният дял на бедните спрямо линията на бедност за областта достига 34,1% при средно 21,2% за страната. Делът на лицата, живеещи в домакинства с нисък интензитет на икономическа дейност, и този на лицата, живеещи с материални лишения, е съответно 31,1% и 56,4% при средно 11,2% и 44,1% за страната. Престъпността в областта е около средните нива, като на 1000 души от средногодишното население през 2013 г. са регистрирани 10,5 престъпления против личността и собствеността (ИПИ, 2014).

В сравнение с останалите общини, **безработицата е най-висока именно във Видинска област, особено в община Бойница, където се намират повечето от селата които разглеждаме.** Образователната структура, като бе цитирано по-горе, **също е доста неблагоприятна**, като в района има остър недостиг на образовани, квалифицирани хора в трудоспособна възраст (НСИ, Преброяване 2011). Населението му има по-малки трудови и възпроизводствени възможности в сравнение с останалите региони от страната. В под-трудоспособна възраст са едва 17 % от жителите му (19,9 % от градските и само 13 % от селските), докато в пенсионна възраст са 30,5 % (17,8 % в градовете и 48 % в селата). По последни данни от изследване на Института за пазарна икономика, в област Видин през 2013 г. заетостта на населението над 15-годишна възраст е под 40 %, което е едно от най-ниските за страната (НСИ; ИПИ, 2014). На практика работещите са малцинство, като преобладават пенсионерите и безработните. Влошената демографска структура и показатели на населението в северозападните погранични села е пряко и двустранно обвързана с липсата на икономически растеж на региона. Получава се Параграф 22. От една страна, липсата на икономическо развитие и перспективи отблъскват младите, образовани хора и те напускат селата, което пък води до засилване на процеса на обезлюдяване. От друга страна, застаряването, високата

смъртност, намаляването на броя на населението в трудоспособна възраст още повече допринася за западането на района.

В Сърбия общата демографски-икономическа ситуация е доста сходна на тази в България. И там като цяло населението застарява, броят на пенсионерите расте, а все повече хора в трудоспособна възраст напускат страната. В икономическо отношение българските общини са най-неразвитите в Сърбия. Икономическата изостаналост на Западните покрайнини се дължи в голяма степен на **съзнателното политическо решение държавата да не инвестира в тези общини, както и на насилствена асимилация**, поддържана от всички правителства на Сърбия след края на Първата световна война. През последните шест-седем десетилетия в района не са правени никакви съществени инвестиции. С това Белград индиректно насърчава миграцията на населението към вътрешността на страната, където българите могат по-лесно да бъдат асимилирани. В търсенето на препитание много хора от граничните с България райони са принудени да се установят в по-големите сръбски градове, където чрез смесени бракове губят националното си самосъзнание. Селата в Западните покрайнини умишлено се обезлюдяват.

От друга страна, поради отдалечеността от централните пазарни средища сръбските бизнесмени нямат интерес да инвестират в Западните покрайнини. Бюджетният дефицит на Сърбия за 2014 г. отива към над 8 на сто, безработицата в страната е 25%. Външният дълг е 19 млрд. евро, а бюджетният дефицит - 6.5% от БВП. Финансовият министър Лазар Кръстич обяви в края на 2013 г., че от 2014 г. заплатите в държавния сектор, надхвърлящи 60 000 динара (1 евро= 114 динара), ще бъдат намалени с 20 процента, а тези над 100 000 динара – с 25 процента (www.dnevnik.bg). В следствие на всичко това покупателната способност на хората е много ниска. Стоките за широка употреба са с 10-20 % по-скъпи. (DW, Сърбия: Животът се отлага). След разпадането на бивша Югославия и на т.нар. социалистическа икономика, която се субсидираше от Белград за да се купува социален мир, както и с преминаването в пазарни условия социалистическата икономика се срива. Сега, когато трябва да се работи на пазарни начала Западните покрайнини не са конкурентноспособни на сръбския пазар – пътищата към Сърбия са много лоши, а от друга страна границата към България е затворена за свободни икономически и културни отношения. През годините този район винаги е гравитирал към България в икономическо отношение и през тези осем десетилетия не е успял да се интегрира към сръбската система (КИЦ, 2009).

Хората от Западните покрайнини

При нашите срещи и разговори с хората от Западните покрайнини, фокусът беше върху тяхното лично преживяване на историята на родното им място и съдбата на рода им; националното им самосъзнание и субективните им възприятия, оценки и мнения за съвременната ситуация и състояние на живота от двете страни на границата днес.

На базата на нашите наблюдения и на разговорите с местните хора можем да заключим, че съжителството между българите и сърбите в Западните покрайнини на ежедневно, битово, индивидуално равнище е лишено от всякакво напрежение и конфликти. Техните нрави, език и култура са близки, макар да има и немалко напълно обясними разлики, наложени през годините на сръбска асимилация. Така например според хората там българите са по-пестеливи и малко по-затворени, като че ли по-притеснени, тревожни, неспокойни и песимистични, докато сърбите са доста по-общителни, открити, с „по-широки пръсти“ и като че ли гледат по-леко и се радват повече на живота:

„Чакам аз да падне най-накрая границата, да се съберем с родата отсреща. От нас до тях са 15-20 минути, ако я нямаше границата. Дано те ни помогнат да се поотпуснем малко, да спрем с това

черногледство и ние като тях да си гледаме живота и повече да се веселим. “ (Ц.Г. от Градсковски колиби)³³

Приятелствата, личните предпочитания или сродяването между хората тук зависят, както и навсякъде другаде, не от националността, а от личните качества и симпатии:

„На мен и до сега брат ми е в Сърбия. Там си избра да бъде и там си остана, щото взе жена от Мали Ясеновец. Свясна жена излезе, а и там живее добре и няма намерение да се връща. “ (И.Т. от Раброво)

„Може да не говорим вече един език, но ние сме си българи, а в кръвта разлики няма. Аз редовно пътувам до Шишенци по работа и имам и приятели там. “ (Г.В. от с. Шипиково, Сърбия)

И едните, и другите делят по равно и естествените човешки радости и товара на последните години: икономическата криза, бедността, безработицата, ембаргото, войните и т.н. Всички обаче помнят историята и хората с които говорихме споделят, че няма семейство в Западните покрайнини, което да не е било засегнато от бурните исторически събития от преди близо век. Всеки е имал във фамилната си история майка, баща, брат, сестра, или друг роднина, който е оставил зад границата. С течение на времето родовете са се разделили; останали само споменът и кръвната връзка, която не винаги се запазила. Ето какво споделят някои от хората с които говорихме:

„И ние (нашето семейство), като повечето тук, имаме хора оттатък. То трудно можеш да намериш някой наоколо, дето да няма. Времето и живота обаче са нещо много жестоко. Спомените избледняват, хората се загубват... Ей на, младите не знаят братовчедите си, а и да се видят няма за какво да си говорят, не знаят на какъв език да се разбират, а ни делят само някакви си петнайсе – дваесе километра. “ (К.М. от с. Ракитница, България)

„Когато границата разделила селото, се наложило хората да избират – едни останали тук при къщите си и малкото земя, а другите потеглили към България, където били нивите им... Оставили си къщите и избрали земята. Е, май малко са се прекарвали, защото след 1944-та година им взеха земята и останаха без нищо, ама как да знае човек... А тук – каквото сме си имали, си е било все наше. Миналото си е минало. Не можем да го променим. Но щом влезем в Европейския съюз, вече няма да има граници между моето Градсково и Градсковски колиби. Само дето вече сме се отдалечили, но една кръв сме, защо да се делим?! Нека повече да няма граници“ (С.Х. от с. Градсково, Сърбия)

Отминалите години са променили живота от едната и от другата страна на границата; поколенията са се сменяли, но болката от разделението и разочарованието от „голямата политика“, довела ги до това състояние, продължават да съществуват и до днес:

„Колко ги жалеха цели 45 години германците, че държавата им е разделена. Колко се изприказва и се написа за македонците, останали извън България, че филми има... А за хората от българските покрайнини никой нищо не говори. Все едно не съществуваме. Разделиха ни между две държави, разделиха кръвта ни и селата ни, а

³³Цитираните изказвания са избрани, защото са знакови и отразяват в общи линии тенденциите в отговорите на респондентите.

останахме сами в нашата мъка. “ – споделя огорчението си М.Б. от с. Ракитница, България.

Искрата българско самосъзнание у хората обаче не угаснала напълно. Ето какво споделят някои от интервюираните от нас лица:

„Аз много държа децата ми да знаят и помнят корените си, да знаят кои са били дедите им и кои са самите те. Искане ми се да се научат да говорят правилно български, че тук нямаме училище и хората разбират, ама вече не говорят български. “ (Д.Г. от Велики Ясеновац).

„Очаквам, като и много други от нашето село, да получа българско гражданство. Не ми трябва облаги. Заради сърцето е. Тук си имам всичко – работа, семейство, кариера... Аз обаче съм българин. Искане и моят син да знае корена си. Защото моите баба и дядо са били българи. Моят дядо е служил в българската армия. Ние сега нямаме училище и аз не говоря добре български. Но сърцето ми е българско. Аз принадлежа към този народ. “ (И.М. от с. Брачевац, Сърбия)

Има обаче и хора от сръбската страна, от чиято памет вече са изличени връзките им с България. От разговорите ни с местните хора стана ясно, че доста от тях са разочаровани от бездействието на българската държава и мудността на институциите, които показват явно нежелание да им дадат българско гражданство. У хората видимо се усещаше огорчение и дори обида:

„Нищо не чакам от България аз. Подадох си документите преди 7 години! Нещо не става за сега. Е докога да чакам. Те явно не ни искат и толкоз!“ (Г.П. от Брачевац)

„В училището на детето ми имаше подписка дали да се учи български и повечето гласуваха против. Не искат хората. Толкова години имахме проблеми, че сме българи и не давахме дума български да се издума... Сега вече може децата да учат, ама не искат. И за какво ни е?! Тя България отдавна ни е забравила“ (В.И. от с. Роглево, Сърбия)

От двете страни на границата днес живеят хора, които имат една кръв и корени, но същевременно са с различно самочувствие, с различно отношение и очакване от живота. Дават си сметка, че и в България и отгатък границата не се живее лесно, но признават и, че има разлики:

„Ние тук, в нашето село вече си заминаваме – останали сме няколко баби и дядовци и скоро няма да ни има. Младите избягаха да търсят работа и слуги да стават в чужбина, ама няма как... прави са си и те да искат да живеят. Отгатък обаче, в Раяц примерно, още хора има, още живот има. Ей на, вино отглеждат – като едно време. Там винарните са отворени и хората идват, а нашите какво – станали са само съсели да се гонят из тях. “ (Г.Т. от с. Косово, България)

„Абе и те не са цъфнали, дето има една дума, ама не са баш като нас. Вино правят като едно време. Не е много, но винарните им работят и туристи идват. И използват всичко дето го имат – природата, реките, курорти правят, а ние какво – само бедност и мизерия. “ (Х.Г. от с. Шишенци, България)

Субективното усещане на хората е недвусмислено – **всички интервюирани от нас лица са на мнение в една или друга степен, че в България вече няма живот и, че като цяло сърбите в пограничните села живеят много по-добре.** Именно този факт, както и цялостния спретнат облик на сръбските села по границата които посетихме създават впечатлението за контраст между умиращите села по северозападната ни

граница и също така бедните, но все още живи и функциониращи села от сръбската страна. (Фиг. 8)

Фигура 8. Производство на вино и традиционна винарна в с. Раяц, Сърбия

Снимки: Мария Белевска

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Какви **изводи и заключения** можем да направим от така направения паралел между сръбските и българските села по северозападната ни граница? На първо място, основанията ни за това успоредно разглеждане са съществени поне в няколко насоки.

- Те се намират в непосредствена географска близост и имат еднакви природни дадености, а населението в миналото е имало еднакъв поминък.
- В културно отношение и българските и сръбските села споделят еднаква култура, език и традиции – въпреки изкуствено наложената през последните близо 70 години асимилационна политика от страна на сръбското правителство, което е довело до разлики в съвременните им форми.
- Населените места от този регион са обединени от нелеката съдба на историческото минало, и най-вече от вредите, нанесени от политическите решения на великите сили от началото на XX век (Ньойския мирен договор от 1919 г.).
- Голяма част от хората в този район имат роднини и фамилни корени от другата страна на границата, като често пъти тези връзки са брутално прекъснати поради разделянето на семействата и родовете от двете страни на изкуствено създадената граница.

От направения исторически и политически паралел могат да се формулират следите изводи и следствия:

- Последиците за хората от брутално прокараната от Ньойския договор граница са трагични и болезнени – разкъсва се един народ, една земя, разделят се завинаги семейства и човешки съдби.
- Разделените от Ньойския договор села и родове поемат по различен път на развитие, в зависимост от коя страна на границата попадат.
- Българите, останали в сръбската страна, са подложени на сериозен политически натиск и систематична асимилация, вследствие на които тяхното национално чувство за принадлежност към България е подтиснато и с годините е на път да се изгуби съвсем.
- Българите, избягали от сръбския гнет за да запазят и обработват нивите и земите си също имали нелеката съдба да преживеят социалистическата национализация и в края на краищата изгубили всичко – и земята, и семействата си.
- Като цяло българите в Западните покрайнини – както от българската, така и от сръбската страна – не получили много адекватно и подкрепящо отношение от

страна на българската държава. И от двете страни на границата селата от този район и до днес са най-бедните и изостанали икономически и инфраструктурно.

Може да се каже, че причината за това състояние на Западните покрайнини, е липсата на адекватна регионална политика от страна на България, която игнорира проблема и не се стреми по никакъв начин да стимулира икономиката в този район. На практика държава винаги е negliжирала българските села от този регион и не прилага никакви специални мерки за неговото развитие. Липсата на развита инфраструктура, предприятия и икономика води до липса на препитание и, съвсем логично, от десетилетия хората, особено младите, мигрират – или към големите градове или в чужбина.

От сръбска страна, региона на североизточна Сърбия е бил целенасочено обезлюдяван чрез редица нарочни мерки от асимилационната политика на сръбското правителство – липса на икономическо развитие на района, принуждаване на хората да се изселват във вътрешността на страната, смяна на имената им, вследствие на което при последното преброяване на населението в Сърбия броят на хората, които са се декларирали като българи е незначителен. Това води до икономическа неатрактивност на района и съвременните бизнесмени нямат интерес да инвестират в него. Така днес пограничните села и от двете страни на границата са обезлюдени, икономически неразвити, хората са бедни и стандарта на живот е нисък.

Въпреки общата история, минало и нелеко настояще обаче, съдбата и съвременното състояние на пограничните села от българска и сръбска страна се различават видимо, което именно ги прави така интересен обект на изследване.

Разликите между българските и сръбските села започват да се проявяват още преди 1989 г.:

- И от двете страни на границата селата от този район са най-бедните и изостанали икономически и инфраструктурно, но:
- За разлика от сънародниците си в комунистическа България, хората от Западните покрайнини можели да пътуват свободно по света.
- В условията на югославската полупазарна икономика, те имали по-висок жизнен стандарт от този в съседните български земи.
- Хората от сръбската страна имали относително по-голяма икономическа свобода и възможност за предприемачество и частен бизнес (с всички уговорки какво изобщо се е разбирало под това и какво се е позволявало при социализма).

Разлики между българските и сръбските села след 1989 г.:

- Въпреки, че като цяло селищата от Западните покрайнини са с най-висока безработица, бедност и засилена миграция, към момента съществуват видими разлики между селата от двете страни на границата.
- В някои от сръбските села и до днес са се запазили и се практикуват все още традиционни умения и поминък, които са се загубили в България (напр. винарството и автентичните винарни в село Раяц, Сърбия – дори и днес 270 винарни работят и привличат туристи района);
- В селата на сръбска територия се развива доста успешно туризъм, вкл. на базата на исторически и природни забележителности;
- В селата в северозападна България не се развива почти никаква икономическа дейност и туризъм, в тях не се инвестира и не се развива инфраструктурата им.
- Българските села по границата са много по-обезлюдени, много по-занемарени и разрухата в тях е видима, с тенденция скоро да изчезнат напълно, докато селата от сръбската страна са много по-подредени, поддържани, с видимо по-голямо човешко присъствие.

- Субективното усещане на хората, особено от българската страна е, че в Сърбия се живее по-добре.

* * * * *

Румяна Иванова Буджева, гл. ас. д-р. Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, гр. София, ул. „Московска 13А”, e-mail: sociology@budjeva-rumiana.eu

Използвана литература:

Джонев, Ал, 2010, *Западнопокраинският въпрос в българската историопис*, В: сборник "Съдбата на българите в Западните покрайнини" Т. 1, 2010, с. 71-78.

КИЦ Босилеград, 2009, Меморандум, Културно-информационен център на българското национално малцинство "БОСИЛЕГРАД" – Босилеград 2009.

Миланов, М. 1994, Забравени български земи: Западните покрайнини в периода между двете световни войни. София.

Николов, И., 2002, Българите в Югославия – последните Версайски заточеници, Босилеград.

Подзи, А., 2008, Войната се завърща, ИК „Колибри“, София.

Републички завод за статистику, 2011, Систематски списак насеља у Републици Србији, Ръкописът е изготвен от Весна Джорджевич и др., Изд.: Републички завод за статистику, Београд, 2011

Източници от Интернет:

База знания – Области Зайчар и Бор: <http://www.raris.org/bazaznanja/bg/index.php/o-regionima?id=184> (Посетен на 30.05.2014)

Сръбското правителство обяви нови мерки за икономии, за да избегне фалит:

<http://www.dnevnik.bg/evropa> (Посетен на 10.11.2014)

Институт за пазарна икономика (ИПИ), 2014, Регионални профили: показатели за развитие 2014, изследване, <http://www.regionalprofiles.bg/> (Посетен на 11.11.2014)

Национален статистически институт (НСИ), Преброяване 2011, <http://www.nsi.bg/census2011/> (Посетен на 30.05.2014)

Съдбата на Западните покрайнини: <http://jivotatdnes.bg/index.php?page=article&id=9930> (28.05.2014)

Териториално статистическо бюро – Видин: http://www.vidin.government.bg/094/60-16-16/sidebar/oblast_vidin/d_institucii.html (Посетен на 30.05.2014)

<http://www.omda.bg> – Българите в Западните покрайнини http://www.omda.bg/page.php?tittle=%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%B2_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B8&IDMenu=431&IDArticle=282 (Посетен на 31.05.2014)

DW - Сърбия: животът се отлага: <http://www.dw.de/%D1%81%D1%8A%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%8F-%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D1%8A%D1%82-%D1%81%D0%B5-%D0%BE%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%B0/a-17740992> (Посетен на 02.06.2014)

Wikimedia Commons – Map - Vidin Province, Bulgaria:

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vidin_Province,_Bulgaria.jpg (Посетен на 29.05.2014)

XX

Д-р Евелина Трайкова, НИКК-МВР

СХЕМИ ЗА НЕПРАВОМЕРЕН ПЛАСМЕНТ

НА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПРОДУКЦИЯ БЕЗ ДДС

Проблемите, свързани със спазване на законността – данъчното законодателство и правовия ред, при пласмента на селскостопанска продукция и на други категории стоки са особено актуални във връзка с неблагоприятното въздействие, които подобни неправомерни схеми оказват върху размера на приходите в държавния бюджет, хармоничното функциониране на пазарните отношения, а също така и върху задълбочаването на социално-икономическите проблеми в селските райони, съответно довеждащи до обезлюдяването на цели села.

Актуалността на темата за престъпността, свързана с ДДС³⁴ се дължи основно на фактът, че данъкът върху “добавената стойност” е най-важният приходоизточник в републиканския бюджет. Например, от общите приходи на бюджета за 2013 г. – 30 592,2 млн. лв., повече от една четвърт (25,8%) са постъпленията от ДДС – 7 892,8 млн. лв.³⁵ [2].

Функционирането на престъпните схеми, свързани с ДДС се основава на спецификата на самия данък. По закон той се начислява върху всяка продажба, която се прави от регистрирано по него (ЗДДС) лице, а за всяка покупка, то има право да ползва данъчен кредит³⁶. Когато сумата на продажбите е по-голяма от тази на покупките, разликата се внася в бюджета. При обратния случай бюджетът връща разликата³⁷. Именно на тази основа функционира “ДДС индустрията”, чиито измами обикновено са елементарни като замисъл, но работят безотказно при съществуващите организация и документооборот, обслужващи процеса на баланса по ДДС – един типично косвен данък се администрира с методи и средства за пряк данък.

Вследствие на неправомерни практики, свързани с ДДС, в държавния бюджет не само, че не постъпват значителни парични суми, заради неначисляване и неплащане на дължимия данък от фирми-нарушители, но се източват милиони левове чрез ДДС-измами, възстановяващи неправомерно данъчен кредит.

При *престъпните схеми за избягване плащането на ДДС* в най-универсалния случай са налице реално работещи фирми, наложени на пазара, често с добра данъчна репутация, включително чуждестранни компании или филиали на известни чуждестранни фирми. В даден момент тези фирми осъществяват голям обем продажби и в съответствие с действащото в Република България законодателство трябва да подадат месечна справка-декларация по ЗДДС и съответно да начислят и внесат ДДС

³⁴ Престъпленията, свързани с ДДС (измами чрез неистински документи за получаване на данъчен кредит по ЗДДС, избягване плащането на данъчни задължения по ЗДДС (неначисляване и незаплащане на ДДС върху стоки и услуги, извършването на незаконни счетоводни действия, с цел осуетяване (укриване) установяването на данъчни задължения и пр.), са относително нова форма на финансова престъпност за страната ни, дифинирана като такава във връзка с въвеждането на данък върху добавената стойност през 1994 г., заменящ съществуващия до тогава данък “оборот”.

³⁵ Другите приходни компоненти са с дялове както следва, “Осигурителни вноски” - 19,9%, “Акцизи” – 14,1%, “Помощи” – 12,2%, “Неданъчни приходи”- 11,3%, “Данък върху доходите”- 8,3%, “Корпоративни данъци” – 5,2%, “Други данъци” – 3,2%.

³⁶ Данъчен кредит е сумата от начислен данък по този закон на регистрирано лице за получена от него стока или услуга по облагаема доставка или за осъществен от него внос на стоки в рамките на съответния данъчен период, която лицето има право да приспадне (да си възстанови от бюджета след реализиране на стоката).

³⁷ Чл. 73 от ЗДДС постановява, че “когато за определен данъчен период общата сума на начисления от регистрираното лице данък превишава общата сума на данъчния кредит, разликата представлява резултат за периода - *данък за внасяне*”. Според чл. 76 на същия закон, “когато за определен данъчен период общата сума на данъчния кредит превишава общата сума на начисления от регистрираното лице данък, разликата представлява резултат за периода - *данък за възстановяване*”.

(обикновено в значителен размер). По най-различни причини, включително субективни фактори, съответстващи на особености на средата в която работят тези фирми, съответните ръководители решават, че не искат да внесат ДДС, в размера в който данъка трябва да бъде внесен. Лица, с користна цел, издават на реално работещата фирма фактури за стоки или услуги, като по този начин допринасят да бъдат приблизително изравнени сумите ѝ от ДДС за покупките и продажбите, с цел дължимото на хазната ДДС да бъде в много по-малък размер. В някои случаи дори при изравняване не е дължим данък въобще.

Извършителите на тези престъпления организират дейността на многобройни фирми – така наречените фирми “чистачи”. Това са фирми регистрирани на малограмотни лица, бедни лица от ромски произход, криминално проявени лица, алкохолици, клошари. Цялата дейност по обработването на съответната документация на тези фирми е перфектно синхронизирана. Счетоводството се води в най-често при спазването на всички правила, главно по отношение на така наречените фирми – “буфери”, които предхождат фиктивните доставки за фирмите – крайни получатели. Освен счетоводители, групата включва още и доверени лица, които се явяват пълномощници на фирмите и контактуват с органите на приходната администрация и други държавни органи.

Друго което е характерно е, че престъпната организация действа на територията на няколко региона, като централите на този вид “предприятия”, както и ръководителите на престъпната дейност обикновено се намират в София и големите областни градове.

“Възнаграждението“, което получават тези лица достига до 30% от укритото ДДС³⁸. Генериранният по този начин значителен финансов ресурс – огромни суми, с които разполагат тези лица, им дава възможност да създадат перфектна организация и да разполагат с най-модерни технически средства – сървъри, компютри, наемане на офиси в представителни сгради, където поради наличието на охрана е затруднен достъпа и пр.

Фирмите “чистачи”, известни също и като фирми – “бушони”, които издават фактурите за фиктивните сделки на фирмите – буфери, се характеризират с това, че нямат никаква кадрова и ресурсна обезпеченост. Те от своя страна също се нуждаят от покупки, за да не начисляват и внасят ДДС. Основните сделки, свързани с покупки, които сключват тези фирми са помежду им. Периодично, някои от тях попадат в ползрението на приходната администрация. Данъчните власти им извършват ревизии, които в обичайния случай приключват с ревизионни актове, които установяват данъчни задължения по ЗДДС в особено големи размери. Фирмите биват deregистрирани по ЗДДС, но поради липсата на каквото и да е имущество и парични средства както на фирмите, така и на техните собственици, задълженията остават несъбираеми. На мястото на deregистрираните фирми веднага се появяват нови, които по същество са същите като deregистрираните и веригата продължава своята дейност.

Ръководителите на веригите изграждат контакти със служители от приходната администрация, както и със други държавни служители, от които зависи до някаква

³⁸ През 2010 г. при операцията в столичния квартал “Лозенец” са проверени шест офиса и осем адреса на улиците “Стоян Михайловски”, “Люботрън”, “Плачковица планина” и др. На адресите е имало регистрирани счетоводни къщи, които са имали право да оперират със сметките на реални фирми. Чрез издаване на фиктивни фактури са намалявали данъчните показатели по ДДС на реални фирми, след което са задържали процент за услугата. Предотвратена е дейност на организирана престъпна група за намаляване на ДДС на реални фирми в размер на 30 млн. лева. По досъдебно производство по което е образувана проверката, е предотвратено и изтеглянето на данъчен кредит през април на ямболска фирма в размер на 6 млн. лева [3].

степен контрола по извършването на престъпната дейност. Друго характерна черта за този вид престъпна дейност е високата професионална подготовка на извършителите. Те притежават специфични знания, обхващащи сферата на данъчното, счетоводното и митническото законодателство, административното производство и др. Следят и последните изменения и допълнения в законите. За тази цел, освен да извършват самоподготовка, те наемат и съответните специалисти в различни области – адвокати, експерт-счетоводители, бивши служители на данъчната администрация, бивши полицейски служители и др.

Осъществяването на измами с ДДС много трудно би се реализирало без участието на служители от приходната администрация. Нличието на корупция тук е обяснимо – като се има предвид с какви средства разполагат престъпните структури и техните организатори, може да се направи извода, че винаги се намират “услужливи” служители, които да си “затворят очите” срещу съответното користооблагодетелстване.

Престъпните схеми, свързани с източване на ДДС (неправомерно възстановяване на данък) са възможни за осъществяване и произтичат от верижния характер на самия данък и механизма на начисляване, възстановяване и отчитане.

Най-ниско рисковата и елементарна схема представлява схемата “Фиктивни покупки-продажби”. Нейната реализация остава затворена в самата фирма. В случая търговецът издава фалшиви фактури, документиращи несъществуващи покупки-продажби – все едно някой му продава стока с начислен ДДС, после той я реализира и си взема разликата от хазната. За да се получат реални пари от държавата, се подава т.нар. справка-декларация³⁹ с приложени дневници за извършени покупки и продажби, като по този начин търговецът претендира да му бъде възстановена разликата между величините. Най-често получава парите безпроблемно, без да се извършва проверка. Сумата, получена чрез подобна престъпна схема, е сравнително сигурна и лесна, но по-малка, защото евентуални големи покупки биха усъмнили данъчните власти и те биха предприели проверка по случая⁴⁰.

Неблагоприятният икономически ефект от престъпните схеми, свързани с ДДС в общата макроикономическа рамка на страната е още по-осезаем в условията на протичащата световна икономическа криза. Измамите с ДДС нанасят финансова щета на публичния сектор, но вредят и на частния сектор. Най-важните негативни последици от правонарушенията се свеждат до нелоялна конкуренция и пазарни изкривявания. Оцеляват не фирми, които са с по-висока производителност, а тези, които могат да “спестят” плащането на данък. По този начин се обрича на гибел като цяло българския селскостопански производител, конкурентноспособността на неговата продукция и възможностите за благоприятно развитие на икономическия климат в българското село. Последващ резултат е нагласата за отказ от стопанската дейност на селскостопанските производители и съответно продажбата на земеделската земя, независимо на кой, на всяка цена, независимо от реалната ѝ стойност. Респективно в селата навлизат нови национални и чуждестранни икономически и социални фигури, а

³⁹ Справка-декларация - документ, съставен по образец, в който регистрираното по ЗДДС лице е длъжно да декларира за всеки данъчен период (един календарен месец) информация, свързана с неговата дейност. Тя е основание за възникване на права или задължения за лицето.

⁴⁰ Идентична престъпна дейност в продължение на две години (2003-2004 г.) осъществява С. М. на територията на плевенския регион. За дългия период, в който закононарушенията му не са били разкрити, решаваща е ролята на съучастник - данъчен инспектор от Териториално управление “Данъчна администрация” (ТУДА/понаст. ТД на НАП) - гр. Долна Митрополия.

тяхното влияние върху процеса на взимане на решенията, засягащи конкретното развитие на селските ни райони не винаги съвпада с националните интереси и икономически просперитет.

Пример за негативни последици от ДДС-измама в различни насоки представлява следната разкрита и неутрализирана престъпна практика. Организирана група изгражда схема, при която се избягва плащането на ДДС при търговия със селскостопанска продукция – плодове и зеленчуци. Установените щети за републиканския бюджет от невнесен ДДС са за над 800 хил. лева. В периода от април 2012 г. до ноември 2013 г., чрез контрол върху дружества, регистрирани по ЗДДС се осъществява вътрешнообщностно придобиване (ВОП) на земеделска продукция от Гърция и вътрешнообщностни доставки (ВОД) към Румъния. Групата декларираше нереални покупки от фирми "фантоми" и упражнявала неправомерно право на данъчен кредит. По този начин се неутрализирали задълженията за внасяне на ДДС от декларираните в последствие доставки. В резултат на "спестения" за внасяне ДДС са реализирани продажби на плодове и зеленчуци на цена, по-ниска от себестойността на продукцията. По този начин освен, че се ощетява бюджета, са нарушавани и правилата за лоялна конкуренция, включително чрез постигане на изкуствено понижаване на изкупните цени на продукцията на българските селскостопански производители – респективно довеждане до фалит на дребни стопани и отказ от понататъшна селскостопанска дейност [4].

При други престъпни схеми с ДДС благоприятна почва за тяхната реализация представлява еднопосочността на интересите на селскостопански производители и корпоративните интереси на крупни търговски фигури – едните да продадат, другите да купят бързо. На територията на страната частни лица изкупуват селскостопанска продукция от производители без документи. Тази продукция се продава на големи фирми, които извършват ВОД и износ за трети страни. Чрез съставяне на неистински документи се представя, че продукцията е закупена от няколко фирми по веригата, които по съществото си са фирми-“бушони”, без ресурсна обезпеченост. Управителите им – подставени малограмотни лица, нямат представа, че по този начин фигурират пред държавата като крупни производители и търговци. Така, от една страна се придава произход на селскостопанската продукция, а от друга страна по веригата се избягва плащане на ДДС. Същевременно фирмите – крайни получатели, след ВОД или износ, възстановяват данъчен кредит по ЗДДС. Реално държавния бюджет се ощетява веднъж от невнесен ДДС и втори път от неправомерно възстановен ДДС. Често ощетени са и селскостопанските производители, защото им се заплаща занижена изкупна цена на продукцията.

Пример за такава схема представлява разкритото през 2010 г. престъпление, свързано с търговия с пшеница. Организирана престъпна група използва документи с невярно съдържание, за да избегне плащането на ДДС в особено големи размери. Тримата заловени са 42-годишната Г.П., организатор на групата, 41-годишен мъж, на чието име е регистрирано търговско дружество и 25-годишна жена, всички от Разград. Групата се е занимава с търговия на едро със земеделска продукция. Изкупува зърно в големи количества без документи, препродава го на по-едри търговци и получената сума използва за разплащане с производителите. За да се избегне установяването и плащането на ДДС се ползват документи с невярно съдържание за произхода на зърното - фактури от фиктивни фирми и протоколи от земеделски производители [5].

Посочените примери илюстрират най-обобщено способите за неправомерен пласмент на селскостопанска продукция. Трябва да се отбележи, че най-често обект на неправомерни покупки-продажби са зърнени култури, плодове, зеленчуци, захар, дървен материал. Големите продажни количества на тези стоки са показателни за

ЕКОСИСТЕМНИТЕ УСЛУГИ И УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Резюме

В доклада се разглежда връзката между политиките за околната среда и политиките за развитие на селските райони. Развива се тезата, че тя може да се търси в плащането за екосистемните услуги и в надграждането над ползите, които природата предоставя на местните общности.

Доказателства се търсят приоритетното развитие на екотуризма, селските туристически дестинации, устойчивото рибарство, природосъобразното земеделие и опазването на биологичното разнообразие.

Допълнителни аргументи се откриват в новата тенденция за придаването на финансова стойност на природата и заплащането за услугите, които природата предлага. Например, в „[Обещанието на екосистемите](#)“ Meidert Brouwer представя схема за плащания за екосистемни услуги в Дунавския басейн. Схемата е включена сред други успешни схеми за екосистемни плащания от целия свят, оповестени на Световния форум Рио+20.

Резюмира се, че използването на услугите на природата по един отговорен начин често е много по-евтино от изграждането и поддържането на инсталации. Така инвестирането във възстановяването на природата се отплаща и допринася проблеми като водоснабдяването, продоволствената сигурност, намаляването на бедността и създаването на работни места да бъдат превърнати в решения. Тази добавена стойност при използването на екосистемните услуги дава възможност потребителите и компаниите да станат съюзници по пътя към устойчивото развитие на селските райони.

ЕКОСИСТЕМНИТЕ УСЛУГИ И УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Вяра Ганчева⁴¹

Връзката между политиките за околната среда и политиките за развитие на селските райони може да се търси в плащането за екосистемните услуги. То надгражда над ползите, които природата предоставя на местните общности и се вписва в новата тенденция за придаване на финансова стойност на природата.

Защо се налага заплащане за услугите, които природата предлага?

Причината е че днес ни е необходима още половин планета като Земята, за да бъдат покрити напълно нуждите на човечеството за една година. Това сочат резултатите от измерването на човешкия екологичен отпечатък - Global Footprint Network.

⁴¹ Вяра Ганчева е гл. ас. д-р в Института за изследване на общества и знанието при БАН, e-mail: ganchevav@yahoo.com

Данните за България сочат, че живеем, сякаш разполагаме с 1,7 планети – доста по-висок екологичен отпечатък, отколкото планетата може да поддържа. Тази стойност е по-малка, сравнена с южната ни съседка – Гърция (2,5), и по-висока, сравнена със северната ни съседка – Румъния (1,4) [1].

В допълнение, към основанията за остойностяване на услугите, които природата ни предоставя, е и Индексът за Жива планета (Living Planet Index). Той е индикатор за състоянието на глобалното биоразнообразие и е базиран на тенденциите при популациите на гръбначните видове по цял свят. Индексът отчита намаляване на популациите спрямо 1970 г. с 30%, което означава, че ние (човешкият вид) деградираме естествените екосистеми с безпрецедентна скорост [1].

Горните измервания правят очевиден факта, че намаляването на биоразнообразието ощетява цялата планета и нейните „животоподдържащи“ системи и това може да има пагубен ефект върху земеделието и икономиката на цели региони. Доколкото ключовите движещи сили, които стоят зад екологичния натиск, са увеличаването на населението и свръхпотреблението, решението се търси по линия на предоставянето на екосистемни услуги и заплащане на тяхната стойност.

Именно това са причините, поради които през последното десетилетие понятията „екосистема“ и „екосистемни услуги“ навлязоха в речника на изследователи от различни дисциплини. Посветените в устойчивото развитие също ги използват, като експлицират връзката им с четирите му сфери – икономика, екология, общество и култура.

Обяснението е, че доколкото устойчивото развитие (според определението, дадено от Гру Харлем Брундтланд в доклада „Нашето общо бъдеще“ през 1987г.) е „развитие, което задоволява потребностите на днешните поколения без да застрашава възможностите на бъдещите поколения да задоволяват своите потребности“ [2], тенденцията на биологично обедняване се отразява върху качеството на живот на хората и застрашава живота на бъдещите поколения.

Оттук и разбирането защо съвременните усилия за опазване на природата и устойчиво развитие на обществото се насочват към съхраняване на способността на екосистемите да предоставят екосистемни услуги.

Основанието да определяме екосистемите като стратегически ценен икономически ресурс е, че те са природният капитал, благодарение на който ние задоволяваме нуждите си от вода, земеделски продукти, дървесина, фураж, билки. Екосистемите предоставят на хората и много други жизнено важни ползи, като регулиране на качеството на въздуха, климата, количеството на валежите, смекчаване на въздействията на наводненията.

И все пак – каква е връзката между „екосистема“, „екосистемни функции“ и „екосистемни услуги“?

Понятието „екосистема“ е въведено през 1935 г. от английския еколог и ботаник Артър Тенсли за обозначаването на цялостна система, включваща не само съвкупности от популации на дадено място, но и физическата им среда, тоест целия комплекс от физически фактори, формиращи това, което се нарича околна среда [3].

От своя страна – екосистемните функции се определят като „способността и капацитетът на естествените процеси да предоставят екосистемни услуги“, а екосистемните услуги – като „всички ползи, които човечеството получава от екосистемите и които правят неговото съществуване възможно“ [4].

За значимостта на преките или косвените ползи, които хората получават от екосистемите, можем да съдим от следните факти: Първо, през 2010 г. на Конференцията на страните по Конвенцията за биологичното разнообразие (КБР) се прие Стратегически план, целящ "поддържане на екосистемните услуги, поддържане на

здрава планета и предоставяне на ползи от съществено значение за всички хора" [5]. Второ, ЕС прие за своя цел да спре загубата на биологично разнообразие и влошаването на екосистемните услуги до 2020 г., и да ги възстанови, където това е възможно [6]. Трето, през 2012 г., визията за Зелена икономика, очертана на срещата „Рио+20“ прие, че икономическите показатели зависят от ефективното управление на екосистемите и биологичното разнообразие, и от по-нататъшното развитие на екосистемните услуги [7].

Екосистемните услуги запазват биоразнообразието и производството на екосистемни стоки и осигуряват ползите, които човек извлича директно или индиректно от екосистемните функции. Според Millennium Ecosystem Assessment те могат да бъдат класифицирани като: доставящи услуги (питейна вода и храни), регулиращи услуги (защитни функции срещу наводненията и вредителите), културни услуги (духовни, културни и рекреационни ползи) и поддържащи услуги (азотен цикъл, свързване на атмосферния въглерод) [8].

Доколкото достъпът до екосистемни услуги е въпрос не само на социална, но и на екологична справедливост, екосистемният подход определено е инструмент за постигане на устойчиво развитие. Той залага на интегрирано управление на сухоземни, водни и биологични ресурси и включва както защита на природния капитал, така и дългосрочно опазване на екосистемите, опазване на биоразнообразието и устойчиво използване на природните ресурси.

Как екосистемните услуги могат да допринесат за решаването на натрупаните екопроблеми и да подобрят качеството на живот?

На първо място приносят на екосистемните услуги можем да търсим в геоекологията и в геоекологичните ценности, свързани с нея. Това ново научно направление се появява, когато дейността на човека става съществен фактор за преобразуването на геоприродата. В обхвата на широкото разбиране на геоекологията намират отражение разнообразни интердисциплинарни научни направления и прагматични проблеми, признаващи, че антропогенният фактор се оформя като главен геокомпонент на околната среда. Раждането на термина „*геоекология*“ (гръцки *ge* – Земя, *oikos* – дом, къща и *logos* – знание, учение, наука) дължим на немския природогеограф Карл Трол (1939, 1972), който през 1968 г. въвежда за първи път термина. Трол определя тази нова наука като такава, изучаваща природнотериториалните комплекси, които се образуват от взаимосвързаното съчетание между биотичните геокомпоненти и техния геоматичен хабитат.

Съвременните изследвания в областта на геоекологията акцентират върху изучаването на екосферата и оценката на въздействието върху околната среда чрез приложението на „балансиран подход“, при което „реалната полза от бизнес-техногенната инвазия“ да не е във вреда на геоекосистемите [9].

На второ място научната дискусия за устойчивото развитие различава „слаба“ и „силна“ устойчивост. За слабата устойчивост, икономическата, екологичната и социална устойчивост са еднакви по ранг, а екологичните, икономическите и социални ресурси могат взаимно да се компенсират, да се претеглят. Така в рамките на слабата устойчивост, напр. би било приемливо, природните ресурси, природният капитал да се намалят, ако в замяна има подходящ, компенсиращ човешки и веществен капитал. Според тезата за силна устойчивост, напротив – природният капитал е ограничен и незаменяем и не може да се компенсира с човешки или веществен капитал. Поради това придаването на еднаква тежест на трите стълба е неправомерно и „екологичната устойчивост“ трябва да има приоритет, а екологичната тематика да се интегрира в

социалните и икономическите решения – напр. като се развиват екоикономика, зелено законодателство и други.

На трето място - екологичните проблеми са сред най-сериозните проблеми, с които се сблъсква светът, според мащабно световно проучване, реализирано през 2010г от Globe Scan по поръчка на BBC. Общо 71% от хората окачествяват крайната бедност като най-голям глобален въпрос, сравнено с 64%, според които това е опазването на околната среда или нейното замърсяване [10].

Като се има предвид, че мръсотия и бедност са взаимнодопълнителни, така както и бедност и глад, очевидно е, че взаимосвързаните проблеми изискват нова геоекологична научна парадигма, а следователно и нови – геоекологични ценности, основаващи се на идеята за устойчиво развитие. Именно тези ценности са заложени в редица документи на ЕС, които дефинират, че животът в здравословна околна среда е право на всеки гражданин. Тя е също толкова важна за качеството на човешкия живот, колкото и приемливото равнище на материални и социални ресурси. Затова устойчивото развитие е хоризонтален принцип на финансирането чрез европейските фондове, а Стратегията „Европа 2020 година” е визия за социална пазарна икономика с три приоритета: интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж.

Геоекологичните ценности имат за своя основа древната/модерната идея за Земята като едно цяло живо същество. Нека припомним, че още митичната Гея, гръцката богиня, олицетворява Земята, " майката природа ", „Майката Земя”. През XX век, Владимир Вернадски формулира теорията за развитието на Земята и дефинира биосферата като „съвкупност от всички екосистеми на Земята”. Малко по-късно, през 1949, свързвайки биологичните и геологичните процеси, Алдо Леополд, развива „етика на земята“, като до днес модерната етика на околната среда приема постулатите за опазването на дивата природа. В последните десетилетия тук се включва и хипотезата „Гея“, предложена през 1960г. от Джеймс Лавлок, разглеждаща Земята като цялостен жив саморегулиращ се „организъм“ [11].

Геоекологичните ценности са и в основата на екосистемните услуги, които проучва екип с ръководител икономиста от Дойче банк Паван Сукдев. Според резултатите от изследването ТЕЕВ - The Economics of Ecosystems and Biodiversity, щетите от загубата на гори правят глобалната финансова криза да изглежда като малък проблем. Ако за една година на Уол Стрийт финансовият сектор е загубил към 1– 1.5 трилиона долара, то загубите от унищожаване на природен капитал са най-малко между 2 и 5 трилиона долара всяка година. Сметката е проста: събираме стойността на различните услуги, които горите предоставят, каквито са чистата вода и въздуха или пък поглъщането на емисиите парникови газове, т.е. остойностяваме т.нар. екосистемни услуги. Така се оказва, че обезлесяването не само, че струва повече на икономиката, но е и продължително, случва се всяка година, година след година [12].

Първата фаза на цитираното проучване на Сукдев, финансирано от Европейската комисия, е завършена през май 2009 г. Изводът е, че обезлесяването може да струва почти 7% от световния продукт, т.е. това е цената на нашето благосъстояние, с която плащаме загубата на биоразнообразие. Според икономиста, който е и индийски милиардер, водещ експерт на изследването „Икономика на екосистемите и биоразнообразието” (ТЕЕВ) и специален съветник към инициативата „Зелена икономика” на ООН, най-голямото намаление на биологичните ресурси се случва в богатите на видове тропици. Докладът констатира и загуби над средните за Европа: намаляване на видовете с 0,3% на година. По този начин Европейският съюз се нарежда с 1/3 над глобалните средни показатели. Основните причини са инфраструктурата, т.е. асфалтирането и бетонирането на земята (11%), промените в климата (3%) и непосредствено след това – селското стопанство [12].

Втората фаза разширява фокуса на проучването към загубата на други природни системи, свързани с биологичното разнообразие в океаните. Заради измирането на видовете до 2050 година човечеството е заплашено от загуба в благосъстоянието си от около 7,1 процента, в сравнение с положението през 2000 година. Тезата на цялото изследване е, че като унищожава природния капитал, човечеството се лишава от услуги, които дотогава сме получавали безплатно от природата. Така икономиката или трябва да се справи без тях, или да ги възпроизведе, като строи водни резервоари, съоръжения за събиране на въглероден двуокис или като се наложи да произвежда храни, които преди са били естествено достъпни в природата.

Според Сукдев и екипа му първите потърпевши от липсата на тези горски услуги ще са бедните, защото техният начин на живот най-много зависи от директния достъп до гори, особено в тропиците. Големият проблем за западните държави ще дойде първоначално от загубата на естествен начин за преработка на парниковите газове.

Цитираното проучване осветява икономическите и социалните последици от загубата на гори и на биоразнообразие. То показва как всеки екологичен дисбаланс е несправедлив и вреден, като остойностява загубите от биоразнообразие. Калкулирането на т.нар. екосистемни услуги показва, че всяко шесто работно място в ЕС пряко или косвено е свързано с околната среда. Тук се включват както еко индустриите, така и заетостта в селското и горското стопанство [13].

Днес, когато повече от 80 милиона европейски граждани или 17 % от гражданите в целия ЕС живеят под линията на бедността, а кризите – финансова, икономическа и екологична се изострят, потребността от откриването на зелени работни места и развитието на екоикономика нараства.

Не всички хора обаче разбират зависимостта ни от околната среда, респ. от водите, въздуха, почвите и биоразнообразието, така както не разбират връзката между социалното, икономическото и екологичното развитие. А връзката всъщност е в основата на повишаването на качеството на човешкия живот, без да се нарушава допустимото натоварване на поддържащите го екосистеми. Така определя устойчивото развитие Международният съюз за опазване на природата (IUCN). Тази най-значима световна институция, посветена на опазването на природата, публикува Червен списък на застрашените видове – Световната Червена книга, която е най-пълната и международно призната инвентаризация на природозащитния статус на животинските и растителни видове [14].

Когато говорим за остойностяване на екосистемните услуги можем да използваме примера с Амазонските тропически гори. Те са огромен склад на въглерод и невероятен склад от биоразнообразие. Сукдев ги нарича „фабрика за дъжд, ефективно захранваща селскостопанската икономика”. Приносът им като природен капитал за Латинска Америка се изчислява на стойност от порядъка на 240 милиарда долара. На ниво вид опрашването от насекоми, например пчели, опрашващи плодове и т.н., природният капитал е оценен на стойност около 190 милиарда долара. Това е около 8% от общата земеделска продукция в световен мащаб. Последното остава напълно незабелязано, защото една пчела не може да издаде фактура, коментира цитираният вече Паван Сукдев... Всъщност, ако погледнем на генетично ниво, допълва той, 60% от лекарствата са първо открити като молекули в тропическа гора или риф – повечето от това остава неплатено [15].

Като цяло подобна констатация е точна, но положението постепенно се променя... Плащанията за екосистемни услуги вече са познат и признат финансов инструмент, който се използва с цел опазване на биоразнообразието. Те представляват доброволно условно споразумение между продавача и купувача за ясно дефинирана екологична услуга. Към момента съществуват около 300 различни програми от този тип

по целия свят. Някои от тях са национални – например в Канада, Китай, Коста Рика, Естония, САЩ и Великобритания, но повечето са създадени и прилагани на местно ниво. Те вливат общо около 8,2 милиарда долара годишно в екосистемни услуги – цифра, която нараства с 10 – 20 % всяка година по думите на Катя Карусакис от Дирекцията по околна среда на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD) [16].

Справедливото заплащане за екосистемни услуги е необходимо, за да се разкрие скритата икономическа стойност на природата и да се стимулира икономически запазването на природния капитал. Докато не се адресира тази невидимост, убедени са изследователите на екосистемните услуги, ще сме свидетели на същите резултати, които наблюдаваме в момента – постепенна деградация и загуба на ценни природни активи.

Справедливото заплащане, от своя страна, би било възможно, според нас, само ако се развиват геоекологични ценности и се надграждат ползите, които природата предоставя на местните общности. Това би довело до нарастващото значение на новата тенденция за придаване на финансова стойност на природата и заплащане за услугите, които природата предлага. Например, в „[Обещанието на екосистемите](#)“ Мейредит Брауер представя схема за плащания за екосистемни услуги в Дунавския басейн. Схемата е включена сред други успешни схеми за екосистемни плащания от целия свят, оповестени на Световния форум Рио+20 [17].

Какво е състоянието на екосистемните услуги в България, свързани с устойчивото развитие на селските райони?

У нас вече действат първите „плащане за екосистемни услуги“ - ПЕС схеми, чрез изработване на реални механизми за устойчиво ползване на териториите с висока природна стойност. По проект "Да свържем опазването на природата с устойчивото развитие на селските райони" дейности се изпълняват в девет зони от Натура 2000 в Западна и Централна Стара планина.

Това е най-големият проект, финансиран от Българо-швейцарската програма за сътрудничество в рамките на Фонда за реформи, свързани с участието на гражданското общество. Общата му стойност възлиза на 4 790 000 швейцарски франка, обединява 11 партньора и дейности, в три компонента:

5. Пилотни инструменти и механизми за ефективно прилагане на законодателството за гарантиране устойчивото използване на природните ресурси в селските райони (*Изпълняван от WWF Дунавско-Карпатска програма България и Асоциацията на Парковете в България*),
6. Разработване на модели за икономическо развитие в селските райони, увеличаване доходите на земеделските производители, местните общности и бизнеса (*Изпълняван от Фондация за биологично земеделие „Биоселена“, Българското дружество за защита на птиците, МЗХ, представено от Изпълнителната агенция по селекция и репродукция в животновъдството и Развъдната асоциация за местни породи овце*),
7. Осигуряване на модели за насърчаване на информирана обществена подкрепа за устойчивото развитие на селските райони (*Изпълняван от Българска фондация Биоразнообразие и Асоциацията на Парковете в България*)[18].

По проекта са идентифицирани пет съществени за опазване на биоразнообразието услуги, като са разработени схеми за плащания за екосистемни услуги, от вида частни схеми. При частните, за разлика от публичните, ПЕС схеми плащанията работят на доброволен принцип, въвеждайки местните хора, местния бизнес и всички заинтересовани местни организации и лица, включително общините, както и различните регионални служби на държавната администрация. На базата на сключени

споразумения, генерираните средства се събират във фондове, които се оползотворяват за опазването на екосистемите и услугите от тях, така че и в бъдеще да продължат да осигуряват тези услуги.

Например, в природен парк "Българка" местната неправителствена организация ЕКИП „Българка“ и фирма „Курабийница“ ООД (Roo'bar) прилагат ПЕС схема за съхраняване на питейна вода. Фирмата намалява водния отпечатък на продуктите си чрез залесяване на нови територии в парка, които са важни за опазване на водите. Освен това, чрез ПЕС схемата „Възстановяване и поддържане на характерния генофонд в защитените територии“, обектите на бранда на „К-експрес“ предлагат ястия по подбрани рецепти от районите на ПП "Българка".

Продадени са близо 3000 кг храна по традиционните старопланински рецепти, като с 10% от приходите са закупени агнета от породата средностаропланинска овца, които ще се отглеждат в местни ферми в парка. По този начин е създаден нов зелен поминък. Така едновременно се предотвратява процеса на обезлесяване на планинските пасища поради липсата на животни, които да пасат по тях, а от друга - се съхранява застрашената от изчезване порода средностаропланинска порода овце [19].

В [„Програмата за развитие на селските райони 2014-2020”](#) също е акцентирано на екосистемните услуги, като специално внимание е отделено на биологичното земеделие, земеделието в райони с висока природна стойност и на късите вериги на доставки. За първи път ще има подпомагане за биологично животновъдство в България, което подпомага устойчивото развитие на селските райони [20].

От всичко гореизложено става ясно, че плащанията за екосистемни услуги (ПЕС) са иновативен подход за опазване на природата. Чрез тях бенефициентите на екологични услуги – от защитата на речния басейн и опазването на гори, до улавянето на въглерода – се отплащат на тези, чиято земя предоставя тези услуги, със субсидии или пазарни плащания. Това е признание, че природният капитал е най-големият актив на една страна, който може да се оцени и инкорпорира в системите от икономически показатели.

На ниво екосистема неговата стойност зависи от оценката на услугата, която се предоставя. Дали става дума за гори и ролята им за предотвратяване на наводнения, или за осигуряване на шума за добитъка, или на дърва за огрев, приема се, че бедните са тези, които най-много зависят от ресурсите на екосистемата. Затова и когато се измерва корпоративно представяне, трябва да се включват въздействията върху природата и това какъв разход извършването на бизнес представлява за обществото.

Например, според метаекологичните данни, които цитира Сукдев, всяка година от природните резервати в целия свят се печелят пет трилиона долара. За сравнение – автомобилната индустрия може да се похвали с едва 1,9 трилиона, информационната и софтуерната индустрия – с 942 милиарда, а стоманодобивът – с 530 милиарда [15].

Горното сравнение обяснява предвижданията на Сукдев за екологичен финансов инструментариум от биобанки, за съоръжения за поддържане на блатистите местности и за кредитни писма за застрашените видове...

В обобщение: първо, благосъстоянието на хората по целия свят зависи от различните стоки и услуги, предоставяни от екосистемите – включително храна, гориво, строителни материали, чиста вода и въздух, както и защита от природни опасности. Екосистемите, обаче, са подложени на нарастващ натиск от неустойчивото им използване и други рискове. Ето защо е необходима стратегия за управление на екосистемите, респ. за интегрирано управление на почвите, водите и живите ресурси, която трябва да има за център човешките потребности.

Второ, за да оценим природния капитал и за да остойностим екосистемните услуги, с критично значение за качеството на живот на хората, а също и за да си осигурим

устойчива околна среда, ние се нуждаем от осъзнаването на геоекологичните ценности, които стоят зад финансовите стойности. Нещо повече, тъй като се очаква стойността на екосистемните услуги да нараства в бъдеще, главно поради загуба на екосистеми, необходимо е да подобрим моделите на производство и потребление. Тези модели са в пряка връзка с ценностната парадигма, и изискват нова екологична култура и нови модели на мислене и поведение.

Трето, не просто поставянето на икономическа стойност на природния капитал, а създаването на законови рамки, които управляват справедливия достъп на всички хора до храна, вода и енергия ще има значение в бъдеще. За възстановяването на функциите на екосистемите е необходима истинска промяна в политиките и действията за опазване на биоразнообразието. Това може да се постигне само с комбиниране на световно ниво на знания, стандарти и инструменти за постигане на устойчиво развитие, с промяна в културата, нагласите и в геоекологичните ценности.

В заключение – за да получаваме висококачествени екосистемни услуги, трябва да опазваме екосистемите, които ги осигуряват. Това в днешния комерсиален свят е възможно само ако ясно осъзнаваме тяхната икономическа стойност, защото използването на услугите на природата по един отговорен начин често е много по-евтино от изграждането и поддържането на нови инсталации. Нещо повече, доколкото бедността е концентрирана в селските райони, и от промените в климата страдат първо най-бедните, развитието на екоикономиката и използването на екосистемните услуги ще има особено голямо значение за преодоляване на бедността и подобряването на качеството на живот именно на селските жители.

С други думи, инвестирането във възстановяването на природата се отплаща и допринася проблеми като водоснабдяването, продоволствената сигурност, намаляването на бедността и създаването на работни места да бъдат превърнати в решения. По този начин добавената стойност при използването на екосистемните услуги дава възможност за приоритетно развитие на екотуризма, селските туристически дестинации, устойчивото рибарство, природосъобразното земеделие и опазването на биологичното разнообразие. Това е и възможност потребителите и компаниите да развият нов светоглед, основан на геоекологични ценности, и да действат като съюзници по пътя към устойчивото развитие на селските райони.

ЛИТЕРАТУРА

1. Living Planet Report 2014: species and spaces, people and places [McLellan, R., Iyengar, L., Jeffries, B. and N. Oerlemans (Eds)]. WWF. Gland, Switzerland
2. World Commission on Environment and Development (WCED). Our Common Future. Oxford, 1987, p. 43
3. Godwin, H. (1958). "Sir Arthur George Tansley, F. R. S. 1871–1955". *Journal of Ecology* 46 (1): 1–8. doi:10.2307/2256899
4. Оценка на екосистемите за хилядолетието (2005). Екосистеми и благосъстояние на хората: Синтез на биоразнообразието, <http://www.maweb.org/documents/document.354.aspx.pdf>
5. Конвенция за биологично разнообразие, 2010. Доклад от десетата среща на конференцията от страни по конвенцията за биологично разнообразие, <http://www.cbd.int/doc/notifications/2010/ntf-2010-223-cop10-en.pdf>
6. Съвет на Европейския съюз, 2010. Биоразнообразие: След-2010 – ЕС и глобалната визия и цели и международния режим за достъп до генетични ресурси и споделяне на ползите, <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st07/st07536.en10.pdf>
7. Общо събрание на Организацията на обединените нации (2012) Резолюция, приета от Общото събрание: 66/288. Бъдещето, което искаме, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=E
8. Millennium Ecosystem Assessment, 2005. Ecosystems and Human wellbeing. World Resources Institute, Washington, DC, <http://www.millenniumassessment.org/en/Products.Synthesis.aspx>

9. Troll, C. (ed.), 1972, Geoecology of the High-Mountain Regions of Eurasia. Erdwissenschaftliche Forschung der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 299 pp

10. За какво ни пука най-много, Vesti.bg, <http://www.vesti.bg/svat/za-kakvo-ni-puka-naj-mnogo-2707951>

11. Лавлок Дж. 1996. Гея: Нов поглед върху живота на земята, Гея Либрис

12. TEEB. 2009a. The Economics of Ecosystems and Biodiversity for National and International Policy Makers, Summary: Responding to the Value of Nature 2009.

13. TEEB. 2009b. TEEB Climate Issues Update
(<http://www.teebweb.org/InformationMaterial/TEEBReports/tabid/1278/language/en-US/Default.aspx>)

14. IUCN Red List of Threatened Species, <http://www.iucnredlist.org/>

15. TED: Паван Сукдев: Да оценим Природата!,
http://www.ted.com/talks/pavan_sukhdev_what_s_the_price_of_nature/transcript?language=bg

16. Изследване на икономиката и стойността на биоразнообразието. В: Околна среда за европейци, Списание на ГД Околна среда, 2010, http://ec.europa.eu/environment/news/efe/docs/gw2010/efe-mag-gw-2010_bg.pdf

17. Meidert Brouwer, The Ecosystem promise, <http://www.ecosystempromise.net/news.html>

18. Национална селска мрежа, „Да свържем опазването на природата с устойчивото развитие на селските райони”, <http://www.nsm.bg/interesno/za-balkana-i-khorata>

19. WWF представи проекта „За балкана и хората“ пред официални гости и журналисти, http://www.wwf.bg/what_we_do/policy_and_green_economy/nature_protection_and_sustainable_rural_development/news/

20. „Програма за развитие на селските райони 2014-2020”,
<http://prsr.government.bg/index.php/bg/sections/12/101>

